MARX

GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK 1844-BŐL

A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

27.

MARX

GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK 1844-BŐL

HARMADIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1977

Az eredeti címe:

Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844

ISBN 963 09 0813 1

A KIADÓ ELŐSZAVA

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" abban az időszakban keletkeztek, amikor Marx már áttért az idealizmusról a dialektikus materializmusra és a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra, és hozzáfogott az új világnézet elméleti, tudományos megalapozásának kidolgozásához. Marx 1844-ben már kapcsolatot tartott Párizsban az Igazak Szövetsége és a legtöbb francia titkos munkástársaság vezetőivel és magukkal a kommunista munkásokkal. Ekkor még nem volt tagja és szervezője a mozgalomnak, de sorsát már egy életre összekapcsolta a forradalmi mozgalom sorsával. Ennek szolgálatába állította egész elméleti tevékenységét.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban Marx mindenekelőtt a burzsoá politikai gazdaságtan és a burzsoá gazdaság bírálatát adja. Gazdasági kérdésekkel Marx először 1842—43-ban találja magát szemben, amikor mint a „Rheinische Zeitung" szerkesztője több cikkben („Viták a falopási törvényről", „A moselvidéki ††-tudósító igazolása") foglalkozik a néptömegek anyagi helyzetével. Ezek a problémák, az

előrehaladottabb francia és angol társadalmi és politikai viszonyok vizsgálata, majd a sziléziai takácsfelkelés arra késztetik, hogy elmélyítse a társadalomról és a gazdaságról való ismereteit. Fellép a társadalmi problémákhoz való német-liberális viszony ellen („Kritikai széljegyzetek »Egy porosz« cikkéhez"), foglalkozik a forradalmak történetével és könyvet tervez a konvent történetéről, ugyanakkor — 1843-tól kezdve — tanulmányozza a polgári politikai gazdaságtan klasszikus műveit. E munkájához nagy ösztönzést kap attól is, hogy megismerkedik Engelsnek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben közölt tanulmányával („A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata"). Mindinkább elmélyítve a német idealizmus kritikáját, ebből is arra a következtetésre jut, hogy tisztázni kell az eszmék és a társadalmi mozgalmak gazdasági alapjait.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban Marx a maga szocialista álláspontjáról, a klasszikus politikai gazdaságtan bírálatára támaszkodva, vizsgálja a tőkés gazdaság kategóriáit: a munkabért, a tőkeprofitot és a földjáradékot, elemzi a pénzt. Vizsgálódásaiban eljut a tőkés társadalom szerkezetének és lényeges összefüggéseinek felismeréséhez, osztályjellegének feltárásához, a tőkés kizsákmányolás alapvető vonásainak kimondásához. Kimutatja a munka elidegenülését, azt, hogy a munkás el van választva a termelési eszközöktől, s ezek tulajdonosuk kezében idegen, ellenséges hatalomként állnak szemben vele; hogy a tőkés rendszerben a munkás munkája idegen, a tőkés számára végzett munka, kényszermunka, és a munka termékét

elsajátítja a tőkés. A munkaerő annál olcsóbb áru, minél több gazdagságot hoz létre, a munkás pedig annál szegényebb, minél több gazdagságot termel. Marx kimutatja az osztálytársadalom ellentmondásos jellegét, azt, hogy az osztályellentétek a tőkés társadalomban gyökerező szükségszerű ellentmondások, és hogy a tőkés társadalomban végül is már csak két alapvető osztály van, a munkások és a tőkések osztálya. Megmutatja, hogy a tőkés termelés menete maga vezet a forradalomhoz és tűzi napirendre a munkás emancipációját, amely egyben az ember emancipációja.

A polgári politikai gazdaságtani elméletet Marx úgy fogja fel, mint a polgári gazdaság ellentmondásainak szükségszerű tükröződését (ebben a hegeli eljárás pontos megfordítását adja: az eszméket a valóságból magyarázza és fejti ki, s a ténnyel nem eszmét, hanem tényt állít szembe), s maguknak a polgári gazdaságtan képviselőinek fejtegetéseiből mutatja ki, hogy a polgári társadalom lényege nem az érdekek összhangja, hanem az érdekek ellentéte. Marx megmutatja, menynyire szükségszerű a polgári gazdaságtani elméletben az a felfogás, hogy „a munka minden, a munkás semmi". A polgári gazdaságtan elemzésében a lényeges kérdés Marx számára az, hogy vajon kimondja-e az elmélet az ellentmondásokat (akár önellentmondás formájában is), vagy pedig elkeni, eltagadja-e őket. Marx kimutatja, hogy a politikai gazdaságtan kidolgozta a kapitalizmus ellentmondásosságát mint törvényszerűséget, megmutatta a magántulajdon uralmának törvényeit, de nem tudta azt levezetni, hanem egyszerűen adottnak és öröknek vette.

Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban még közvetlenül támaszkodik a klasszikus gazdaságtan (elsősorban Smith) elemzéseire és ezekre építi kritikáját; szóhasználatában, egyes kérdésfeltevéseiben itt még a smithi gazdaságtan eredményeinek álláspontján van. De a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban már megkezdődött az a munka, amelynek folyamán Marx szerkezetileg is bírálat alá vette a klasszikus gazdaságtant, feltárta önellentmondásait, kitöltötte hézagait és létrehozta a tőkés gazdaság összefüggéseire teljes magyarázatot adó tudományos elméletet. Ennek az elméletnek a végső kidolgozása a következő évtizedek munkájának eredménye volt. Ez a munka a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban felvázolt irányban haladt, és az itt felvetett gondolatok további fejlődését nyomon kísérhetjük az „Anti-Proudhon"-on, a „Bérmunka és tőke"-n, a „Politikai gazdaságtan bírálatá"-n át egészen a „Tőke"-ig (sőt, Marx az ebből az időből való jegyzeteit még a „Tőke"-ben is felhasználta).

A gazdasági bírálattal szorosan és elválaszthatatlanul egybefonódik a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban a filozófiai kritika. Marx a polgári politikai gazdaságtant a materialista módon megalapozott dialektika alapján bírálja és így mutatja meg, hogy a polgári társadalom nem valami időtlen képződmény, és megfordítva, Hegelt (aki Marx szavaival a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll) a polgári társadalom elemzéséből nyert eredmények alapján kritizálja. Marx a gazdasági és a filozófiai elmélet problémáit egyazon egységes összefüggés részeként tekintette;

a filozófiai és a gazdasági fejtegetések középpontjában ugyanazok a kategóriák állnak.

Történetileg Marx filozófiai kritikája, Hegel-kritikája megelőzte gazdasági kritikáját. Első kezdetei 1839-ig, Marx doktori disszertációjáig nyúlnak vissza, s e kritika legmagasabb pontja a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" előtt a „Hegeli jogfilozófia kritikája". Marx itt következetes bírálatnak veti alá Hegel idealizmusát, és az anyag elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy az anyagi létnek elsőbbsége van a tudattal, a gazdasági-társadalmi létnek a társadalmi tudattal szemben, hogy az anyagi termelésnek van alapvető szerepe az emberiség egész történetében, s erre épül, ebből kell megérteni a vallást, a jogot, a morált, a tudományt, a művészetet stb.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" idejére a társadalomfelfogásnak ez a materialista megfordítása már megtörtént. Az új konkrét elemzés feltételeinek megteremtéséhez mármost az kellett, hogy Marx ne csak a hegeli idealizmust (és Hegel késői műveinek politikai következtetéseit) kritizálja a kérdésfeltevés materialista megfordítása útján, hanem bírálatnak vesse alá magát a hegeli módszert (mégpedig ott, ahol az a legsokoldalúbban mutatkozik meg: a hegeli „Phänomenologie"-ban), avégett, hogy kritikailag kidolgozza a materialista dialektikát.

Hegelt Marx a feuerbachi vívmányok talajáról kritizálja, de ugyanakkor mindjárt túl is megy Feuerbachon. Jelentős mértékben átveszi Feuerbach szóhasználatait is (az ember mint „nembeli lény"; „naturalizmus" stb.), de új tartalommal tölti meg őket;

eleve elhárítja Feuerbach elvont, társadalmiatlan ember-fogalmát, s az idealista dialektika kritikája nála nem jár együtt a történetiség feláldozásával, a dialektika elsorvadásával.

Marx Hegel javára írja a történelmi szemléleti módot, azt, hogy Hegel a fejlődési folyamatokat mint ellentmondásokon nyugvó folyamatokat belsőleg törvényszerű voltukban ragadja meg, azt, hogy Hegel világosan megfogalmazza a *munka* szerepét az ember megteremtőjeként és alakítójaként. (Ugyanakkor bírálva Hegelt azért, hogy egyrészt a munkát csak elvont szellemi tevékenységként fogja fel, s másrészt a munkának csak a pozitív oldalát látja, a negatív oldalt nem.) Feuerbachhal ellentétben Marx nemhogy megsemmisítené a történetiséget és a dialektikát, hanem a hegeli dialektika egész gazdagságát megőrizve Hegelhez képest még el is mélyíti ezt, s középpontba állítja az ember, mégpedig a társadalmilag-történelmileg konkrét ember aktív szerepét a természetben és a társadalomban.

Igen világosan mutatkozik meg Marxnak az őt megelőző polgári gondolkodáshoz való viszonya, valamint a gazdasági és a filozófiai kritika szerves egysége, elválaszthatatlansága a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" középponti kategóriájában, az elidegenülésben. Az elidegenülés középponti szerepet játszik Hegel filozófiájában és Feuerbach valláskritikájában is. De Hegelnél az öntudat elidegenüléséről van szó, Feuerbachnál pedig az elvont, történelmen és osztályokon kívüli ember elidegenüléséről. Marx tudományosan megfogalmazott történelmi-társadalmi értelmet ad

az elidegenülés kategóriájának, megtölti azt gazdasági és történelmi tartalommal, osztálytartalommal (s ezzel döntő lépést tesz a polgári gazdaságtan által *adottnak* vett alapvető viszonyok magyarázatában, és megteszi az első lépést a társadalmi formák történelmi elemzésében azon az úton, amelynek további lépéseit a „Német ideológia", majd pedig a „Tőke" és annak előmunkálatai s később a „Család, a magántulajdon és az állam"-nak – ezt a témát Marx akarta feldolgozni — megírási előkészületei jelölik). Marx sokoldalúan konkretizálja az elidegenülés kategóriáját mint a *munkás* elidegenülését: 1. saját munkája termékétől, amely a tőkés társadalomban rajta uralkodóként jelenik meg (Marx itt egyben lerakja a későbbi árufetisizmus-elmélet alapjait); 2. saját munkájától, amelyet mások, idegenek érdekében végez (ez az elemzés a kiindulópont a kizsákmányoláson alapuló gazdaság és a tőkés bérmunka természetének felderítéséhez); 3. önmagától, saját társadalmi természetétől (ez a viszony később megfogalmazást kap a magántulajdon rendszerének és a tőkés társadalomnak munkamegosztására, osztályviszonyaira, valamint embertorzító hatásaikra vonatkozó részletes vizsgálódásokban). Az elidegenülésben Marx a valóságos anyagi élet összefüggéseit elemzi; az elidegenülés megszüntetéséért vívott harc: gyakorlati forradalmi harc az egész társadalom kommunista átalakításáért.

Marxnak az utópikus szocializmussal és kommunizmussal való találkozása szintén a „Rheinische Zeitung" idejébe nyúlik vissza. Marx akkor kritikai álláspontot foglalt el az utópikus kommunista elméletek és a kom-

munista kolóniák gyakorlati tapasztalata tekintetében, de leszögezte, hogy e problémák megkövetelik a hosszantartó és mélyreható tanulmányozást. („A kommunizmus és az augsburgi »Allgemeine Zeitung«".) A következő években Marx kapcsolatba került a munkásmozgalommal, megismerkedett az utópikus szocialista és kommunista szerzők műveivel, megismerkedett az utópikus mozgalmak és elméletek képviselőivel (köztük Proudhonnal) és kialakult az a meggyőződése, hogy a szocialista, ill. kommunista mozgalom a fejlődés szükségszerű útját jelzi. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban a kommunizmust — az ő fellépése előtti formájában — úgy fogja fel, mint szükségszerű történelmi lépést, de e kommunizmus nyerseségét, emberi szempontból vett nem-teljességét határozottan bírálja. A szocializmus Marxnál nem elvont eszményi követelmény (mint az utópistáknál), hanem az emberiség fejlődésének szükségszerű eredménye. Ennek a felfogásnak az alapján jött létre Marxnál (később már Engelsszel együttműködve s nem sokkal utóbb tevékenyen és irányító módon bekapcsolódva a munkásmozgalomba) a kommunizmus tudományos megalapozása. Ez a kommunizmus már nem szenved a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" kritizálta fogyatékosságokban, hanem reális programot és lehetőséget mutat a munkásosztály és az egész emberiség felszabadítására – ennek a kommunizmusnak nagyszerű, világjelentőségű harci felhívásaként fogalmazták meg alig három évvel később a „Kommunista Párt kiáltványá"-t.

Így jött létre, „három forrásának" egységes gondo-

lati kritikája folyamatában, a valóság elemzéséből a proletariátus tudományos világnézete. A társadalom törvényszerűségeinek teljes megértése csak a proletariátus osztályálláspontjáról vált lehetségessé, mert a történelemben először estek teljesen egybe az emberiség fejlődésének érdekei *egy* osztály érdekeivel. Ezt a lehetőséget Marx és Engels váltották valóra, szakadatlan politikai és elvi harc során, kritikailag támaszkodva az emberi gondolkodás addigi eredményeire és roppant elemző munkával az összefüggések mélyére hatolva.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" és általában Marx fiatalkori írásainak történelmi és elméleti kérdései körül szerteágazó irodalom keletkezett. A marxizmus polgári és polgári befolyás alatt álló interpretátorai ezeket az írásokat szembeállították a marxizmus materialista és proletár osztályálláspontjával és hivatkoztak a fiatal Marx állítólagos „etikai" szocializmusára, „humanista" társadalomfelfogására, visszatérést hirdetve a fiatalkori művek „mélyebb" és „filozófiaibb" felfogásához. Ez a hamis értékelés elhallgatja a „Kéziratok" lényegét, új forradalmi tartalmát, azt, hogy Marx már ebben az 1844-es írásában – ha nem is részletesen kidolgozott módon – a dialektikus materializmusnak és a proletár kommunizmusnak elméletét fejtette ki. Másrészt a dialektika és a német klasszikus filozófiai örökség jelentőségét és a marxizmus fejlődésében betöltött szerepét tagadó hibás felfogás képviselői ezeket a műveket, különösen a „Kéziratok"-at, mint „éretleneket", mellőzhetőnek

ítélték; ezért sem tudtak hathatósan szembeszállni a fiatal Marx idealista félreértelmezőivel.

Valójában a fiatalkori és a későbbi művek egy egységes fejlődési folyamat részei, állomásai. Ez a folyamat csak évtizedek során jutott el teljes kifejlődéséhez (pl. a tőkés gazdaság maradéktalan tisztázására a földjáradékelmélet teljes megoldásával csak a 60-as években került sor), de a döntő fordulat az új világnézet kialakításában már 1844-ben bekövetkezett, és Marx már itt, a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban materialista és kommunista álláspontón áll.

A mai olvasó szempontjából Marx fiatalkori műveinek, és ezek sorában a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-nak, nemcsak elvont történelmi érdekességük van, és nemcsak azért fontosak, mert betekintést engednek a gondolatok keletkezéstörténetébe, hanem azért is, mert időtálló megfogalmazásaiknak mind a mai napig megvan az elméleti jelentőségük, és mert első megfogalmazásukban megmutatnak olyan kérdésfeltevéseket és perspektívákat is (pl. az osztálynélküli társadalommal kapcsolatban), amelyekre Marx a későbbi, egyre összpontosultabb vizsgálódásai során már nem (vagy csak utalásszerűen) tért vissza.

*

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" 1844 tavaszán—nyarán keletkeztek. A német idealizmus bírálatának elmélyítésére irányuló törekvés, a forradalmak történetének tanulmányozása, széles körű gazdasági tanulmányai és az Engels cikkével való megismerkedés arra

indították Marxot, hogy felhagyjon eredeti tervével, a hegeli jogfilozófia kritikájának folyamatos közzétételével, és előbb számot vessen a gazdasági és társadalmi problémákkal. Ezzel kapcsolatos szándékait Marx megírja az Előszóban (v. ö. 21. old.). Marx tervbe vette, hogy a munka teljes befejezése előtt kiadja az I. kéziratban megkezdett elemzést és ezzel együtt egy fejezetet, amely a hegeli dialektikával való számvetést tartalmazza. A „Kéziratok"-on való munka azonban megszakad: augusztus vége felé bekövetkezik Marx és Engels sorsdöntő találkozása, s tíznapos párizsi együttlétük idején arra a véleményre jutnak, hogy előbb az ifjúhegeliánusokkal és a polgári és kispolgári német ideológia más képviselőivel való leszámolást kell elvégezniök. Ezért nyomban hozzá is fognak egy közös munka megírásához, amely aztán „A szent család" címmel jelent meg. A megírás munkájának nagyobb részét Marx végezte, s felhasználta hozzá kéziratainak anyagát is.

A „Kéziratok" kidolgozásának tervéről Marx ezután sem mondott le; 1845 elején szerződést köt egy kétkötetes munka: „A politika és a nemzetgazdaság bírálata" kiadására; óriási arányokban folytatja az anyaggyűjtést és kiterjeszti vizsgálódásainak körét. A munkát azonban megint félbeszakítja avégett, hogy Engelsszel közösen megírja a „Német ideológiá"-t. Ugyanakkor a kérdésben való egyre fokozottabb elmélyülés Marxot arra készteti, hogy végképp lemondjon a munka tervezett formában való megírásáról. A mű töredékben maradt; ránk maradtak belőle a kiadásunkban közölt 1844-es kéziratok (ezek is csak cson-

kán; az egyes kéziratokra nézve v. ö. az 1., 9., 23., 28., 66. jegyzetet) és az ebből az időszakból származó jegyzetfüzetek, amelyek – egyéb anyagok mellett – szinte az egész klasszikus politikai gazdaságtant átfogják.

A töredékeket a hagyatékból első ízben a moszkvai Marx–Engels Intézet tette közzé; az eredeti szöveg első teljes közlése a Marx–Engels Gesamtausgabe (MEGA) I. rész 3. kötetében, Berlin 1932, jelent meg.

*

A magyar kiadás alapjául a MEGA említett szövegközlése, ill. a Marx/Engels: „Kleine ökonomische Schriften" c. gyűjteményben, Berlin 1955, közölt újabb szövegrecenzió szolgált (ez az utóbbi nem tartalmazza az utolsó, a hegeli dialektikáról szóló fejezetet). A szöveg elrendezése tekintetében figyelembe vettük a К. Маркс и Ф. Енгельс: „Из ранних произведений" c. gyűjteményben, Moszkva 1956, megjelent orosz nyelvű kiadást is, valamint a Bottigelli-féle francia fordítás (Párizs 1962) szövegközlését, továbbá a Landshut–Mayer-féle – nem-teljes – szövegközlést (Karl Marx: „Der historische Materialismus", I. köt., Lipcse 1932) és az ezen alapuló J. Molitor-féle francia fordítást (Karl Marx: „Oeuvres philosophiques", VI. köt., Párizs 1937). Felhasználtuk ezenkívül az 1932-es kiadásnak egy a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézetből származó kézipéldányát, amely egy sor később megállapított olvasati változtatást tüntet fel. (A szöveg elrendezéséről v. ö. még a jegyzeteket.)

A szöveg között minden szerkesztőségi kiegészítés szögletes zárójelben — [ ] — van. Hasonlóképpen szögletes zárójelben egészítettük ki (ahol lehetett) a kézirat romlása (tintafolt, csonkulás stb.) miatt olvashatatlan szavakat. A szöveget tagoló címek nagy részét a szerkesztőség adta; a szerkesztőségi címeket szintén szögletes zárójelben közöltük. A szerkesztőségi lábjegyzeteket „*Szerk.*" jelzéssel különböztettük meg.

A kéziratban néhány hosszabb részlet át van húzva. Kiadásunkban ezeket is közöltük, de megkülönböztetésül csúcsos zárójelbe — ⟨ ⟩ — tettük őket.

A nem-német nyelvű idézeteket és a marxi szöveg nem-német nyelvű részeit nem eredeti nyelven, hanem magyarra fordítva közöltük. Az idézetek, kifejezések, fordulatok közül azonban egyszeres idézőjelbe — ' ' — tettük azokat, amelyek Marxnál ugyan nincsenek idézőjelben, de más nyelvű voltuk érzékelteti, hogy idézetek, ill. nem-marxi fordulatok alkalmazásai, a magyar fordításban pedig idézőjel nélkül összefolynának.

Az idézeteket egybevetettük az eredeti forrásokkal. Marx a „Kéziratok"-ban az angol közgazdászokat még mindenütt francia fordítások alapján idézi, így pl. Smitht Garnier fordításában, ill. a saját ebből készült német fordításaiban. Minthogy későbbi műveiben (mint az pl. a „Tőké"-ből látható) a végleges megfogalmazáskor ezeket az idézeteket Marx majdnem mindenütt az eredeti nyelvű kiadásokból vett idézetekkel helyettesítette, ezekben az esetekben visszakerestük az idézet eredeti szövegét és azt vettük alapul a fordításhoz. Ott, ahol Marx kötetlenül ismerteti

és kivonatolja Smitht, ott persze a fordítás pontosan Marx szövegét követi (s ezen belül Garnier fordulatait adja ott is, ahol azok Smith eredeti szövegétől eltérnek). Ahol Marx saját fordításában (vagy tömörítésében) más szerzőket idéz, ott az idézetek értelmezésében a marxi értelmezéshez tartottuk magunkat. A jelentősebb eltéréseket az idézetekben mindenütt jeleztük. Az idézetek és hivatkozások adataiban, oldalszámaiban hellyel-közzel előforduló elírásokat és egyéb nyilvánvaló tollhibákat rövid úton kiigazítottuk.

Mellékletként közöljük Marxnak egy kivonatát Hegel „Phänomenologie"-jának utolsó fejezetéből (a „IV. kézirat"-ot), továbbá az ebben az időben készített jegyzetfüzetekből Marx kivonatát Engels nemzetgazdaságtani tanulmányából és Marxnak azokat a fejtegetéseit, amelyek a gazdaságtani művekből készült kivonatok között elszórva találhatók.

A szövegrészhez magyarázó jegyzeteket adtunk, ezekre a szöveg közt számok utalnak. A kötetet nevek és művek mutatójával láttuk el.

Budapest, 1962. *A kiadó*

Ez a kiadás az 1962-es első magyar fordítás változatlan utánnyomása — néhány kisebb hiba javításával.

A kiadó

Budapest, 1977.

KARL MARX

GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK 1844-BŐL[1]

ELŐSZÓ

A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben meghirdettem a jog- és államtudomány kritikáját a *hegeli* jogfilozófia kritikájának formájában.[2] A sajtó alá rendezés során megmutatkozott, hogy a csak a spekuláció ellen irányuló kritikának maguknak a különböző anyagoknak a kritikájával való összeelegyítése mindenképpen hozzá nem mért, gátolja a kifejtést, megnehezíti a megértést. Azonfelül a feldolgozandó tárgyak gazdagsága és különfélesége csak egészen aforisztikus módon engedte volna meg az összesűrítést *egy* írásba, míg másfelől pedig az ilyen aforisztikus ábrázolás egy önkényes rendszerezés *látszatát* hozta volna létre. Ennélfogva különböző önálló brosúrákban fogom a jog, a morál, a politika stb. kritikáját sorra venni és befejezésül egy külön munkában megkísérlem megadni megint az egésznek az összefüggését, az egyes részek viszonyát, valamint végül ez anyag spekulatív feldolgozásának kritikáját. Ez okból a jelen írásban a nemzetgazdaságtannak az állammal, joggal, morállal, polgári élettel stb. való összefüggését

éppen csak annyira érintem, amennyire maga a nemzetgazdaságtan ex professo * érinti e tárgyakat.

A nemzetgazdaságtanban járatos olvasót nem kell arról biztosítanom, hogy eredményeimhez teljesen empirikus, a nemzetgazdaságtan lelkiismeretes kritikai tanulmányozására alapozott elemzés útján jutottam.

⟨A tudatlan recenzensnek ellenben, aki teljes tudatlanságát és gondolatszegénységét azzal igyekszik palástolni, hogy a pozitív kritikusnak fejéhez vágja az „*utópikus frázis*" frázisát, vagy akár ilyen frázisokat, mint a „teljesen tiszta, teljesen határozott, teljesen kritikai kritika", a „nem csupán jogi, hanem társadalmi, teljesen társadalmi társadalom", a „tömör tömegszerű tömeg", a „tömegszerű tömeg szóvivő szószólói",[3] — ennek a recenzensnek előbb még be kell bizonyítania, hogy teológiai családi ügyein kívül *világi* ügyekben is van hozzászólni valója.⟩

Magától értetődik, hogy a francia és angol szocialistákon kívül német szocialista munkákat is használtam. De a tartalmas és *eredeti* német munkák e tudomány területén — Weitling írásain[4] kívül — *Hessnek* az „Einundzwanzig Bogen"-ban közölt dolgozataira[5] szorítkoznak, és *Engels munkájára*, „*A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatá*"-ra[6] a „*Deutsch-Französische Jahrbücher*"-ben, ugyanott, ahol én is egész általános módon vázoltam a jelen munka első elemeit.

⟨Ezeken az írókon kívül, akik a nemzetgazdaságtannal kritikailag foglalkoztak, a pozitív kritika egyáltalában, tehát a nemzetgazdaságtan német pozitív

* — hivatásszerűen — *Szerk.*

kritikája is, igazi megalapozását *Feuerbach* felfedezéseinek köszönheti, akinek „*Philosophie der Zukunft*"-*ja* és az „Anekdota"-beli „Thesen zur Reform der Philosophie"-ja[7] ellen — bármennyire használják is ezeket hallgatólagosan — egyesek kicsinyes irigysége, mások valóságos dühe, úgy látszik, formális összeesküvést szervezett *eltitkolásukra.*⟩

Feuerbachtól kelteződik csak a *pozitív* humanista és naturalista kritika. Minél zajtalanabb, annál biztosabb, mélyebb, kiterjedtebb és tartósabb a *feuerbachi* írások hatása, az egyedüli írások Hegel „Phänomenologie"-ja és „Logik"-ja óta, amelyekben valóságos elméleti forradalom foglaltatik.

A jelen írás zárófejezetét, a számvetést a *hegeli dialektikával* és filozófiával egyáltalában, mindenképpen szükségesnek tartottam, ellentétben korunk *kritikai teológusaival*, [minthogy] ezt a munkát még nem vitték végbe — az *alaposságnak ez a hiánya* szükségszerű, mivelhogy a *kritikai* teológus maga is *teológus* marad, tehát vagy a filozófiának mint tekintélynek meghatározott előfeltevéseiből kell kiindulnia, vagy pedig, ha a kritika folyamatában és idegen felfedezések folytán kételyei támadtak a filozófiai előfeltevéseket illetően, ezeket gyáva és igazolatlan módon odahagyja, *elvonatkoztat* tőlük, szolgai alájukvetettségét és e szolgaság miatti bosszúságát már csak negatív, tudattalan és szofisztikus módon adja tudtul.

⟨Csak negatíve és tudattalanul nyilvánítja azáltal, hogy részint állandóan bizonygatja a saját kritikájának *tisztaságát*, részint — avégből, hogy a megfigyelő szemét, valamint a saját szemét is elfordítsa a *kritiká-*

nak szülőhelyével, a hegeli *dialektikával* és egyáltalában a német filozófiával való *szükségszerű* számvetésétől, a modern kritikának e szükségszerű felemelkedésétől a saját korlátozottsága és természetadta volta fölé — éppenséggel azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha a kritikának már csak a kritika egy rajta kívüli, korlátozott alakjával — teszem a XVIII. századbelivel — és a *tömeg* korlátozottságával volna dolga. Végül azáltal, hogy a kritikai teológus részint, ha saját filozófiai előfeltevéseinek lényegét illető felfedezések történnek — minők a *feuerbachiak* —, azt a látszatot ölti, mintha ezt *ő* hozta volna létre, mégpedig olymódon ölti ezt a látszatot, hogy ama felfedezések eredményeit, anélkül, hogy ki tudná őket dolgozni, *címszók* formájában vagdossa olyan írókhoz, akik még foglyai a filozófiának, részint még ama felfedezések fölé emelkedettségének tudatára is szert tud tenni olymódon, hogy a hegeli *dialektika* olyan elemeit, amelyeket e dialektika ama kritikájában még nélkülöz, amelyeket kritikailag még nem találtak fel az ő élvezetére, ezeket nemhogy most maga igyekeznék vagy képes lenne a helyes viszonyba hozni, hanem bújtatott, kaján és szkeptikus módon a hegeli dialektika ama kritikája ellen, tehát teszem a közvetítő bizonyíték kategóriáját a pozitív önmagától kezdődő igazság kategóriája ellen [...] az e dialektikára *sajátságos* alakban, titokzatoskodó módon juttatja érvényre. A teológiai kritikus ugyanis egészen természetesnek találja, hogy filozófiai oldalról mindent meg kell *tenni*, hogy ő a tisztaságról, határozottságról, a teljesen kritikai kritikáról *fecseghessen*, és a *filozófia*

igazi *leküzdőjének* képzelgi magát, ha teszem egy hegeli mozzanatot Feuerbachnál hiányzónak *érez*, merthogy az érzeten túl a tudatig a teológiai kritikus nem jut el, bármennyire űzi is az „*öntudat*" és a „*szellem*" spiritualista bálványimádását.⟩

Pontosan szemügyre véve, a *teológiai kritika* — bármennyire a haladás egy valóságos mozzanata volt a mozgalom kezdetén — végső fokon nem más, mint a régi *filozófiai* és nevezetesen *hegeli transzcendenciának teológiai karikatúrává* torzított kiélezése és következtetése. A történelemnek ezt az érdekes igazságosságát, amely a teológiát, a filozófiának kezdettől kezdve fekélyét, most arra is rendeli, hogy a filozófia negatív feloldódását — azaz rothadási folyamatát — magán-valóan ábrázolja, ezt a történelmi nemezist más alkalommal fogom részletesen kimutatni.[8] —

⟨Hogy ellenben *Feuerbachnak* a filozófia lényegét illető felfedezései mennyiben tették még mindig szükségessé — legalábbis *bizonyításukra* — a filozófiai dialektikával való kritikai számvetést, az magából az én kifejtésemből ki fog tűnni. — —⟩

MUNKABÉR

A *munkabért* a tőkés és a munkás közötti ellenséges harc határozza meg. A győzelem szükségképpen a tőkésé. A tőkés tovább élhet a munkás nélkül, mint a munkás a tőkés nélkül. A tőkések között a kapcsolat bevett és hatékony; a munkásoké tilos és rossz következményekkel jár rájuk nézve. Ezenkívül a földtulajdonos és a tőkés kiegészítheti jövedelmeit ipari előnyökkel, a munkás a maga ipari jövedelmét nem egészítheti ki sem földjáradékkal, sem tőkekamatokkal. Ezért oly nagy a konkurrencia a munkások között. Tehát a tőke, földtulajdon és munka különválása csakis a munkás számára szükségszerű, lényegi és káros különválás. A tőkének és a földtulajdonnak nem kell ebben az elvonatkoztatásban megállniok, de a munkás munkájának igen.

A munkás számára tehát a tőke, földjáradék és munka különválása halálos.

A munkabér legalacsonyabb és egyedül szükségszerű rátája a munkás létfenntartása a munka folyamán, és hozzá még annyi, hogy családját eltarthassa és a munkások faja ki ne haljon. A szokásos munkabér

Smith szerint az a legalacsonyabb bér, amely összeférhető a ‚közönséges emberséggel',[10] tudniillik egy állati létezéssel.

Az emberek iránti kereslet szükségszerűen szabályozza az emberek termelését, mint minden más áruét. Ha a kínálat sokkal nagyobb, mint a kereslet, akkor a munkások egy része koldussorba vagy éhhalálba hull. A munkás létezése tehát minden más áru létezésének feltételére redukálódik. A munkás áruvá lett, s szerencséje van, ha túladhat magán. És a kereslet, amelytől függ a munkás élete, a gazdagok és tőkések szeszélyétől függ. Ha a kínálat mennyisége fe[lülmúlja a] keresletet, akkor az árat alk[otó] részek — profit, földjáradék, munkabér — egyi[két] *áron* alul fizetik meg; [egy része e] teljesítményeknek tehát elvonódik ebből az alkalmaztatásból, és így a piaci ár a természetes ár mint középpont [felé] gravitál. De 1. a munka nagy megosztása folytán a munkás számára a legnehezebb, hogy a munkájának más irányt adjon, 2. a tőkéshez való alárendelt viszonyánál fogva őt sújtja elsőnek a hátrány.

A piaci árnak a természetes ár felé gravitálása során tehát legtöbbet és feltétlenül a munkás veszít. És éppen a tőkésnek az a képessége, hogy tőkéjének más irányt adjon, az egy meghatározott munkaágra korlátozott munkást vagy kenyértelenné teszi, vagy arra kényszeríti, hogy e tőkés minden követelésének alávesse magát.

A piaci ár véletlen és hirtelen ingadozásai kevésbé érintik a földjáradékot, mint az árnak profitra és munkabérre feloldódott részét, s megint kevésbé a

profitot, mint a munkabért. Egy olyan munkabérre, amely emelkedik, legtöbbnyire jut egy olyan, amely *stacionárius* marad, és egy olyan, amely *esik*.

A munkásnak nem kell szükségképpen nyernie a tőkés nyereségével, de szükségképpen vele együtt veszít. Így a munkás nem nyer akkor, amikor a tőkés gyári vagy kereskedelmi titok, monopólium vagy földjének kedvező fekvése révén a piaci árat a természetes ár felett tartja.

Továbbá: *A munka árai sokkal állandóbbak, mint a létfenntartási eszközök árai.* Gyakran fordított arányban állnak. Drága esztendőben a munkabér csökken a kereslet csökkenése, emelkedik a létfenntartási eszközök emelkedése miatt. Tehát kiegyensúlyozódik. Mindenesetre bizonyos mennyiségű munkás kenyerét veszíti. Olcsó években a munkabér emelkedik a kereslet emelkedése, csökken a létfenntartási eszközök árai miatt. Tehát kiegyensúlyozódik.

A munkás egy másik hátránya:

A munkások különböző fajtáinak munkaárai sokkal különbözőbbek, mint a különböző ágak nyereségei, amelyekre a tőke rátelepszik. A munkánál az egyéni tevékenység egész természetes, szellemi és társadalmi különbözősége előtűnik, és különbözőképpen díjazzák, míg a holt tőke mindig egyforma lépésben jár és közömbös a *valóságos* egyéni tevékenység iránt.

Egyáltalában meg kell jegyezni, hogy ott, ahol a munkás és tőkés egyaránt károsul, a munkást létezésében, a tőkést holt Mammonjának nyereségében sújtja kár.

A munkásnak küzdenie kell nemcsak fizikai lét-

fenntartási eszközeiért, hanem munka szerzéséért is, vagyis azon lehetőségért, azon eszközökért, hogy tevékenységét megvalósíthassa.

Vegyük azt a három fő állapotot, amelyben a társadalom leledzhetik, s vizsgáljuk meg a munkás helyzetét benne.

1. Ha a társadalom gazdagsága hanyatlóban van, legtöbbet a munkás szenved, mert: Jóllehet a munkásosztály a társadalom szerencsés állapotában nem nyerhet annyit, mint a tulajdonosok osztálya, *,egyik sem szenved olyan kegyetlenül hanyatlásától, mint a munkásoké'*.[11]

2. Vegyünk most egy olyan társadalmat, amelyben a gazdagság előrehalad. Ez az állapot az egyetlen, amely a munkásnak kedvező. Itt konkurrencia lép fel a tőkések között. A munkások iránti kereslet felülmúlja kínálatukat. De:

Először: A munkabér emelkedése a munkások között *túldolgozást* idéz elő. Minél többet akarnak keresni, annál inkább fel kell áldozniok idejüket, és minden szabadságukat teljesen elidegenítve a kapzsiság szolgálatában rabszolgamunkát kell végezniök. Emellett ezzel megrövidítik életidejüket. Élettartamuk e megrövidítése kedvező körülmény a munkásosztály egésze számára, mert ezáltal mindig új kínálat válik szükségessé. Ez az osztály mindig fel kell hogy áldozza önmagának egy részét, nehogy egészében tönkremenjen.

Továbbá: Mikor van egy társadalom gazdagodása előrehaladóban? Amikor egy ország tőkéi és jövedelmei gyarapodnak. De ez csak azáltal lehetséges,

α) hogy sok munkát halmoznak össze, mert a tőke felhalmozott munka; tehát azáltal, hogy a munkásnak a kezéből termékei mind nagyobb részét veszik ki, hogy saját munkája mindinkább idegen tulajdonként lép vele szembe és létezésének és tevékenységének eszközei mindinkább a tőkés kezében koncentrálódnak. β) A tőke halmozása gyarapítja a munka megosztását, a munka megosztása gyarapítja a munkások számát; megfordítva, a munkások száma gyarapítja a munka megosztását, mint ahogy a munka megosztása gyarapítja a tőkék felhalmozását. Egyfelől a munka e megosztása által és másfelől a tőkék halmozása által a munkás mindinkább merőben a munkától, mégpedig egy meghatározott, nagyon egyoldalú, gépszerű munkától válik függővé. Mint ahogy tehát szellemileg és testileg géppé szorítják le és emberből egy elvont tevékenységgé és hassá válik, éppúgy mind függőbbé is válik a piaci ár minden ingadozásától, a tőkék alkalmazásától és a gazdagok szeszélyétől. Épp ugyanígy a csak dolgozó emberosztály növekedése fokozza a munkások konkurrenciáját, tehát leszállítja árukat. A gyár-rendszerben éri el a munkásnak ez a helyzete a tetőpontját.

γ) Egy olyan társadalomban, amely növekvő jólétben leledzik, már csak a leggazdagabbak élhetnek pénzkamatból. Az összes többieknek tőkéjükkel üzletet kell folytatniok, vagy bele kell vetniök azt a kereskedelembe. Ezáltal tehát nagyobb lesz a tőkék között a konkurrencia; nagyobb lesz a tőkék koncentrációja, a nagy tőkések tönkreteszik a kicsiket, és az egykori tőkések egy része lesüllyed a munkások osztályába,

amely ez utánpótlás folytán részben megint a munkabér leszorítását szenvedi el és a kevés számú nagy tőkéstől még nagyobb függőségbe jut; mivel a tőkések száma csökkent, konkurrenciájuk a munkásokat illetően szinte nincs meg többé, és mivel a munkások száma gyarapodott, egymás közötti konkurrenciájuk annál nagyobb, természetellenesebb és erőszakosabb lett. A munkásrend egy része tehát éppoly szükségszerűen a koldusok vagy éhenveszők rendjébe süllyed, mint a közepes tőkések egy része a munkásrendbe.

Tehát a társadalomnak még abban az állapotában is, amely a munkásnak a legkedvezőbb, a munkás számára a szükségszerű következmény a túldolgozás és korai halál, lesüllyedés géppé, a tőke szolgájává, amely tőke vele szemben veszélyesen felhalmozódik, új konkurrencia, a munkások egy részének éhhalála vagy koldussága.

A munkabér emelkedése felkelti a munkásban a tőkés gazdagodási vágyát, amelyet azonban csak szellemének és testének feláldozása árán elégíthet ki. A munkabér emelkedése előfeltételezi a tőke halmozódását és előidézi azt; a munka termékét tehát mind idegenebbként állítja szembe a munkással. Éppígy a munka megosztása mind egyoldalúbbá és függőbbé teszi a munkást, ahogy nemcsak az emberek, hanem a gépek konkurrenciáját is előidézi. Minthogy a munkás géppé süllyedt le, a gép konkurrensként léphet vele szembe. Végül, ahogy a tőke halmozása gyarapítja az ipar mennyiségét, tehát a munkásokat, e felhalmozás által az iparnak ugyanaz a mennyisége *nagyobb mennyiségű készítményt* hoz létre, amely túl-

termeléssé válik és vagy azzal végződik, hogy a munkások egy nagy részét kiteszik a munkából, vagy pedig bérüket a legnyomorúságosabb minimumra csökkentik. Ezek a következményei egy olyan társadalmi állapotnak, amely a legkedvezőbb a munkásra, tudniillik a *növekvő, előrehaladó* gazdagság állapotának.

De végül is ennek a növekvő állapotnak egyszer el kell érnie a tetőpontját. Milyen ekkor a munkás helyzete?

3. „Olyan országban, amely elérte gazdagságának [...] egész kiteljesedését [...] mind a munkabér, mind a tőkekamat [...] igen alacsony volna [...] A munkások foglalkoztatásért folytatott konkurrenciája [...] oly nagy volna, hogy a munkabért a munkások számának fenntartásához pusztán elegendőre csökkentené, s mivel az ország már teljesen benépesült, ez a szám többé nem emelkedhetnék."[12] A plusznak meg kellene halnia.

Tehát a társadalom csökkenő állapotában a munkások része progresszív nyomorúság, előrehaladó állapotában szövődményes nyomorúság, kiteljesedett állapotában stacionárius nyomorúság.

Minthogy azonban Smith szerint[13] nem boldog az a társadalom, amelyben a többség szenved, minthogy pedig a társadalom leggazdagabb állapota a többség e szenvedéséhez, és minthogy a nemzetgazdaság (egyáltalában a magánérdek társadalma) e leggazdagabb állapothoz vezet, így tehát a társadalom *boldogtalansága* a nemzetgazdaság célja.

A munkás és tőkés közötti viszonyt illetően még meg kell jegyezni, hogy a munkabér emelkedését

a tőkés számára a munkaidő mennyiségének csökkenése több mint kiegyenlíti, és hogy a munkabér emelkedése és a tőkekamat emelkedése az áruk árára mint egyszerű és kamatos kamat hat.

Helyezkedjünk most egészen a nemzetgazdász álláspontjára és az ő nyomán hasonlítsuk össze a munkások elméleti és gyakorlati igényeit.

Azt mondja nekünk, hogy eredetileg és fogalma szerint a munka *egész terméke* a munkásé. De ugyanakkor azt is mondja, hogy a valóságban a munkásnak a termék legkisebb és legeslegelkerülhetetlenebb része jut; csak annyi, amennyi szükséges, nem ahhoz, hogy emberként, hanem hogy munkásként létezzék, és nem ahhoz, hogy az emberiséget, hanem hogy a munkások rabszolgaosztályát szaporítsa.

A nemzetgazdász azt mondja nekünk, hogy mindent munkával vásárolnak meg, és hogy a tőke nem más, mint felhalmozott munka, de ugyanakkor azt is mondja, hogy a munkásnak, nemhogy mindent megvehetne, el kell adnia önmagát és emberségét.

Míg a rest földbirtokos földjáradéka többnyire a földtermék harmadára, a serény tőkés profitja pedig még a pénzkamat kétszeresére is rúg, az a többlet, amelyet a munkás legjobb esetben megkeres, annyi, hogy négy gyermekéből kettőnek éhen kell vesznie és elpusztulnia.

Míg a nemzetgazdászok szerint a munka az egyetlen, amely által az ember a természet termékeinek értékét megnagyobbítja, s a munka az ember tevékeny tulajdona, ugyanazon nemzetgazdaság szerint

a földtulajdonos és tőkés, akik qua* földtulajdonos és tőkés csupán kiváltságos és henyélő istenek, mindenütt fölötte állnak a munkásnak és törvényeket írnak elő neki.

Míg a nemzetgazdászok szerint a munka a dolgok egyetlen változhatatlan ára, semmi se véletlenebb, mint a munka ára, semmi sincs nagyobb ingadozásoknak kitéve.

Míg a munka megosztása a munka termelőerejét, a társadalom gazdagságát és finomodását növeli, a munkást géppé szegényíti. Míg a munka a tőkék halmozását és ezzel a társadalom gyarapodó jólétét idézi elő, a munkást mind függőbbé teszi a tőkéstől, nagyobb konkurrenciába viszi bele, a túltermelés hajszájába kergeti, melyre ugyanolyan elernyedés következik.

Míg a munkás érdeke a nemzetgazdászok szerint sohasem áll szemben a társadalom érdekével, a társadalom mindig és szükségszerűen szemben áll a munkás érdekével.

A nemzetgazdászok szerint a munkás érdeke sohasem áll szemben a társadaloméval, 1. mert a munkabér emelkedése több mint pótlódik a munkaidő mennyiségének csökkenése által, a fentebb kifejtett egyéb következmények mellett, és 2. mert a társadalomra való vonatkozásban az egész bruttótermék nettótermék és a nettónak csupán a magánemberre való vonatkozásban van jelentősége.

Hogy a munka azonban maga, nemcsak a mostani

* — mint — *Szerk.*

feltételek mellett, hanem amennyiben egyáltalában pusztán a gazdagság növelése a célja, — mondom, hogy a munka maga káros, vészterhes, az, anélkül, hogy a nemzetgazdász tudná, fejtegetéseiből következik.

Fogalmuk szerint a földjáradék és a tőkenyereség *levonások* a munkabér rovására. A valóságban azonban a munkabér levonás, amelyet a föld és a tőke a munkásnak juttat, engedmény a munka termékéből a munkás, a munka számára.

A társadalom hanyatló állapotában a munkás szenved a legsúlyosabban. A ránehezedő nyomás sajátos súlyát munkáskénti helyzetének, de egyáltalában a nyomást a társadalom helyzetének köszönheti.

Ám a társadalom előrehaladó állapotában a munkás lesüllyedése és elszegényedése munkájának és az általa termelt gazdagságnak a terméke. Ez a nyomor tehát magának a mai munkának a *lényegéből* ered.

A társadalom leggazdagabb állapota — olyan eszmény, amelyet megközelítőleg mégis elérnek, legalábbis ez a nemzetgazdaság, valamint a polgári társadalom célja — a munkások számára *stacionárius nyomor*.

Magától értetődik, hogy a nemzetgazdaság a *proletárt*, vagyis azt, aki tőke és földjáradék nélkül tisztán a munkából, mégpedig egyoldalú, elvont munkából él, csak mint *munkást* szemléli. Ennélfogva felállíthatja azt a tételt, hogy éppúgy, mint egy lónak, annyit kell kapnia, hogy dolgozhassék. Nem szemléli munkán kívüli idejében, mint embert, hanem ezt a szemléletet

átengedi a büntető igazságszolgáltatásnak, az orvosoknak, a vallásnak, a statisztikai táblázatoknak, a politikának és a koldusbírónak.

Emelkedjünk most a nemzetgazdaság színvonala fölé és igyekezzünk az eddigi, csaknem a nemzetgazdászok szavaival adott kifejtésből két kérdést megválaszolni.

1. Mi értelme van az emberiség fejlődésében annak, hogy az emberiség legnagyobb része így az elvont munkára van redukálva?

2. Milyen hibákat követnek el az en détail* reformátorok, akik vagy a munkabért akarják *emelni* és ezáltal a munkásosztály helyzetét megjavítani, vagy pedig (mint Proudhon[14]) a munkabér *egyenlőségé* tekintik a társadalmi forradalom céljának?

A *munka* a nemzetgazdaságban csak a *kereső tevékenység* alakjában fordul elő.

„Állíthatjuk, hogy olyan foglalkozások, amelyek sajátos adottságokat vagy hosszabb előképzést előfeltételeznek, egészben véve jövedelmezőbbekké váltak; míg annak a gépiesen egyhangú tevékenységnek a viszonylagos bére, amelyre akárkit könnyen és gyorsan be lehet tanítani, a növekvő konkurrencia folytán esett és szükségképpen esnie kellett. És megszervezésének mostani állapotában a munkának éppen *ez* a fajtája még mindig messze a legszámosabb. Ha tehát az első kategóriában egy munkás ma hétszer annyit,

* — kicsinybeni; részletbeli — *Szerk.*

a másodikban pedig egy másik éppen annyit keres, mint teszem ötven évvel ezelőtt, akkor persze ketten *átlagban* négyszer annyit keresnek. Ámde ha egy országban a munka első kategóriája csak ezer emberrel, a második ellenben egymillióval szerepel, akkor 999 000-en nem állnak jobban, mint ötven évvel ezelőtt, sőt *rosszabbul* állnak, ha ugyanekkor a létszükségleti cikkek árai emelkedtek. És [...] ilyen [...] felszínes *átlagszámításokkal* [...] akarjuk magunkat a népesség legszámosabb osztályát [...] illetően megtéveszteni. Azonfelül a *munkásbér** nagysága csak *egy* mozzanat a *munkásjövedelem*** becslésénél, mert az utóbbi mérésnél még lényegesen számításba jön annak biztosított *tartama* is, amelyről pedig az úgynevezett szabad konkurrencia anarchiájában, folyton visszatérő ingadozásaival és megrekedéseivel, éppenséggel szó sincs. Végül még a korábban és a most szokásos munka*idő* is tekintetbe veendő. Ez azonban az angol pamutipari munkások számára mintegy huszonöt év óta, tehát éppen a munkát megtakarító gépek bevezetése óta a vállalkozók szerzésvágya miatt napi 12—16 órára emelkedett, s az egy országban és az ipar egy ágában történt emelkedésnek — a szegények gazdagok általi feltétlen kizsákmányolásának még mindenütt elismert joga mellett — többé-kevésbé másutt is érvényesülnie kellett." *Schulz:* „Bewegung der Produktion", 65. old.

„Ámde még ha oly igaz lenne is, amennyire hamis,

* *Schulznál:* munkabér — *Szerk.*

** *Schulznál:* munkajövedelem — *Szerk.*

hogy a társadalom *valamennyi* osztályának átlagjövedelme megnőtt, a jövedelem különbségei és *viszonylagos* eltérései mégis nőhettek és ennélfogva a gazdagság és szegénység ellentétei élesebben előtűnhetnek. Hiszen éppen *mert* az össztermelés emelkedik és ugyanazon mértékben, ahogy ez történik, szaporodnak a szükségletek, vágyak és igények is, és a *relatív* szegénység ilymódon növekedhetik, míg az *abszolút* csökken. A szamojéd nem szegény a halzsírja és avas halai mellett, mert lezárt társadalmában mindenkinek ugyanazok a szükségletei. De egy *előrehaladó* államban, amely teszem egy évtized folyamán össztermelését a társadalomhoz* arányítva egyharmaddal megnövelte, az a munkás, aki tíz év előtt és után egyformán keres, nem maradt ugyanolyan jómódú, hanem egyharmaddal szűkölködőbb lett." uo. 65—66. old.

De a nemzetgazdaság a munkást csak mint munkaállatot, mint a legszűkösebb testi szükségletekre redukált barmot ismeri.

„Egy népnek, hogy szellemileg szabadabban kiművelődjék, nem szabad többé testi szükségleteinek rabszolgaságában élnie, nem szabad teste jobbágyának lennie. Tehát mindenekelőtt *idejének* kell maradnia ahhoz, hogy szellemileg is alkotni és szellemileg élvezni *tudjon*. A munka szervezetében történt előrehaladások megnyerik ezt az időt. Hiszen most, új hajtóerőkkel és tökéletesített gépi berendezéssel egyetlen munkás a pamutgyárakban nem ritkán 100,

* *Schulznál:* népességhez — *Szerk.*

sőt 250—350 régebbi munkás művét végzi el. Hasonló következmények [...] észlelhetők [...] a termelés minden ágában [...] mert [...] külső természeti erőket [...] mindinkább rákényszerítenek az emberi munkában való részvételre. Ha mármost korábban, anyagi szükségletek bizonyos mennyiségének kielégítésére, bizonyos idő és emberi erő olyan ráfordítása volt szükséges, ami később a felével csökkent, akkor egyszersmind, az érzéki jóllétnek minden csorbulása nélkül, a szellemi alkotás és élvezés játéktere ugyanannyival kiszélesedett... De hogy a zsákmányt, amelyet magától az öreg Kronosztól legsajátabb területén elhódítunk, hogyan osztjuk el, erről is még a vak, igazságtalan véletlenség kockajátéka dönt. Franciaországban kiszámították, hogy a termelés mostani állása mellett minden munkaképes ember napi öt órai átlagos munkaideje a társadalom összes anyagi érdekeinek kielégítésére elégséges lenne... Tekintet nélkül a gépi berendezés tökéletesedése révén elért időmegtakarításokra, a rabszolgamunka tartama a gyárakban egy nagyszámú népességre nézve csak megnövekedett." uo. 67—68. old.

„Az összetett kézi munkától való átmenet előfeltételezi annak egyszerű műveleteire való szétbontását. Mármost azonban az egyformán visszatérő műveleteknek mindenekelőtt csak *egy része* fog a gépekre, egy másik része pedig az emberekre fog jutni. A dolog természeténél fogva és egybehangzó tapasztalatok szerint az ilyen tartósan egyhangú tevékenység a szellemre és a testre egyaránt hátrányos; s így hát, amikor a gépi berendezést ilymódon *összekapcsolják* munká-

nak nagyobbszámú emberkéz közötti puszta megosztásával, az utóbbi minden hátránya is még szükségképpen napvilágra jut. Ezek a hátrányok egyebek között megmutatkoznak a gyári munkások nagyobb halandóságában... Ezt a nagy különbséget, hogy mennyiben dolgoznak az emberek gépek *által*, vagy mennyiben gépek*ként*, nem vették ... tekintetbe." uo. 69. old.

„De a népek életének jövendőjében a gépekben működő, értelemnélküli természeti erők rabszolgáink és jobbágyaink lesznek." uo. 74. old.

„Az angol fonodákban csak 158 818 férfi van foglalkoztatva és 196 818 nő. Lancaster grófság pamutgyáraiban minden 100 munkásra 103 munkásnő jut, Skóciában pedig már 209. Leeds angol lenszövő gyáraiban 100 férfimunkásra 147 női munkást számláltak; Drudenban és Skócia keleti partján pedig már 280-at. Az angol selyemgyárakban ... sok a munkásnő; a gyapjúipari gyárakban, amelyek nagyobb munkaerőt* kívánnak meg, több a férfi... Az északamerikai pamutgyárakban is az 1833. esztendőben 18 593 férfi mellett nem kevesebb mint 38 927 nő volt foglalkoztatva. A munka szervezetében történt változások folytán tehát a női nem előtt a kereső tevékenység szélesebb köre nyílott meg ... a nők helyzete gazdaságilag önállóbb ... társadalmi viszonylataiban a két nem közelebb került egymáshoz." uo. 71—72. old.

„A gőzzel és vízzel hajtott angol fonodákban az 1835. évben dolgozott: 20 558 8—12 év közötti,

* *Schulznál:* testi erőt — *Szerk.*

35 867 12—13 év közötti, s végül 108 208 13—18 év közötti gyermek... Persze a mechanika további előrehaladásai, minthogy mindinkább kiveszik az emberek kezéből az összes egyhangú foglalatosságokat, a visszásság fokozatos kiküszöbölése irányában hatnak. Ámde maguknak e gyorsabb előrehaladásoknak éppen az a körülmény áll még az útjukban, hogy a tőkések az alsóbb osztályok erőit, egészen a gyermekkorig terjedően, a legkönnyebben és legolcsóbban elsajátíthatják, hogy ezeket a mechanika segédeszközei *helyett* használják és elhasználják." *Schulz:* „Bewegung der Produktion", 70—71. old.

„Lord Brougham felhívása a munkásokhoz: »Legyetek tőkésekké!«... az ... a baj, hogy milliók csak megerőltető, testileg romboló, erkölcsileg és szellemileg elnyomorító munka révén képesek szűkös megélhetéshez jutni; hogy még azt a szerencsétlenséget is, hogy *ilyen* munkát találhattak, szerencsének kell tartaniok." uo. 60. old.

„Hogy tehát élhessenek, a nem-tulajdonosok kénytelenek közvetlenül vagy közvetve a tulajdonosok *szolgálatába*, vagyis tőlük való függőségbe lépni." Pecqueur: „Théorie nouvelle d'économie sociale etc.", 409. old.

Házicselédek — szegődmények; *munkások — bérek*; *hivatalnokok — fizetés* vagy *illetmények*. uo. 409—410. old.

„Munkáját bérbeadni", „munkáját kamatra kölcsönözni", „más helyett dolgozni".

„A munka anyagát bérbeadni", „a munka anyagát kamatra kölcsönözni", „maga helyett mást dolgoztatni". uo. [411. old.]

„Ez a gazdasági berendezkedés az embereket olyan alantas mesterségekre, olyan vigasztalan és keserű lealacsonyodásra kárhoztatja, hogy ezzel összehasonlítva a vadság királyi helyzetnek tűnik fel." i. m. 417—418. old. „A nem-tulajdonos osztály prostitúciója minden formában." 421. sk. old. Rongyszedők.

Ch. Loudon „Solution du problème de la population etc." c. írásában, Párizs 1842, a prostituáltak számát Angliában 60—70 000-re teszi. A ‚kétes erkölcsű nők' száma ugyanakkora. 228. old.

„Az átlagos életideje e szerencsétlen teremtményeknek az utcasarkon, azután, hogy a bűn útjára léptek, körülbelül hat vagy hét év. Ahhoz, hogy a 60—70 000 prostituált számát fenntartsák, a három királyságban évente legalább 8—9000 olyan nőnek kell lennie, aki e gyalázatos mesterségre adja magát, vagyis naponként mintegy huszonnégy új áldozat, ami óránként átlagosan *egy;* és következésképpen, ha ugyanez az arány áll fenn az egész földtekén, e boldogtalanokból állandóan másfél milliónak kell lennie." uo. 229. old.

„A nyomorultak népessége nyomorukkal növekszik, és az ínség végső határán tolonganak legnagyobb számban az emberi lények, hogy egymástól elvitassák a szenvedés jogát... 1821-ben Írország népessége 6 801 827 volt. 1831-ben 7 764 010-re emelkedett; ez tíz év alatt 14 százaléknyi növekedés. Leinsterben, abban a tartományban, ahol legnagyobb a jólét, a népesség csak 8 százalékkal növekedett, míg Connaughtban, a legnyomorúságosabb tartományban a növekedés 21 százalékra emelkedett. (»Extrait des enquêtes publiées en Angleterre sur l'Irlande«, Bécs

1840.)" *Buret:* „De la misère etc.", I. köt. [36—]37. old. A nemzetgazdaságtan a munkát elvontan dolognak tekinti: ‚a munka áru'; ha az ár magas, akkor az árut nagyon keresik; ha alacsony, akkor nagyon kínálják; ‚mint árunak, a munkának mindinkább kell hogy essék az ára'; részben a tőkés és munkás közti konkurrencia, részben a munkások egymás közti konkurrenciája kényszerít erre. [42—43. old.] „A munkásnépesség, a munka árusítója, kényszerűen a termék legcsekélyebb részére van leszorítva ... mi más a munka-áru elmélete, mint az álcázott rabszolgaság elmélete?" i.m. 43. old. „Miért láttak hát a munkában csupán csereértéket?" uo. 44. old. A nagy műhelyek kiváltképpen nők és gyermekek munkáját vásárolják, mert ez kevesebbe kerül, mint a férfiaké. i. h. „A munkás azzal szemben, aki alkalmazza, semmiképp sincs a *szabad cladó* helyzetében ... a tőkésnek mindig szabadságában van a munkát alkalmazni, a munkás mindig kényszerítve van azt eladni. A munka értéke teljesen megsemmisül, ha nincs eladva minden pillanatban. A munka nem alkalmas felhalmozásra és még megtakarításra sem, eltérően az igazi [áruktól]. A munka az élet, s ha az élet nem cserélődik ki naponta élelmiszerekre, megsínyli és csakhamar elpusztul. Hogy tehát az ember élete áru legyen, el kell ismerni a rabszolgaságot." 49—50. old. Ha tehát a munka áru, akkor a legboldogtalanabb tulajdonságokkal bíró áru. De még nemzetgazdasági alapelvek szerint sem az, mert nem ‚*szabad alku szabad eredménye*'. [50. old.] A mostani gazdasági rendszer ‚egyszerre leszállítja mind a munka árát, mind a díjazását; tökéletesíti a

munkást és lefokozza az embert'. i. m. 52—53. old. „Az ipar háborúvá vált és a kereskedelem játékká." i. m. 62. old.

A pamutmegmunkáló gépek (Angliában) egymaguk 84 000 000 kézművest képviselnek. [193. old.]

Az ipar mostanáig a hódító háború állapotában volt, „a hadseregét alkotó emberek életét oly közömbösen pazarolta, mint a nagy hódítók. Célja a gazdagság birtoklása, nem pedig az emberek boldogsága volt." Buret, i. m. 20. old. „Ezeknek az érdekeknek" (ti. a gazdaságiaknak), „szabadon önmagukra hagyva, ... szükségképpen összeütközésbe kell kerülniök; nincs más döntőbírájuk, mint a háború, és a háború döntései az egyiknek a vereséget és a halált hozzák, hogy a másiknak meghozzák a győzelmet ... a rendet és egyensúlyt a szembenálló erők összeütközésében keresi a tudomány: az *örökös háború* szerinte az egyetlen eszköz a béke elérésére; ezt a háborút konkurrenciának nevezik." i. m. 23. old.

Az ipari háború, hogy eredményesen folytathassák, nagyszámú hadseregeket kíván, amelyeket egyazon pontra halmozhat fel és bőségesen megtizedelhet. És e hadsereg katonái nem önfeláldozásból s nem kötelességből viselik a rájuk rótt erőfeszítéseket; hanem csak hogy az éhség kemény szüksége elől meneküljenek. Sem ragaszkodást, sem elismerést nem éreznek főnökeik iránt; ezeket alárendeltjeikhez nem fűzi semmiféle jóakarat érzése; nem ismerik őket mint embereket, hanem csak mint a termelés szerszámait, amelyeknek a lehető legtöbbet kell hozniok és a lehető legkevesebb fölös költséget kell okozniok. A munkások e mind-

jobban zsúfolódó népességeinek még az a gondtalanságuk sincs meg, hogy mindig alkalmazzák őket; az ipar, amely őket összetoborozta, csak akkor engedi élni őket, amikor szüksége van rájuk, és mihelyt ellehet nélkülük, a legkisebb aggály nélkül cserbenhagyja őket; és a munkások kénytelenek személyüket és erejüket azért az árért felkínálni, amelyet nekik engedélyezni akarnak. Minél hosszabb, fáradalmasabb, utálatosabb a munka, amelyet nekik adnak, annál kevésbé fizetik meg őket; akadnak olyanok, akik napi tizenhat órai munkával, erejüket folytonosan megfeszítve, alig vásárolják meg azt a jogot, hogy meg ne haljanak. i. m. [68 —]69. old.

„Meggyőződésünk ... és ebben osztoznak ... a kéziszövők helyzetének vizsgálatával megbízott biztosok, hogy a nagy ipari városok rövid idő alatt elveszítenék munkásnépességüket, ha nem kapnának minden pillanatban a szomszédos vidékekről folytonos utánpótlást egészséges emberekből, friss vérből." i. m. 362. old.

A TŐKE PROFITJA

1. A tőke

1. Min nyugszik a *tőke*, vagyis az idegen munka termékei feletti magántulajdon? Ha magát a tőkét nem is lehet lopásra vagy sikkasztásra visszavezetni, de az örökség szentesítéséhez szükség van a törvényhozás közreműködésére. *Say*,[15] I. köt. 136. old., jegyzet.

Hogyan lesz az ember termelő alapok tulajdonosává? Hogyan lesz az ember azon termékek tulajdonosává, amelyek ez alapok révén jönnek létre?

A *pozitív jog* által. *Say*. II. köt. 4. old.

Mit szerez az ember a tőkével, pl. egy nagy vagyon öröklésével?

„Aki" pl. „nagy vagyont [...] örököl, nem szükségképpen szerez [...] politikai hatalmat [...] Az a hatalom, amelyet ez a birtoklás azonnal és közvetlenül ad neki, a *vásárlás hatalma:* bizonyos parancsnoklás mások valamennyi munkája vagy e munka valamennyi terméke felett, amely akkor a piacon van." Smith, [I. könyv V. fej.] I. köt. 61. old.

A tőke tehát a *kormányzati hatalom* a munka és termékei felett. A tőkés e hatalommal nem személyi vagy emberi tulajdonságainál fogva bír, hanem amennyiben a tőke *tulajdonosa*. Tőkéjének *vásárló* hatalma, amelynek semmi sem állhat ellen, az ő hatalma.

Később látni fogjuk először azt, miképpen gyakorolja a tőkés tőkéje révén kormányzati hatalmát a munka felett, azután pedig a tőkének a kormányzati hatalmát maga a tőkés felett is.

Mi a tőke?

„Bizonyos mennyiségű felraktározott és felhalmozott munka." Smith, [II. könyv III. fej..] II. köt. 312. old.

A tőke *felraktározott munka*.

2. *Alap*, készlet a föld és az ipari munka termékeinek minden felhalmozása. A készletet csak akkor hívják *tőkének*, ha tulajdonosának jövedelmet vagy nyereséget hoz. Smith, [II. könyv I. fej..] II. köt. 191. old.

2. *A tőke nyeresége*[16]

A *profit*, vagyis a *tőke nyeresége* egészen különböző a *munkabértől*. Ez a különbözőség kettős módon mutatkozik meg: Először a tőke nyereségei teljesen az alkalmazott tőke értéke szerint szabályozódnak, jóllehet a felügyelet és igazgatás munkája különböző tőkéknél ugyanaz lehet. Azután ehhez járul, hogy a nagy gyárakban ezt az egész munkát egy főtisztviselőre bízzák, akinek a fizetése semmiképpen sem áll arányban azzal a tőkével, amelynek teljesítményére

felügyel. Jóllehet itt már a tulajdonos munkája csaknem semmire redukálódik, mégis tőkéjéhez arányított profitokat követel meg. Smith, [I. könyv VI. fej.,] I. köt. 97—99. old.

Miért követeli meg a tőkés ezt a nyereség és tőke közötti arányt?

Nem volna *érdeke* alkalmazni a munkásokat, ha művük eladásából nem számítana többre, mint amennyi a munkabérre előlegezett alapok pótlásához szükséges; és nem volna *érdeke* inkább nagy, mint kis összegű alapot alkalmazni, ha profitja nem állna arányban az alkalmazott alapok terjedelmével. I. köt. 96—97. old.

A tőkés tehát nyereséget húz először a munkabérek, másodszor az előlegezett nyersanyagok után.

Milyen arányban áll mármost a nyereség a tőkéhez?

Ha már az is nehéz, hogy a munkabér szokásos közepes rátáját adott helyen és időben meghatározzuk, még nehezebb a tőkék nyereségét. Változás azon áruk árában, amelyekkel a tőke kereskedik, versenytársainak és vevőinek szerencséje vagy balszerencséje, ezer más véletlen, amelynek az áruk ki vannak téve mind a szállításnál, mind a raktárakban, naponkénti, szinte óránkénti változást idéznek elő a profitban. Smith, [I. könyv IX. fej.,] I. köt. 179—180. old. Bármennyire lehetetlen is mármost a tőkék nyereségeit pontossággal meghatározni, mégis elképzelést alkothatunk róluk a *pénzkamat* nyomán. Ha sok nyereséget lehet csinálni a pénzzel, akkor sokat fizetnek használatának lehetőségéért, ha keveset lehet vele csinálni,

akkor keveset. Smith, I. köt. 181. old. Az az arány, amelynek a szokásos kamatráta és a tiszta nyereség rátája között fenn kell állnia, a nyereség emelkedésével vagy esésével szükségképpen változik. Nagy-Britanniában a kamat kétszeresét tekintik annak, amit a kereskedők *‚tisztes, mérsékelt, ésszerű profitnak'* neveznek — csupa olyan kifejezés, amely semmi mást nem akar jelenteni, mint *közönséges és szokásos profitot*. Smith, I. köt. 198. old.

Mi a nyereség *legalacsonyabb* rátája? Mi a *legmagasabb?*

A tőkék szokásos nyereségének *legalacsonyabb rátája* mindig *valamivel több* kell hogy legyen annál, ami ahhoz szükséges, hogy kiegyenlítse az esetleges veszteségeket, amelyeknek a tőke minden alkalmaztatása ki van téve. Ez a többlet tulajdonképpen a nyereség, vagyis a nettóhaszon. Ugyanez a helyzet a kamatláb legalacsonyabb rátájával. Smith, I. köt. 196. old.

A *legmagasabb ráta*, ameddig a szokásos nyereségek emelkedhetnek, az, amely az áruk többségénél a *földjáradék teljességét elveszi* és a szolgáltatott áru munkabérét a *legalacsonyabb árra*, a munkásnak a munka folyamán való puszta létfenntartására redukálja. Így vagy amúgy, a munkást mindig élelmezni kell, ameddig napi munkára alkalmazzák; a földjáradék egészen eleshet. Példa: Bengáliában az indiai kereskedelmi társaság emberei; Smith, I. köt. [197—]198. old.

A csekély konkurrencia mindazon előnyein kívül, amelyeket ebben az esetben *kiaknázhat*, a tőkés a piaci árat tisztes módon a természetes ár felett tarthatja.

Először kereskedelmi titok révén, amikor a piac azoktól, akik igénybe veszik, nagyon távol van: tudniillik az ár változásának, természetes állása fölé emelkedésének titokban tartásával. Ennek a titokban tartásnak tudniillik az az eredménye, hogy más tőkések nem dobják tőkéiket ugyancsak erre az iparágra.

Azután gyári titok révén, amikor is a kisebb termelési költségű tőkés az árját ugyanazon vagy akár alacsonyabb áron több profittal szolgáltatja, mint konkurrensei. — (Az eltitkolás által történő csalás nem erkölcstelen-e? Tőzsdei kereskedés.) — *Továbbá:* ahol a termelés egy meghatározott helyhez van kötve (mint pl. drága bor) és a *hatékony keresletet* soha nem lehet kielégíteni. *Végül:* egyének és társaságok *monopóliumai* révén. A monopolár a lehető legmagasabb. *Smith*, [I. könyv VII. fej.,] I. köt. 120—124. old.

Más véletlen okok, amelyek a tőke nyereségét emelhetik: új területek vagy új kereskedelmi ágak megszerzése gyakran, még egy gazdag országban is, növeli a tőkék nyereségét, mert a régi kereskedelmi ágaktól elvonják a tőkék egy részét, csökkentik a konkurrenciát, kevesebb árut juttatnak a piacnak, és ezek ára azután emelkedik: az ezekkel kereskedők azután magasabb kamatokat fizethetnek a kölcsönzött pénzért. Smith, [I. könyv IX. fej.,] I. köt. 190. old.

Minél inkább megmunkálnak egy árut, minél inkább az ipar tárgya lesz, annál inkább emelkedik az árnak az a része, amely munkabérre és nyereségre oldódik fel, viszonyítva ahhoz a részhez, amely földjáradékra oldódik fel. Abban az előrehaladásban, amelyet a kézi munka tesz meg ezen az árun, nemcsak a

nyereségek száma szaporodik, hanem minden következő nyereség nagyobb, mint a megelőző, mert a tőke, amelyből fakad, szükségképpen mindig nagyobb lesz. Az a tőke, amely a lenszövőkkel munkát végeztet, szükségképpen mindig nagyobb, mint az, amely a fonókat dolgoztatja, mert nemcsak az utolsó tőkét pótolja nyereségeivel együtt, hanem azonkívül még a lenszövők munkabéreit is fizeti, és szükségszerű, hogy a nyereségek mindig egyfajta arányban álljanak a tőkével. [I. könyv VI. fej.,] I. köt. 102—103. old.

Az az előrehaladás tehát, amelyet az emberi munka a természeti terméken a megmunkált természeti termékig megtesz, nem a munkabért növeli, hanem részben a nyereségszerző tőkék számát, részben mindegyik következő tőke arányát a megelőzőkhöz.

Arról a nyereségről, amelyet a tőkés a munka megosztásából húz, később szólunk.

Kétszeresen nyer, először a munka megosztásából, másodszor egyáltalában az előrehaladásból, amelyet az emberi munka a természeti terméken megtesz. Minél nagyobb az emberi munka része egy áruban, annál nagyobb a holt tőke nyeresége.

Egy és ugyanazon társadalomban a tőkenyereségek átlagrátája sokkal közelebb van egyazon színvonalhoz, mint a munka különböző fajtáinak bére. [I. könyv X. fej. 1. rész,] I. köt. 228. old. A tőke különböző alkalmazásainál a nyereség szokásos rátája a tőke megtérülésének nagyobb vagy kisebb bizonyossága szerint változik. „A profit [...] rátája [...] a kockázattal együtt emelkedik [...] ha nem is [...] teljesen [...] arányosan." uo. [226—227. old.]

Magától értetődik, hogy a tőkenyereségek a forgalmi eszközökkel kapcsolatos könnyebbedés vagy kisebb költségességük révén (pl. papírpénz) is emelkednek.

3. A tőke uralma a munka felett és a tőkés indítékai

Az egyetlen indíték, amely egy tőke birtokosát arra bírja, hogy tőkéjét inkább a mezőgazdaságban vagy az iparban, vagy a nagybani vagy kicsinybeni kereskedelem egy különös ágában használja fel, a saját profitjának nézőpontja. Sohasem jut eszébe, hogy számításba vegye, mennyi *termelő munkát* hoznak működésbe ezek a különböző alkalmazási módok, vagy mennyi értéket fognak hozzátenni országa földjeinek és munkájának évi termékéhez. *Smith*, [II. könyv V. fej.,] II. köt. 400—401. old.

A tőkés számára a tőke leghasznosabb alkalmazása az, amely egyenlő biztonság mellett a legnagyobb nyereséget hozza. Ez az alkalmazás nem mindig a társadalom számára leghasznosabb; a leghasznosabb az, amelyet arra fordítanak, hogy a termelő természeti erőkből hasznot húzzanak. *Say*, II. köt. 131. old.

A munka legfontosabb műveleteit azoknak a tervei és spekulációi szabályozzák és irányítják, akik a tőkéket alkalmazzák; és a cél, amelyet mind e tervekben és műveletekben maguk elé tűznek: a *profit*. Tehát: a profit rátája nem a társadalom jólétével emelkedik, mint a földjáradék és a munkabér, s nem a társada-

lom hanyatlásával esik, mint ezek. Ellenkezőleg, ez a ráta természetesen alacsony a gazdag országokban és magas a szegény országokban; és sehol sem olyan magas, mint azokban az országokban, amelyek leggyorsabban rohannak romlásuk felé. Ennek az osztálynak az érdeke tehát nem áll ugyanolyan kapcsolatban a társadalom általános érdekével, mint a két másiké... Azok különös érdeke, akik egy különös kereskedelmi vagy ipari ágat űznek, bizonyos tekintetben mindig különbözik a közönség érdekétől, sőt gyakran ellenségesen áll azzal szemben. A kereskedőnek mindig az az érdeke, hogy nagyobbítsa a piacot és korlátozza az eladók konkurrenciáját... Ez olyan emberek osztálya, akiknek az érdeke sohasem lesz pontosan ugyanaz, mint a társadalomé, s akiknek általában az az érdekük, hogy a közönséget rászedjék és becsapják. Smith, II. köt. 163—165. old.

4. A tőkék felhalmozása és a tőkések közötti konkurrencia

A *tőkék gyarapodása*, amely emeli a munkabért, a tőkések nyereségének csökkentésére irányul, a tőkések közötti *konkurrencia* révén. Smith, [I. könyv IX. fej.,] I. köt. 179. old.

Ha pl. az a tőke, amely egy város szatócskereskedelméhez szükséges, két különböző szatócs között van megosztva, a konkurrencia azt fogja előidézni, hogy mindegyikük olcsóbban fog árusítani, mint ha a tőke egyetlenegynek a kezében lett volna; és ha húsz kö-

zött van megosztva, a konkurrencia annál tevékenyebb lesz, és annál kevésbé lesz adva a lehetőség arra, hogy egymás közt megegyezésre juthassanak áruik árának emelése végett. Smith, [II. könyv V. fej.,] II. köt. 372–373. old.

Minthogy azt már tudjuk, hogy a monopólium árai a lehető legmagasabbak, minthogy a tőkések érdeke még közönséges nemzetgazdasági nézőpontból tekintve is ellenségesen áll szemben a társadalommal, minthogy a tőkenyereség emelkedése úgy hat az áru árára, mint a kamatos kamat (Smith, [I. könyv IX. fej.,] I. köt. 199–201. old.), ennélfogva az egyetlen segítség a tőkések ellen a *konkurrencia*, amely a nemzetgazdaságtan állítása szerint éppoly jótékonyan hat a munkabér emelkedésére, mint a fogyasztó közönség javát szolgálva az áruk olcsóságára.

Ámde a konkurrencia csak azáltal lehetséges, hogy a tőkék gyarapodnak, mégpedig sok kézben. Sok tőke keletkezése csak sokoldalú felhalmozás révén lehetséges, minthogy a tőke egyáltalában csak felhalmozás révén keletkezik, és a sokoldalú felhalmozás szükségképpen egyoldalúba csap át. A tőkék közötti konkurrencia gyarapítja a tőkék közötti felhalmozást. A felhalmozás — amely a magántulajdon uralma alatt a tőke kevés kézben való *koncentrációja* — egyáltalában szükségszerű következmény, ha a tőkéket természetes menetüknek engedik át, és a tőkének ez a természetes meghatározása a konkurrencián keresztül tör csak igazán szabad utat magának.

Hallottuk, hogy a tőke nyeresége arányban áll a nagyságával. Egészen eltekintve legelőbb is a szándé-

kos konkurrenciától, egy nagy tőke tehát nagyságához képest viszonylag gyorsabban halmozódik fel, mint egy kis tőke.

Eszerint már egészen eltekintve a konkurrenciától, a nagy tőke felhalmozódása sokkal gyorsabb, mint a kisebb tőkéé. De kövessük nyomon tovább a lefolyást.

A tőkék gyarapodásával a konkurrencia révén csökkennek a tőkék profitjai. Tehát mindenekelőtt a kis tőkés szenved.

A tőkék gyarapodása és tőkék nagy száma továbbá az ország előrehaladó gazdagságát előfeltételezi.

„Olyan országban, amely elérte gazdagságának egész kiteljesedését [...] a tiszta profit rendes rátája igen kicsi volna, úgyhogy a kamat szokásos piaci rátája, amelyet e profitból nyújtani lehet, olyan alacsony volna, hogy lehetetlenné tenné bárkinek, a legesleggazdagabb emberek kivételével, hogy pénze kamatából éljen. A kis vagy közepes vagyonú emberek tehát valamennyien kénytelenek lennének maguk felügyelni saját tőkéik alkalmazására. Szükségképpen majdnem mindenkinek üzletembernek kellene lennie vagy valamilyen fajta szakmát folytatnia." Smith, I. köt. [196—]197. old.

Ez az állapot a nemzetgazdaság kedvenc állapota.

„Tehát láthatólag a tőke és a jövedelem közti arány szabályozza mindenütt az iparkodás és a henyélés arányát. Ahol a tőke van túlsúlyban, ott az iparkodás uralkodik, ahol a jövedelem, ott a henyélés." Smith, [II. könyv III. fej.,] II. köt. 325. old.

Mi mármost a helyzet a tőke alkalmazásával e megnagyobbodott konkurrenciában?

A tőkék gyarapodásával a ‚kamatra kölcsönzött alap' mennyiségének fokozatosan nagyobbá kell válnia; ez alapok gyarapodásával a pénzkamat kisebb lesz, 1. mert minden dolog piaci ára esik, minél inkább gyarapodik a mennyisége, 2. *mert a tőkék gyarapodásával egy országban nehezebbé válik* új tőkének előnyös módon való befektetése. „Különböző tőkék között [...] konkurrencia keletkezik, mivel az egyik tőke tulajdonosa megkísérli birtokba venni azt az alkalmaztatást, amely el van foglalva egy másik által. De legtöbbször csakis olymódon remélheti, hogy ezt a másik tőkét kitessékelheti ebből az alkalmaztatásból, ha ésszerűbb feltételek mellett köt üzleteket. Nemcsak valamivel olcsóbban kell eladnia azt, amivel üzletet folytat, hanem avégett, hogy módja legyen eladni, olykor drágábban is kell megvásárolnia. Minthogy a termelő munka fenntartására rendeltetett alapok nőnek, az e munka iránti kereslet napról napra nagyobb lesz. A munkások könnyen találnak alkalmazást, de a tőketulajdonosok nehezen találnak alkalmazható munkásokat. A tőkések konkurrenciája emeli a munkabért és csökkenti a tőkeprofitot." Smith, [II. könyv IV. fej.,] II. köt. 358—359. old.

A kis tőkésnek tehát választása van eközött: 1. vagy feléli tőkéjét, minthogy a kamatokból többé nem tud megélni, megszűnik tehát tőkés lenni; vagy 2. maga kezd üzletet, árúját olcsóbban adja és drágábban veszi, mint a gazdagabb tőkés, és magasabb munkabért fizet; tehát, minthogy a piaci ár az előfeltételezett magas konkurrencia folytán már nagyon alacsonyan áll, tönkreteszi magát. Ha ellenben a

nagy tőkés akarja kitessékelni a kisebbet, megvannak vele szemben mindazok az előnyei, amellyel a tőkés mint tőkés a munkással szemben bír. A kisebb nyereségeket pótolja tőkéjének nagyobb mennyisége, és még pillanatnyi veszteségeket is elviselhet mindaddig, míg a kisebb tőkés tönkre nem ment és ő meg nem szabadult ettől a konkurrenciától. Így felhalmozza magának a kis tőkés nyereségeit.

Továbbá: A nagy tőkés mindig olcsóbban vásárol be, mint a kicsi, mert tömegesebben vásárol be. Tehát kár nélkül eladhat olcsóbban.

Ha azonban a pénzkamat esése a közepes tőkéseket járadékosokból üzletemberekké teszi, akkor megfordítva, az üzleti tőkék gyarapodása és az ebből következő kisebb nyereség a pénzkamat esését okozza.

„Ha a profitok, amelyeket egy tőke használatából csinálni lehet [...] csökkennek [...] az ár, amelyet e tőke használatáért fizetni lehet [...] szükségképpen ezzel együtt csökken." Smith, II. köt. 359. old.

„Ahogy a gazdagság, a tőkéletesedés, a népesség gyarapszik, a kamat csökken", tehát a tőkék nyeresége; de maguk a tőkék a profitok csökkenése ellenére mindamellett gyarapodnak, sőt gyorsabban, mint azelőtt... „Egy nagy tőke még kis profitok mellett is általában gyorsabban nő, mint egy kis tőke nagy profitok mellett. A pénz pénzt szül, mondja a közmondás." [I. könyv IX. fej.,] I. köt. 189. old.

Ha tehát ezzel a nagy tőkével most éppenséggel kis nyereségű kis tőkék lépnek szembe, ahogy ez az erős konkurrencia előfeltételezett állapotában történik, akkor a nagy tőke teljesen eltiporja őket.

Ebben a konkurrenciában azután a szükségszerű következmény az áruk általános rontása, a hamisítás, a látszat-termelés, az általános mérgezés, mint az nagy városokban mutatkozik.

Fontos körülmény továbbá a nagy és kis tőkék konkurrenciájában az *állótőke* és *forgótőke* aránya.

Forgótőke az olyan tőke, amelyet létfenntartási eszközök előállítására, gyártásra vagy kereskedelemre alkalmaznak. Az így befektetett tőke nem hoz gazdájának jövedelmet vagy profitot, ameddig az ő birtokában marad vagy továbbra is ugyanabban az alakban marad meg. Állandóan kikerül a kezéből egy meghatározott formában, hogy egy másik formában térjen vissza, s csak e körforgás, vagyis e folytatólagos átváltozás és kicserélődés révén hasznothajtó. *Állótőke* a földek megjavításába, gépek, szerszámok, kézműves-szerszám, hasonló dolog vásárlásába fektetett tőkében áll. *Smith*, [II. könyv I. fej., II. köt.] 197—198. old.

Az állótőke fenntartásában történő minden megtakarítás a tiszta nyereség szaporulata. Valamennyi munkásokat foglalkoztató vállalkozó össztőkéje szükségképpen megoszlik állótőkéje és forgótőkéje között. Az összeg egyenlősége esetén az egyik rész annál kisebb lesz, minél nagyobb a másik. A forgótőke szolgáltatja neki a munka anyagát és bérét és működésbe hozza az ipart. Tehát az állótőkében történő minden megtakarítás, amely nem csökkenti a munka termelőerejét, növeli az alapot. *Smith*, [II. könyv II. fej.,] II. köt. [226—]227. old.

Eleve látjuk, hogy az állótőke és forgótőke aránya

sokkal kedvezőbb a nagy, mint a kisebb tőkés számára. Egy igen nagy bankárnak csak jelentéktelenül több állótőkére van szüksége, mint egy nagyon kicsinek. Állótőkéjük az irodahelyiségre szorítkozik. Egy nagy földbirtokosnak a szerszámai nem szaporodnak birtoka nagyságának arányában. Éppúgy az a hitel is, amellyel egy nagy tőkés a kisebb tőkéshez képest rendelkezik, annyival nagyobb megtakarítást jelent az állótőkében, tudniillik azon pénzben, amelyet mindig készen kell tartania. Végül magától értetődik, hogy ott, ahol az ipari munka magas fokot ért el, ahol tehát szinte minden kézi munka gyári munkává vált, a kis tőkésnek egész tőkéje nem elégséges ahhoz, hogy csak a szükséges állótőkével is rendelkezzék. ‚Tudjuk, hogy a nagybani művelés munkái rendszerint csak kisszámú munkáskezet vesznek igénybe.'

Egyáltalában a nagy tőkék felhalmozása során az állótőke viszonylagos koncentrációja és egyszerűsödése is végbemegy a kisebb tőkésekhez képest. A nagy tőkés a munkaszerszámok egy fajta megszervezését vezeti be magának.

„Éppen így az ipar területén már minden manufaktúra és gyár nem egyéb, mint nagyobb dologi vagyon átfogóbb összekapcsolása számos és sokféle intellektuális képességgel és technikai készséggel a termelés egy *közös* céljára... Ahol a törvényhozás a földtulajdont nagy tömegekben együtt-tartja, a növekvő népesség többlete az iparok felé tódul, és ilymódon, miként Nagy-Britanniában, az ipar mezeje az, ahol a proletárok nagyobb tömege főként felgyülemlik. Ahol azonban a törvényhozás megengedi a talaj folytató-

lagos megosztását, ott, miként Franciaországban, megszaporodik a kis és eladósodott tulajdonosok száma, akik a továbbfolyó szétdarabolódás folytán az ínségesek és elégedetlenek osztályába vetődnek. Ha végül ez a szétdarabolódás és túladósodás magasabb fokra hágott, akkor megint a nagy földbirtok elnyeli a kicsit, mint ahogy a nagy ipar is megsemmisíti a kicsit; és minthogy most megint nagyobb birtokkomplexusok képződnek, ezért a birtoktalan munkásoknak a talaj megműveléséhez nem teljességgel szükséges tömege szintén megint az ipar felé tolódik." Schulz: „Bewegung der Produktion", [58–]59. old.

„Az ugyanazon fajtájú áruk milyensége a termelés fajtájában történő változások és nevezetesen a gépi berendezés alkalmazása révén mássá lesz. Csak az emberi erő kizárása révén vált lehetségessé, hogy egy font súlyú, 3 sh. 8 d. értékű gyapotból 350 motringot fonjanak, amelyeknek hossza 167 angol, vagyis 36 német mérföld, kereskedelmi értéke pedig 25 guinea." uo. 62. old.

„Angliában 45 év óta a pamutszövetek árai átlagban $^{11}/_{12}$-del csökkentek, és Marshall számításai szerint[17] ugyanazt a gyártmánymennyiséget, amelyért még 1814-ben 16 sh.-et fizettek, most 1 sh. 10 d.-ért szolgáltatják. Az ipari készítmények nagyobb olcsósága megnövelte mind a belföldi fogyasztást, mind a külföldi piacot; s ezzel függ össze, hogy Nagy-Britanniában a pamutipari munkások száma a gépek bevezetése után nemcsak hogy nem csökkent, hanem 40 000-ről 1 $^1/_2$ millióra emelkedett. Ami mármost az ipari vállalkozók és munkások keresetét illeti, a gyár-

urak közti növekvő konkurrencia folytán nyereségük az általuk szolgáltatott készítmények mennyiségéhez képest szükségképpen csökkent. Az 1820—1833. években a manchesteri gyárosok bruttónyeresége egy vég kalikónál 4 sh. 1 $^1/_3$ d.-ről 1 sh. 9 d.-re esett. De e veszteség behozására a gyártás terjedelme annál inkább kibővült. Ennek mármost az a következménye..., hogy az ipar egyes ágaiban részleges* túltermelés áll be; hogy gyakori csődök keletkeznek, ami által a tőkések és munkáltatók osztályán *belül* a birtok bizonytalan ingadozása és hullámzása jön létre, s ez a gazdaságilag szétzúzottak egy részét a proletariátusba veti; hogy gyakran és hirtelen a munka beszüntetése vagy csökkentése válik szükségessé, amelynek hátrányait a bérmunkások osztálya mindig keserűen tapasztalja." uo. [62—]63. old.

„Munkáját bérbeadni annyi, mint rabszolgaságát megkezdeni; a munka anyagát bérbeadni annyi, mint szabadságát megalapítani... A munka az ember, az anyagban ellenben semmi emberi nincs." *Pecqueur:* „Théorie sociale etc.", 411—412. old.

„Az *anyagi* elem, amely semmit sem tehet a gazdagság megteremtéséért a másik elem, a *munka* nélkül, megkapja a mágikus erőt, hogy termékeny az anyag birtokosai számára, mintha ők saját tettükkel vitték volna bele ezt a nélkülözhetetlen elemet." uo. i. h. „Feltételezve, hogy egy munkásnak évente átlag 400 frankot hoz a mindennapi munkája, s hogy ez az összeg minden felnőtt ember számára elég az élet

* *Schulznál:* időleges — *Szerk.*

szűkös fenntartására, akkor mindegyik 2000 fr. járadékot, haszonbért, házbért stb. élvező tulajdonos közvetve tehát 5 embert kényszerít arra, hogy neki dolgozzék; 100 000 fr. járadék 250 ember munkáját képviseli, és 1 000 000 fr. 2500 egyénét." (Tehát 300 millió (Lajos Fülöp) 750 000 munkás munkáját.) uo. 412—413. old.

„A tulajdonosok az emberek törvényétől jogot kaptak arra, hogy minden munka anyagával éljenek és visszaéljenek, vagyis azt tegyenek vele, amit akarnak... a törvény semmiképpen sem kötelezi őket arra, hogy idejében és mindig munkát nyújtsanak a nem-tulajdonosoknak, sem pedig, hogy nekik mindig elegendő bért fizessenek stb." i. m. 413. old. „Teljes szabadság a termelés természetét, mennyiségét, minőségét, idejénvalóságát illetően, a gazdagság felhasználását, elfogyasztását illetően, minden munka anyaga feletti rendelkezést illetően. Mindenkinek szabadságában áll kicserélni az ő dolgát szándéka szerint, nem véve tekintetbe mást, mint a saját egyéni érdekét." i. m. 413. old.

„A konkurrencia nem fejez ki mást, mint a tetszésszerinti cserét, amely maga legközelebbi és logikus következménye annak az egyéni jognak, hogy minden termelés szerszámával éljünk és visszaéljünk. E három gazdasági mozzanat, amelyek valójában egyet alkotnak: az élés és visszaélés joga, a csere szabadsága és az önkényes konkurrencia, az alábbi következményeket vonja maga után: mindenki azt termeli, amit akar, ahogy akarja, amikor akarja, ahol akarja; jól termel vagy rosszul termel, túl sokat vagy nem eleget, túl korán vagy túl későn, túl drágán vagy túl olcsón;

senki sem tudja, eladja-e, hogyan adja el, mikor adja el, hol adja el, kinek adja el; és ugyanez a helyzet a vételeket illetően. A termelő nem ismeri a szükségleteket és a forrásokat, a keresletet és a kínálatot. Akkor ad el, amikor akar, amikor tud, ahol akar, akinek akar, olyan áron, ahogy akar. És ugyanígy vásárol is. Mindebben mindig a véletlen játékszere; az erősebb, a kevésbé sürgetett, a gazdagabb törvényének rabszolgája... Míg egyik ponton szűkösség van egy cikkben, egy másikon túlbőség és pazarlás. Míg egyik termelő sokat ad el, vagy nagyon drágán és óriási haszonnal, a másik nem ad el semmit, vagy veszteséggel ad el... A kínálat nem ismeri a keresletet és a kereslet nem ismeri a kínálatot. Ti egy ízlésben, egy divatban bízva termeltek, amely megnyilvánul a fogyasztók közönségében; de mihelyt készen álltok az áru szállítására, a szeszély már elillant és másfajta terméknél rögződött... elmaradhatatlan következmények a csődök állandósága és egyetemessége; a számításba csúszott hibák, a hirtelen tönkremenések és a rögtönzött vagyonok; a kereskedelmi válságok, a munkanélküliségek, a periodikus torlódás vagy ínség; a munkabérek és profitok állandótlansága és lesüllyedése; a gazdagság, idő és erőfeszítések elvesztegetése és óriási pazarlása egy áldáz konkurrencia küzdőterén." i. m. 414–416. old.

Ricardo mondja könyvében (‚földjáradék'): A nemzetek csupán a termelés műhelyei, az ember fogyasztásra és termelésre szolgáló gép; az emberi élet tőke; a gazdasági törvények vakon kormányozzák a világot. Ricardo számára az emberek semmi, a termék

minden. A francia fordítás XXVI. fejezetében ez áll: „Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van, és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog lenne, hogy tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e. . . Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e." [II. köt. 194—195. old.] „Valóban — mondja de Sismondi úr (II. köt. 331. old.) —, nincs más hátra, mint azt kívánnunk, hogy a király, teljesen egyedül maradván a szigeten, állandóan egy hajtókart (manivelle) forgatva automatákkal elvégeztesse Anglia egész munkáját."[18]

„A gazda, aki oly alacsony áron veszi meg a munkás munkáját, hogy az alig elegendő a munkás legszorongatóbb szükségleteire, nem felelős sem a bérek elégtelenségéért, sem a munka túl hosszú tartamáért: ő maga is alá van vetve a törvénynek, amelyet kikényszerít... a nyomor nem annyira az emberekből, mint inkább a dolgok hatalmából ered." [Buret,] i. m. 82. old.

„Nagy-Britannia sok különböző részének lakosai nem rendelkeznek elegendő tőkével valamennyi földjük megjavításához és megműveléséhez; Skócia keleti * grófságainak gyapjúját, annak nagy részét, igen rossz utakon történő hosszú szárazföldi szállítás után Yorkshire-ban dolgozzák fel, mert hiányzik a tőke az otthoni feldolgozásához. Nagy-Britanniában sok kis

* *Smithnél:* déli — *Szerk.*

gyárváros van, melyeknek lakosai nem rendelkeznek elegendő tőkével saját iparkodásuk termékének elszállításához azon távoli piacokra, ahol kereslet és fogyasztás van rá. Ha vannak is kereskedők közöttük, ezek voltaképpen csak a valamelyik nagyobb kereskedelmi városban székelő gazdagabb kereskedők ügynökei." *Smith*, [II. könyv V. fej.,] II. köt. 381—382. old. „A föld és munka évi termékének értéke [...] nem növelhető másképpen, csak ha növeljük a *termelő munkások számát* vagy a korábban foglalkoztatott *munkások termelőerőit* [...] Mindkét esetben majdnem mindig szükség van pótlólagos tőkére." *Smith*, [II. könyv III. fej.,] II. köt. 338. old.

„Ahogy a tőke*felhalmozásnak* a dolgok természete szerint meg kell előznie a munkamegosztást, úgy a munkát csak abban az arányban lehet mindinkább megosztani, amelyben előzetesen mind több tőke halmozódott fel. Ahogy a munkát mindinkább megosztják, az egyenlő számú ember által feldolgozható anyag mennyisége nagy arányban nő; és ahogy minden munkás műveletét fokozatosan egyszerűsítik, sokféle új gépet találnak fel e műveletek megkönnyítésére és megrövidítésére. Ezért, ahogy a munkamegosztás előrehalad, ugyanolyan számú munkás állandó foglalkoztatásához a létfenntartási eszközöknek ugyanolyan készletét, az anyagoknak és szerszámoknak pedig nagyobb készletét kell előzetesen felhalmozni, mint amilyenre a dolgok nyersebb állapotában szükség volt. De a munkások száma mindegyik üzletágban általánosan nő az ez ágbeli munkamegosztással, vagy jobbanmondva számuk növekedése az, ami lehetővé

teszi nekik, hogy ilyen módon osztályozódjanak és tovább megoszoljanak." Smith, [II. könyv, Bevezetés,] II. köt. 193—194. old.

„Ahogy az előzetes tőkefelhalmozás szükséges a munka termelőerőinek ehhez a nagy tökéletesedéséhez, úgy ez a felhalmozás természetszerűen elvezet ehhez a tökéletesedéshez. Az, aki tőkéjét arra használja fel, hogy munkásokat tartson, szükségképpen olyan módon igyekszik azt felhasználni, hogy a lehető legnagyobb mennyiségű munkát termelje. Ezért arra törekszik, hogy munkásai között a legmegfelelőbben ossza meg a munkát, és hogy a legjobb gépekkel lássa el őket, amelyeket csak fel tud találni vagy meg tud vásárolni. Képességei mindkét tekintetben rendszerint tőkéjének terjedelmével, illetve az e tőke által foglalkoztatható emberek számával arányosak. Ezért nemcsak hogy az iparkodás nő minden országban az őt foglalkoztató *tőke növekedésével*, hanem e növekedés következtében ugyanolyan mennyiségű iparkodás sokkal nagyobb mennyiségű munkát termel." Smith, i. m. 194—195. old. Tehát *túltermelés*.

„A termelőerők átfogóbb kombinációi... iparban és kereskedelemben nagyobb számú és többféle emberi erő és természeti erő egyesítése által nagyobb méretű vállalkozásokhoz. Úgyszintén [...] már itt-ott a termelés fő ágainak szorosabb összekapcsolása egymás közt. Így nagy gyárosok igyekezni fognak egyúttal nagy földbirtokot is szerezni, hogy az iparukhoz szükséges nyersanyagoknak legalább egy részét ne legyenek kénytelenek harmadik kézből beszerezni; vagy ipari vállalkozásaikkal kereskedelmet fognak összekap-

csolni, nem csupán saját gyártmányaik árusítása, hanem akár másfajta termékek vásárlása és munkásaiknak való eladása végett is. Angliában, ahol egyes gyárurak olykor 10—12 000 munkás élén állanak..., különböző termelési ágak ilyen összekapcsolásai *egy* vezető intelligencia alatt, ilyen kisebb államok vagy tartományok az államban nem ritkák. Így újabb időben a *Birmingham* melletti bányabirtokosok átveszik a vaskészítés *egész* folyamatát, amely korábban különböző vállalkozók és birtokosok között oszlott el. Lásd »Der bergmännische Distrikt bei Birmingham«; »Deutsche Vierteljahrsschrift«, 1838. 3.sz.[19] — Végül az oly számossá vált nagyobb részvényvállalkozásokban *sok* résztvevő pénz-erőinek átfogó kombinációit látjuk mások tudományos és technikai ismereteivel és készségeivel, akikre e munka kivitelezését bízzák. Ezáltal a tőkések számára lehetséges, hogy megtakarításaikat sokrétűbb módon és akár egyidejűleg is mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi termelésre használják, ami által érdekük egyidejűleg többoldalú lesz, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem érdekei közötti ellentétek enyhülnek és egybemosódnak. De még e megkönnyebbedett lehetőségnek is, hogy a tőkét a legkülönbözőbb módon tegyék hasznothajtóvá, fokoznia kell az ellentétet a vagyonos és vagyontalan osztályok között." Schulz, i. m. 40—41. old.

Óriási nyereség, amelyet a ház-bérbeadók a nyomorból húznak. A lakbér fordított arányban áll az ipari nyomorral.

Éppígy százalékok a tönkrement proletárok bűneiből. (Prostitúció, iszákosság, zálogkölcsönző.) A tőkék

felhalmozása növekszik és konkurrenciája csökken, mivel tőke és földbirtok egy kézben találkoznak, úgyszintén, mivel a tőke nagyságánál fogva képes lesz különböző termelési ágakat kombinálni.

Közömbösség az emberekkel szemben. Smith húsz lottósorsjegye.[20]

Say nettó- és bruttójövedelme.[21]

FÖLDJÁRADÉK

A földtulajdonosok joga rablásból származtatja eredetét. Say, I. köt. 136. old., jegyzet. A földbirtokosok — akárcsak minden más ember — szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek, s még a föld természetes termékéért is *járadékot* követelnek. *Smith*, [I. könyv VI. fej.,] I. köt. 99. old.

Azt képzelhetnők, hogy a föld járadéka csak a tulajdonos által a föld megjavítására felhasznált tőke nyeresége... Vannak esetek, amikor a földjáradék részben ez lehet ... de a földtulajdonos 1. járadékot követel még a nem javított földért is, és ami a javítási költségek kamatának vagy nyereségének tekinthető, az többnyire csak ehhez az eredeti járadékhoz járuló hozzátétel (addition); 2. ezenfelül ezeket a javításokat nem mindig a földtulajdonos tőkéjével, hanem néha a bérlőével végzik: mindamellett, amikor a bérlet megújításáról van szó, a földtulajdonos rendszerint a járadéknak olyan emelését kívánja, mintha mind e javításokat saját tőkéjével végezték volna. 3. Sőt, néha járadékot kíván azért, ami teljességgel alkalmat-

lan bármilyen emberi megjavításra. *Smith*, [I. könyv XI. fej. (Bev.),] I. köt. 300—301. old.

Smith az utóbbi esetre példaként a ballagófüvet hozza fel (Salzkraut, Seekrapp, salicorne*), egy tengeri moszat-félét, amely elégetésekor üveg, szappan stb. készítésére alkalmas alkálisót ad. Nagy-Britanniában, főleg Skóciában, különböző helyeken nő ez, de csak olyan sziklákon, amelyek az árapály (a dagályvonal, marée haute) alatt vannak, naponként kétszer elborítják őket a tenger hullámai, és ilymódon termékeket sohasem szaporította emberi iparkodás. Mégis egy földdarab tulajdonosa, ahol ilyenfajta növény terem, éppúgy járadékot kíván, mint gabonaföld után. A Shetland-szigetek közelében a tenger rendkívül gazdag. Lakosaik nagy része halászatból él. De hogy valaki a tenger termékéből nyereséget húzhasson, lakása kell hogy legyen a szomszédos szárazföldön. A földjáradék nem azzal áll arányban, amit a bérlő a földből, hanem azzal, amit a földből és a tengerből együtt tud kihozni. *Smith*, I. köt. 301—302. old.

„A földjáradék ama *természeti erők* termékének tekinthető, amelyek használatát a földtulajdonos kölcsönadja a bérlőnek. Ez a termék nagyobb vagy kisebb, ezen erők [...] terjedelme szerint, vagy más szavakkal, a föld [...] természetes vagy megjavított termékenysége szerint. Ez a természet műve, amely fennmarad mindannak levonása vagy kiegyenlítése után, ami az ember művének tekinthető." *Smith*, [II. könyv V. fej.,] II. köt. 377—378. old.

* *Smithnél:* kelp — *Szerk.*

„A *földjáradék* ennélfogva, a föld használatáért fizetett árnak tekintve, természetesen *monopolár*. Egyáltalán nem azzal arányos, amit a földtulajdonos a föld javítására kiadhatott, vagy amit módjában van elvenni, hanem azzal, amit a bérlőnek van módjában adni." *Smith*, [I. könyv XI. fej. (Bev.),] I. köt. 302. old.

A három eredeti[22] osztály közül a földtulajdonosok osztálya az, „amelynek jövedelme sem munkájába, sem gondjába nem kerül, hanem amely úgyszólván önszántából jön, és függetlenül ez osztály mindenféle saját szándékától vagy tervétől". *Smith*, [I. könyv XI. fej. (Bef.),] II. köt. 161. old.

Már hallottuk, hogy a földjáradék mennyisége a talaj *termékenységének* arányától függ.

Egy másik meghatározó mozzanata a *fekvés*.

„A földjáradék a föld *termékenysége* szerint változik, bármi legyen a terméke, és *fekvése* szerint, bármi legyen termékenysége." *Smith*, [I. könyv XI. fej. 1. rész,] I. köt. 306. old.

„A föld, bányák és halászatok terméke, ha természetes termékenységük egyenlő, a rájuk felhasznált tőkék terjedelmével és megfelelő alkalmazásával arányos. Ha a tőkék egyenlők és egyenlő jól vannak alkalmazva, a föld, bányák és halászatok terméke természetes termékenységükkel arányos." [II. könyv I. fej.,] II. köt. 210. old.

Smithnek ezek a tételei fontosak, mert egyenlő termelési költségek és egyenlő terjedelem mellett a földjáradékot a föld kisebb vagy nagyobb termékenységére vezetik vissza. Tehát világosan bizonyítják a

fogalmak megfordítását a nemzetgazdaságban, amely a föld termékenységét a földbirtokos tulajdonságává változtatja át.

De vegyük szemügyre mármost a földjáradékot, ahogy az a valóságos érintkezésben alakul.

A földjáradékot a *bérlő és földtulajdonos közötti harc* állapítja meg. A nemzetgazdaságban mindenütt azt találjuk, hogy az érdekek ellenséges ellentétét, a harcot, a háborút ismerik el a társadalmi szervezet alapzatának.

Lássuk mármost, hogyan viszonyulnak egymáshoz földtulajdonosok és bérlők.

„A bérleti feltételek megállapításánál a földtulajdonos arra törekszik, hogy a bérlőnek ne engedjen át nagyobb részesedést a termékből, mint amennyi elegendő annak a tőkének a fenntartására, amelyből biztosítja a vetőmagot, fizeti a munkát, megveszi és eltartja a jószágot és a mezőgazdálkodás más szerszámait a bérleti tőkének a környéken szokásos profitjával együtt. Ez nyilvánvalóan a legkisebb részesedés, amivel a bérlő beérheti, ha nem akar veszíteni, és a földtulajdonos ritkán hajlandó neki ennél többet átengedni. Bármekkora része van a terméknek, vagy — ami ugyanaz — bármekkora része van a termék árának ezen a részesedésen felül és kívül, a földtulajdonos természetesen igyekszik magának megtartani, mint földjének járadékát, és nyilvánvalóan ez a legmagasabb, amit a bérlőnek módja van fizetni a föld tényleges körülményei között. Ez az adag pedig mindig a föld természetes járadékának tekinthető, vagyis annak a járadéknak, amelyért természetszerűen [...]

földet legtöbbnyire bérbeadnak." *Smith*, [I. könyv XI. fej. (Bev.),] I. köt. 299–300. old.

„A földtulajdonosok" – mondja Say – „bizonyos fajta monopóliumot gyakorolnak [...] a bérlőkkel szemben. A kereslet árujuk, a föld iránt szüntelenül kiterjedhet; de árujuk mennyisége csak egy bizonyos pontig terjed... Az alku, amelyet földtulajdonos és bérlő között kötnek, mindig a lehető legelőnyösebb az előbbi számára ... azon az előnyön kívül, amelyet a dolgok természetéből húz, egy másik előnyt is húz a helyzetéből [...] nagyobb vagyonából [...] hiteléből, tekintélyéből; ámde már az első előny is elegendő ahhoz, hogy mindig képes *egyedül* hasznot húzni a föld [...] kedvező körülményeiből. Egy csatorna, egy út megnyitása, egy környék népességének és jólétének előrehaladása mindig emeli a bérleti árat... Maga a bérlő javíthatja ugyan a maga költségére a talajt; de ebből a tőkéből csak bérlete tartama alatt húz kamatokat, és e bérlet lejárta után [...] az a földtulajdonosnak marad; e pillanattól kezdve az utóbbi húzza belőle a kamatokat, anélkül, hogy az előlegezéseket eszközölte volna, mert a bérleti díj mármost aránylagosan emelkedik." *Say*, II. köt. 142–143. old.

„A földjáradék, a föld használatáért fizetett árnak tekintve, természetesen a legmagasabb, amit a bérlőnek módja van fizetni a föld tényleges körülményei között." *Smith*, I. köt. 299. old.

„Egy földfeletti birtok járadéka rendszerint annyira rúg, amennyi [...] a bruttótermék egyharmada, és ez általában biztos és a hozam alkalmi változásaitól független járadék." *Smith*, [I. könyv XI. fej. 2. rész,]

I. köt 351. old. „Ritkán kevesebb ez, mint a teljes termék egynegyede." uo. [II. könyv V. fej.,] II. köt. 378. old.

Nem minden árunál lehet *földjáradékot* fizetni. Pl. egyes vidékeken a kövekért nem fizetnek földjáradékot.

„Rendszerint csak a föld termékének olyan részeit lehet piacra vinni, amelyeknek szokásos ára elegendő ahhoz, hogy rendes profitjával együtt pótolja azt a tőkét, amelyet piacra vitelükhöz fel kell használni. Ha a rendes ár több ennél, akkor többletrésze természetesen a föld járadékára megy. Ha nem több, akkor az áru, habár piacra lehet vinni, nem nyújthat járadékot a földtulajdonosnak. Hogy az ár több-e vagy sem, az a kereslettől függ." Smith, [I. könyv XI. fej. (Bev.),] I. köt. 302—303. old.

„A járadék [...] *másféleképpen* kerül bele az *áruk árának* összetételébe, mint a bér és a profit. *A magas vagy alacsony bér és profit oka* a magas vagy alacsony árnak; a magas vagy alacsony járadék *okozata* ennek." *Smith*, I. köt. 303. old.

Azokhoz a *termékekhez*, amelyek mindig hoznak *földjáradékot*, tartozik a *táplálék*.

„Mivel az emberek, mint minden más élőlény [...] létfenntartási eszközeik arányában szaporodnak, a táplálék iránt többé vagy kevésbé mindig van kereslet. A táplálék mindig megvásárolhatja [...] a munka nagyobb vagy kisebb mennyiségét, és mindig akad valaki, aki hajlandó valamit csinálni, hogy megkapja. Az a munkamennyiség, amelyet a táplálék meg tud vásárolni, ugyan nem mindig *egyenlő* azzal, amit fenn

tudna tartani, ha a leggazdaságosabb módon kezelik; azoknál a magas béreknél fogva, amelyet olykor a munkának fizetnek. De mindig meg tud vásárolni olyan mennyiségű munkát, amennyit fenn tud tartani azon ráta szerint, amelyen a munka e fajtáját a környéken rendszerint fenntartják. De a föld majdnem minden helyzetben nagyobb mennyiségű táplálékot termel, mint amennyi elegendő a piacra viteléhez szükséges összes munka eltartására [...] A többlet szintén mindig több mint elegendő ahhoz, hogy profitjával együtt pótolja az e munkát alkalmazó tőkét. Ezért mindig marad valami járadéknak a földtulajdonos számára." Smith, [I. könyv XI. fej. 1. rész,] I. köt. 305—306. old. „A táplálék [...] nemcsak eredeti forrása a járadéknak, hanem a föld termékének minden más része, amely utóbb járadékot nyújt, értékének ezt a részét a munka erői azon megjavulásából származtatja, amelyet a táplálék termelésében értek el a föld javítása és művelése révén (au moyen [by means])." Smith, [I. könyv XI. fej. 2. rész,] I. köt. 345. old. Az emberi táplálék tehát mindig elégséges arra, hogy a járadékot megfizesse. I. köt. 337. old. „Az országok nem az emberek azon számának arányában népesek, amelyet termékük ruházattal és lakással ellátni tud, hanem annak a számnak az arányában, amelyet ez a termék táplálni tud." Smith, I. köt. 342. old. —

„A táplálék után a ruházat és a lakás", a fűtés, „az emberiség két nagy szükséglete". Többnyire hoznak földjáradékot, de nem szükségképpen mindig. uo. I. köt. 338., 337. old.

Lássuk mármost, miképpen aknázza ki a földtulajdonos a társadalom összes előnyeit.

1. A földjáradék gyarapodik a népességgel. Smith, I. köt. 335. old.

2. Már Saytől hallottuk, hogy a földjáradék a vasutakkal stb., a közlekedési eszközök tökéletesedésével és biztonságával és megsokszorozódásával emelkedik.

3. „A társadalom körülményeiben történő minden javításnak *közvetlenül* vagy *közvetve* az a tendenciája, hogy emelje a reális földjáradékot, növelje a földtulajdonos reális gazdagságát, azt a hatalmát, hogy megvásárolhassa más emberek munkáját vagy munkájának termékét... A javítás és művelés kiterjesztésének az a tendenciája, hogy közvetlenül emelje azt. A földtulajdonos részesedése a termékből szükségképpen növekszik a termék növekedésével... Az emelkedésnek a föld nyersterméke e részeinek reális árában [...] pl. a jószág ára emelkedésének szintén közvetlenül az a tendenciája, hogy a földjáradékot emelje, éspedig még nagyobb arányban. Nemcsak a földtulajdonos részesedésének reális értéke, más emberek munkája feletti reális parancsnoklása emelkedik a termék reális értékével, hanem ezzel együtt emelkedik részesedésének az egész termékhez viszonyított aránya is. Miután a termék reális ára emelkedett, betakarítása nem kíván meg több munkát, mint azelőtt. Ezért ennek a terméknek egy kisebb arányos része is elegendő lesz ahhoz, hogy pótolja a rendes profittal együtt az e munkát alkalmazó tőkét. Következésképpen egy nagyobb arányos része kell hogy a földtulajdonosé legyen." Smith, [I. könyv XI. fej. (Bef.)] II. köt. 157—159. old.

A nyerstermékek iránti nagyobb kereslet és ennélfogva az érték emelkedése részben a népesség szaporodásából és a népesség szükségleteinek szaporodásából eredhet. De minden új találmány, minden új alkalmazás, amelyet az ipar egy eddig egyáltalán nem vagy kevéssé használt nyersanyagból eszközöl, gyarapítja a földjáradékot. Így pl. a szénbányák járadéka a vasutakkal, gőzhajókkal stb. roppantul emelkedett.

Ezen az előnyön kívül, amelyet a földtulajdonos az iparból, a felfedezésekből, a munkából húz, mindjárt még egyet fogunk látni.

4. „Mindazoknak a tökéletesítéseknek a munka termelőerőiben, amelyeknek közvetlenül az a tendenciájuk, hogy a készítmények reális árát csökkentsék, közvetve az a tendenciájuk, hogy a föld reális járadékát emeljék. A földtulajdonos ipari termékre kicseréli nyerstermékének azt a részét, amely saját fogyasztásán felül és kívül van, vagy ami ugyanazt jelenti, e részének árát. Mindaz, ami csökkenti az ipari termék reális árát, emeli a nyerstermék reális árát. A nyerstermék egyenlő mennyisége ilymódon az ipari termék nagyobb mennyiségével válik egyenértékűvé, és a földtulajdonos képes lesz nagyobb mennyiséget vásárolni a kényelmi, díszítési vagy luxuscikkekből." Smith, II. köt. 159. old.

Ha azonban most Smith abból, hogy a földtulajdonos a társadalom összes előnyeit kiaknázzza, arra következtet (II. köt. 161. old.), hogy a földtulajdonos érdeke mindig azonos a társadalomével, ez bárgyúság. A nemzetgazdaságban, a magántulajdon uralma alatt, az az érdek, amellyel valaki számára a társadalom bír,

éppen fordított arányban áll azzal az érdekkel, amelylyel ő a társadalom számára bír, mint ahogy az uzsorásnak a tékozlóhoz fűződő érdeke korántsem azonos a tékozló érdekével.

Csak mellékesen említjük meg a földtulajdonos monopólium-vágyát idegen országok földtulajdonával szemben, amiből pl. a gabonatörvények erednek. Éppígy mellőzzük itt a középkori jobbágyságot, a rabszolgaságot a gyarmatokon, a falusiak, napszámosok nyomorát Nagy-Britanniában. Maradjunk magának a nemzetgazdaságtannak a tételei mellett.

1. A földtulajdonos érdekelt a társadalom jólétében — ez nemzetgazdaságtani alapelvek szerint annyit jelent, hogy érdekelt a társadalom előrehaladó népesedésében, mesterségeinek termelésében, szükségleteinek gyarapodásában, egyszóval a gazdagság növekedésében, és ez a növekedés eddigi vizsgálódásaink szerint azonos a nyomor és a rabszolgaság növekedésével. A lakbérnek a nyomorral növekvő aránya példa a földtulajdonosnak a társadalomhoz fűződő érdekére, mert a lakbérrel nő a földjáradék, a talaj kamata, amelyen a ház áll.

2. Maguk a nemzetgazdászok szerint a földtulajdonos érdeke ellenséges ellentéte a bérlő érdekének, tehát már a társadalom egy jelentős része érdekének.

3. Minthogy a földtulajdonos annál több járadékot követelhet a bérlőtől, minél kevesebb munkabért fizet a bérlő, és minthogy a bérlő annál inkább lenyomja a munkabért, minél több földjáradékot követel a tulajdonos, ezért a földtulajdonos érdeke éppoly ellenségesen viszonyul a béresek érdekéhez, mint a gyáruraké

a munkásaikéhoz. Úgyszintén minimumra nyomja le a munkabért.

4. Minthogy az ipari termékek árának reális csökkenése emeli a földjáradékot, a földbirtokosnak közvetlen érdeke fűződik az ipari munkások munkabérének leszorításához, a tőkések közötti konkurrenciához, a túltermeléshez, az egész ipari nyomorúsághoz.

5. Ha ilymódon a földtulajdonos érdeke nem hogy azonos lenne a társadalom érdekével, hanem ellenséges ellentétben áll a bérlők, a béresek, az ipari munkások és a tőkések érdekével, ugyanakkor még az egyik földtulajdonos érdeke sem azonos a másikéval, a konkurrencia folytán, amelyet most szemügyre akarunk venni.

Általában már a nagy földtulajdon és a kis földtulajdon úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a nagy és a kis tőke. De még sajátlagos körülmények is hozzájárulnak, amelyek feltétlenül előidézik a nagy földtulajdon felhalmozódását és a kis földtulajdon elnyelését a nagy által.

1. Sehol sem csökken jobban a munkások és szerszámok viszonylagos száma az alapok nagyságával, mint a földbirtoknál. Éppígy sehol sem emelkedik jobban a mindenoldalú kizsákmányolás lehetősége, a termelési költségek megtakarítása és az ügyes munkamegosztás az alapok nagyságával, mint a földbirtoknál. Egy szántó akármilyen kicsi lehet, a munkaszerszámok, amelyeket szükségessé tesz, mint amilyen az eke, fűrész stb., elérnek egy bizonyos határt, amelyen túl már nem csökkenthetők, míg a földbirtok kicsisége messze túlmehet ezen a határon.

2. A nagy földbirtok felhalmozza magának a kamatokat, amelyeket a bérlő tőkéje a föld javítására alkalmazott. A kis földbirtoknak saját tőkéjét kell alkalmaznia. Számára tehát ez az egész profit elesik.

3. Míg minden társadalmi tökéletesítés használ a nagy földbirtoknak, a kicsinek árt, mert mind több készpénzt tesz számára szükségessé.

4. Még két fontos törvényt kell e konkurrenciára nézve szemügyre venni:

α) Azoknak a földeknek a járadéka, amelyeket az emberek élelmiszereinek termelésére művelnek, szabályozza a többi megművelt földek többségének járadékát. Smith, [I. könyv XI. fej. 1. rész,] I. köt. 331. old.

Olyan élelmiszereket, mint a marha stb., végtére csak a nagy földbirtok tud termelni. Ez szabályozza tehát a többi földek járadékát és minimumra szoríthatja le.

A kis maga-dolgozó földtulajdonos akkor a nagy földtulajdonoshoz olyan viszonyban van, mint egy *saját* szerszámmal rendelkező kézműves a gyárúrhoz. A kis földbirtok puszta munkaszerszámmá vált. A földjáradék teljesen eltűnik a kis földbirtokos számára, legfeljebb a tőkéjének kamata és a munkabére marad neki; mert a földjáradékot a konkurrencia odáig szoríthatja, hogy az már éppen csak a nem saját maga által befektetett tőkének a kamata.

β) Hallottuk már egyébként, hogy egyenlő termékenység és a földek, bányák és halászatok egyenlő ügyes kiaknázása esetén a termék a tőkék kiterjedésével áll arányban. Tehát a nagy földtulajdon győ-

zelme. Ugyanígy egyenlő tőkék esetén a termékenységgel áll arányban. Tehát egyenlő tőkék esetén a termékenyebb talaj földtulajdonosa győz.

γ) „Bármifajta bánya aszerint mondható termékenynek vagy meddőnek, hogy a belőle egy bizonyos munkamennyiséggel kihozható ásvány mennyisége nagyobb vagy kisebb-e, mint amennyi egyenlő munkamennyiséggel kihozható a más ugyanilyen fajta bányák nagyobb részéből." Smith, [I. könyv XI. fej. 2. rész,] I. köt. 345—346. old. „A legtermékenyebb szénbányának az ára szabályozza a szén árát az összes többi bánya számára a szomszédságában. Mind a tulajdonos, mind a vállalkozó úgy találja, az egyik, hogy nagyobb járadékra tehet szert, a másik, hogy nagyobb profitra tehet szert, ha valamivel olcsóbban adnak el valamennyi szomszédjuknál. Szomszédaik hamarosan kénytelenek ugyanazon az áron eladni, jóllehet kevésbé tehetik ezt meg, s jóllehet ez az ár mindig csökken és olykor egész járadékukat és egész profitjukat elveszi. Egyes bányákat ekkor egészen feladnak, mások nem nyújthatnak járadékot és csak a tulajdonos által művelhetők." Smith, I. köt. 350. old. „Peru bányáinak felfedezése után Európa ezüstbányáit nagyobbrészt feladták... Úgyszintén ez volt az eset Kuba és Santo Domingo bányáival és még Peru régi bányáival is Potosí bányáinak felfedezése után." I. köt. 353. old. Teljesen ugyanaz, mint amit Smith itt a bányákról mond, többé-kevésbé érvényes a földbirtokról egyáltalában.

δ) „A föld rendes piaci ára, meg kell jegyezni, mindenütt a kamat rendes piaci rátájától függ... Ha a

földjáradék nagyobb különbséggel a pénzkamat alá esnék, senki sem vásárolna földet, ami hamarosan csökkentené rendes árát. Ha ellenkezőleg, az előnyök jóval több mint kiegyenlítik a különbséget, mindenki földet vásárolna, ami megint hamarosan emelné rendes árát." [II. könyv IV. fej.,] II. köt. 367—368. old. A földjáradéknak a pénzkamathoz való eme viszonyából következik, hogy a földjáradéknak mindjobban esnie kell, úgyhogy végül már csak a leggazdagabb emberek élhetnek meg a földjáradékból. Tehát a konkurrencia a nem-bérbeadó földtulajdonosok között mind nagyobb. Egy részük tönkremenése — a nagy földtulajdon újbóli felhalmozódása.

E konkurrenciának továbbá az a következménye, hogy a földtulajdon egy nagy része a tőkések kezébe jut, és a tőkések így egyúttal földtulajdonosok lesznek, mint ahogy egyáltalában a kisebb földtulajdonosok már csak tőkések. Éppígy a nagy földtulajdon egy része egyúttal iparivá válik.

Az utolsó következmény tehát a tőkés és földtulajdonos közötti különbség feloldódása, úgyhogy tehát egészben véve már csak két osztálya van a népességnek, a munkásosztály és a tőkések osztálya. A földtulajdonnak ez az elüzletelődése, a földtulajdon áruvá változása a régi arisztokrácia végső bukása és a pénzarisztokrácia végső kiteljesedése.

1. Azokban az érzelmes könnyekben, amelyeket efelett a romantika hullat, mi nem osztozunk. Ez mindig összetéveszti azt a gyalázatosságot, amely a *föld elüzletelődésében* rejlik, azzal az egészen ésszerű, a magántulajdonon belül szükségszerű és kívánatos

következménnyel, amely a föld *magántulajdonának elüzletelődésében* foglaltatik. Először is a feudális földtulajdon már lényege szerint az elüzletelődött föld, az embertől elidegenült és ezért néhány nagy úr alakjában vele szembelépő föld.

Már a feudális földbirtokban benne rejlik a földnek mint idegen hatalomnak az emberek feletti uralma. A jobbágy a föld tartozéka. Éppúgy a majorátus ura, az elsőszülött fiú, a földé. A föld örökli őt. Egyáltalában a földbirtokkal kezdődik a magántulajdon uralma, ez a bázisa. De a feudális földbirtokban az úr legalább a földbirtok királyának *látszik*. Éppígy a birtokos és a föld között még bensőségesebb viszony látszata létezik, mint a puszta *dologi* gazdagságé. A földdarab az urával egyéniesül, bír az ő rangjával, vele együtt bárói vagy grófi, bír az ő kiváltságaival, az ő törvénykezésével, az ő politikai viszonyával stb. Úgy jelenik meg, mint urának szervetlen teste. Innen a közmondás: *nulle terre sans maître**, amiben az uraságnak és a földbirtoknak összenőttsége van kimondva. Éppígy a földtulajdon uralma nem jelenik meg közvetlenül a puszta tőke uralmaként. A hozzá tartozók inkább mint hazájukhoz viszonyulnak hozzá. A nemzetiségnek egy szűkkeblű fajtája ez.

Éppúgy a feudális földtulajdon ad nevet az urának, mint ahogy egy királyság a királyának. Családi története, házának története stb., mindez egyéniesíti számára a földbirtokot és formálisan házává, személlyé teszi. Éppúgy a földbirtok megmunkálói nem a *nap-*

* — *nincs föld ura nélkül* — *Szerk.*

számosok viszonyával bírnak, hanem részben ők maguk is tulajdona, mint a jobbágyok, részben a tisztelet, alattvalóság és kötelesség viszonyában állnak vele. Helyzete tehát velük szemben közvetlenül politikai, és éppígy van egy *érzelembeli* oldala is. Erkölcsök, jellem stb. változnak az egyik földdarabtól a másikig és egynek látszanak a parcellával, míg később az embert már csak az erszénye, nem pedig jelleme, egyénisége vonatkoztatja a földdarabra. Végül pedig nem igyekszik a lehető legnagyobb előnyt húzni földbirtokából. Hanem éppenséggel feléli, ami megvan, és az előteremtés gondját nyugodtan átengedi a jobbágyoknak és bérlőknek. Ez a földbirtok *nemesi* viszonya, amely romantikus dicsfényt vet urára.

Szükséges, hogy ez a látszat megszűnjék, hogy a földtulajdon, a magántulajdon gyökere, egészen belesodródjék a magántulajdon mozgásába és áruvá váljék, hogy a tulajdonos uralma mint a magántulajdon, a tőke tiszta uralma jelenjék meg, megfosztva minden politikai színezettől, hogy a tulajdonos és munkás közötti viszony kizsákmányolónak és kizsákmányoltnak nemzetgazdasági viszonyára redukálódjék, hogy a tulajdonosnak a tulajdonával való minden személyes viszonya véget érjen és a tulajdon csak *dologi*, anyagi gazdagsággá váljék, hogy a földdel való tisztes házasság helyébe az érdekházasság lépjen és a föld éppúgy üzleti értékké süllyedjen le, mint az ember. Szükségszerű, hogy az, ami a földtulajdon gyökere, a piszkos önhaszon, meg is jelenjék cinikus alakjában. Szükségszerű, hogy a nyugvó monopólium átcsapjon a mozgalmas és nyugalmatlan monopóliumba, a kon-

kurrenciába, az idegen vérveríték semmittevő élvezete a vele való szorgos kereskedésbe. Végül szükségszerű, hogy ebben a konkurrenciában a földtulajdon a tőke alakjában uralmát mind a munkásosztály, mind maguk a tulajdonosok felett megmutassa, amennyiben a tőke mozgásának törvényei tönkreteszik vagy felemelik őket. Ezzel a középkori közmondás — nulle terre sans seigneur* — helyébe a modern közmondás lép — l'argent n'a pas de maître** —, amiben a megölt anyagnak az emberek feletti egész uralma van kimondva.

2. Ami a földbirtok megosztására vagy meg nem osztására vonatkozó vitát illeti, a következőt kell megjegyeznünk.

A *földbirtok megosztása* tagadja a földtulajdon *nagy monopóliumát*, megszünteti, de csak azáltal, hogy *általánosítja* ezt a monopóliumot. A monopólium alapját, a magántulajdont nem szünteti meg. Megtámadja a monopólium exisztenciáját, de nem a lényegét. Ennek az a következménye, hogy áldozatul esik a magántulajdon törvényeinek. A földbirtok megosztása ugyanis megfelel a konkurrencia ipari területen való mozgásának. A szerszámok ezen megosztásának és az egymástól elválasztott munkának (jól megkülönböztetendő a munka megosztásától: a munkát nem osztják el sokak között, hanem ugyanazt a munkát folytatja mindenki magáértvalóan, ez ugyanannak a munkának a megsokszorosítása) nem-

* — nincs föld hűbérúr nélkül — *Szerk.*

** — a pénznek nincs ura — *Szerk.*

zetgazdasági hátrányain kívül ez a megosztás, mint ama konkurrencia, szükségképpen megint átcsap felhalmozódásba.

Ahol tehát végbemegy a földbirtok megosztása, ott nincs más hátra, mint visszatérni még ádázabb alakban e monopóliumhoz, vagy pedig tagadni, megszüntetni magát a földbirtok megosztását. Ez azonban nem a feudális birtokhoz való visszatérés, hanem a földmagántulajdon megszüntetése egyáltalában. A monopólium első megszüntetése mindig a monopólium általánosítása, exisztenciájának kitágítása. A lehető legszélesebb és legátfogóbb exisztenciáját elért monopólium megszüntetése a monopólium teljes megsemmisítése. A társulás, a földre alkalmazva, nemzetgazdasági tekintetben osztozik a nagy földbirtok előnyében, és csak ez realizálja a megosztás eredeti tendenciáját, tudniillik az egyenlőséget, mint ahogy ésszerű és többé nem jobbágyság, uralom és bárgyú tulajdonmisztika által közvetített módon helyreállítja az emberben érzelembeli vonatkozását a földhöz, mivel a föld nem üzletelés tárgya többé, s a szabad munka és a szabad élvezet révén megint az ember igazi, személyes tulajdonává lesz. A megosztás egy nagy előnye, hogy a tömeg itt más módon megy tönkre a tulajdonon, mint az iparban; olyan tömeg ez, amely többé nem szánhatja el magát szolgaságra.

Ami a nagy földbirtokot illeti, védelmezői azokat a nemzetgazdasági előnyöket, amelyeket a nagybani mezőgazdaság nyújt, szofisztikus módon mindig azonosították a nagy földtulajdonnal, mintha ez az előny nem éppen csak a tulajdon megszüntetése által nyerné

el részint a lehető legnagyobb kiterjedését, részint nem éppen csak ezáltal járna szociális haszonnal. Éppígy megtámadták a kis földbirtok üzletelő szellemét, mintha nem a nagy földbirtok tartalmazná magában lappangó módon, már magában feudális formájában is, az üzletelést. Nem is szólva a modern angol formáról, ahol össze van kötve a földesúr feudalizmusa a bérlő üzletelésével és iparával.

Mint ahogy a nagy földtulajdon visszafordíthatja azt, hogy a földbirtok megosztása a szemére veti a monopóliumot, mivelhogy a megosztás is a magántulajdon monopóliumán alapozódik, ugyanígy a földbirtok megosztása visszafordíthatja azt, hogy a nagy földtulajdon a szemére veti a megosztást, mert itt is a megosztás uralkodik, csak merev, megjegecesedett formában. Hiszen a magántulajdon egyáltalában a megosztottságon nyugszik. Egyébként, mint ahogy a földbirtok megosztása visszavezet a nagybirtokhoz mint tőke-gazdagsághoz, úgy kell a feudális földtulajdonnak szükségképpen továbbhaladnia a megosztáshoz, vagy legalábbis a tőkések kezébe jutnia, bárhogy kapálódzik is.

Mert a nagy földtulajdon, mint Angliában, a népesség túlnyomó többségét az ipar karjaiba kergeti és saját munkásait teljes nyomorra szorítja. Létrehozza és nagyobbítja tehát ellenségének, a tőkének, az iparnak a hatalmát, mikor szegényeket és az ország egy teljes és egész tevékenységét a másik oldalra dobja át. Az ország többségét iparivá, tehát a nagy földtulajdon ellenfelévé teszi. Ha mármost az ipar magas fokú hatalmat ért el, mint most Angliában, akkor lé-

pésről lépésre kényszerrel megfosztja a nagy földtulajdont a külföldivel szemben fennálló monopóliumaitól és beleveti a külföldi földbirtokkal való konkurrenciába. Az ipar uralma alatt ugyanis a földtulajdon a maga feudális nagyságát csak a külfölddel szembeni monopóliumokkal tudta biztosítani, hogy így megvédje magát a kereskedelem általános törvényeitől, amelyek ellentmondanak feudális mivoltának. Egyszer belevettetvén a konkurrenciába, engedelmeskedik a konkurrencia törvényeinek, mint minden más áru, amely annak alá van vetve. Éppoly ingadozóvá, csökkenővé vagy növekvővé, egyik kézből a másikba szállóvá lesz, és semmiféle törvény sem tudja többé néhány előre-elrendelt kézben megtartani. A közvetlen következmény: sok kézbe való szétforgácsolódása, mindenesetre az ipari tőkék hatalmába esése.

Végül a nagy földbirtok, amelyet ilyenformán erőszakkal tartottak fenn, és amely maga mellett félelmetes ipart hozott létre, még gyorsabban válsághoz vezet, mint a földbirtok megosztása, amely mellett az ipar hatalma mindig másodrangú marad.

A nagy földbirtok, mint Angliában látjuk, feudális jellegét már annyiban levetette és ipari jelleget öltött, amennyiben lehetőleg minél több pénzt akar csinálni. Megadja a tulajdonosnak a lehető legmagasabb földjáradékot, a bérlőnek tőkéje lehető legmagasabb profitját. A mezőgazdasági munkások ennélfogva már a minimumra vannak leszorítva, és a bérlőosztály már a földbirtokon belül az ipar és a tőke hatalmát képviseli. A külfölddel való konkurrencia folytán a földjáradék legnagyobbrészt nem tud többé önálló jöve-

delmet képezni. A földtulajdonosok nagy részének a bérlők helyébe kell lépnie, akik ilyen módon részben a proletariátushoz süllyednek le. Másrészt sok bérlő is hatalmába keríti a földtulajdont; mert a nagy tulajdonosoknak, akik kényelmes jövedelmük mellett legnagyobbrészt pazarlásra adták magukat és a legtöbbször használhatatlanok is a nagybani mezőgazdaság vezetésére, részben nincs sem tőkéjük, sem képességük ahhoz, hogy a földet kiaknázzák. Tehát ezek egy része is teljesen tönkremegy. Végül a minimumra leszorított munkabért még jobban le kell szorítani, hogy az új konkurrenciával szemben helyt lehessen állni. Ez aztán szükségszerűen a forradalomhoz vezet.

A földtulajdonnak mind a két módon kellett fejlődnie, hogy mind a kettőn megélje szükségszerű letűnését, mint ahogy az iparnak is a monopólium formájában és a konkurrencia formájában tönkre kellett tennie magát, hogy megtanuljon hinni az emberben.

Kiindultunk a nemzetgazdaságtan előfeltevéseiből. Elfogadtuk nyelvét és törvényeit. Feltételeztük a magántulajdont, a munka, tőke és föld, valamint a munkabér, tőkeprofit és földjáradék szétválasztását, ugyancsak a munka megosztását, a konkurrenciát, a csereérték fogalmát stb. Magából a nemzetgazdaságtanból – saját szavaival – mutattuk meg, hogy a munkás áruvá, mégpedig a legnyomorúságosabb áruvá süllyed le, hogy a munkás nyomora fordított arányban áll termelésének hatalmával és nagyságával, hogy a konkurrenciának szükségszerű eredménye a tőke kevés kézben való felhalmozódása, tehát a monopólium még félelmetesebb helyreállítása, hogy végül eltűnik a tőkés és földjáradékos, valamint a földműves és ipari munkás különbsége, és az egész társadalomnak két osztályra: a *tulajdonosok* és a tulajdonnélküli *munkások* osztályára kell szétesnie.

A nemzetgazdaságtan a magántulajdon tényéből indul ki. Nem magyarázza meg nekünk ezt a tényt. A magántulajdon *anyagi* folyamatát, amelyet az a valóságban végigcsinál, általános, elvont formulákba

foglalja, amelyek azután neki *törvényekként* számítanak. Nem *ragadja meg fogalmilag* ezeket a törvényeket, azaz nem mutatja ki, miképpen származnak a magántulajdon lényegéből. A nemzetgazdaságtan nem ad felvilágosítást tőke és munka, tőke és föld megosztásának alapjáról. Amikor pl. meghatározza a munkabér viszonyát a tőke profitjához, a tőkések érdeke számít neki végső alapként; azaz felteszi, amit ki kell fejtenie. Éppígy kerül bele mindenütt a konkurrencia. Külső körülményekből magyarázzák. Hogy ezek a külső, látszólag véletlen körülmények mennyiben csak egy szükségszerű fejlődés kifejezései, arról a nemzetgazdaságtan semmit sem mond. Láttuk, hogy maga a csere is véletlen tényként jelenik meg számára. Az egyedüli kerekek, amelyeket a nemzetgazdász mozgásba hoz, a *kapzsiság* és a *kapzsik közötti háború, a konkurrencia.*

Éppen mert a nemzetgazdaságtan nem ragadja meg fogalmilag a mozgás összefüggését, azért állhatott megint szembe pl. a konkurrencia tana a monopólium tanával, az iparszabadság tana a korporáció tanával, a földbirtok megosztásának tana a nagy földtulajdon tanával, mert a konkurrenciát, az iparszabadságot, a földbirtok-megosztást a monopóliumnak, a korporációnak és a feudális tulajdonnak csak véletlen, szándékos, erőszakos, nem pedig szükségszerű, elkerülhetetlen, természetes következményeiként fejtették ki és ragadták meg fogalmilag.

Most tehát fogalmilag meg kell ragadnunk azt a lényegi összefüggést, amely a magántulajdon, a kapzsiság, a munka, tőke és földtulajdon szétválasztása, csere és konkurrencia, az emberek értéke és elérték-

telenedése, monopólium és konkurrencia stb., ezen egész elidegenülés és a *pénz*rendszer között fennáll.

Ne helyezkedjünk – mint a nemzetgazdász, amikor magyarázni akar – valamilyen költött ősállapotba. Egy ilyen ősállapot semmit sem magyaráz meg. Csupán szürke, ködös távolba tolja a kérdést. A tény, az esemény formájában feltételezi azt, amit levezetnie kell, tudniillik a szükségszerű viszonyt két dolog, pl. a munka megosztása és a csere között. Így magyarázza a teológia a gonosz eredetét a bűnbeeséssel, vagyis tényként, történeti formában feltételezi azt, amit megmagyaráznia kell.

Mi egy nemzetgazdasági, *jelenvaló* tényből indulunk ki.

A munkás annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése hatalomban és terjedelemben. A munkás annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árut hoz létre. A dolgok világának *értékesedésével* egyenes arányban nő az emberek világának *elértéktelenedése*. A munka nemcsak árukat termel; önmagát és a munkást is mint *árut* termeli, mégpedig abban a viszonyban, amelyben egyáltalában árukat termel.

Ez a tény nem fejez ki egyebet, mint ezt: A tárgy, amelyet a munka termel, a munka terméke, mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, dologivá tette magát, a munka *tárgyiasulása*. A munka megvalósulása a munka tárgyiasulása. A munkának ez a megvalósulása a nemzetgazdasági állapotban mint a munkás *megvalótlanu-*

lása, a tárgyiasulás mint a *tárgy elvesztése és a tárgy igájában való szolgaság*, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé-idegenné válás* jelenik meg.

A munka megvalósulása olyannyira megvalótlanulásként jelenik meg, hogy a munkás egészen az éhhalálig valótlanul. A tárgyiasulás olyannyira a tárgy elvesztéseként jelenik meg, hogy a munkás meg van fosztva a legszükségesebb tárgyaktól, nemcsak az élethez szükségesektől, hanem a munkatárgyaktól is. Sőt maga a munka tárggyá válik, amelyet a munkás csak a legnagyobb erőfeszítéssel és a legszabálytalanabb megszakításokkal tud hatalmába keríteni. A tárgy elsajátítása olyannyira elidegenülésként jelenik meg, hogy minél több tárgyat termel a munkás, annál kevesebbel bírhat, s annál inkább termékének, a tőkének uralma alá kerül.

Abban a meghatározásban, hogy a munkás a *munkájának termékéhez* mint *idegen* tárgyhoz viszonyul, benne rejlenek mindezek a következmények. Mert ezen előfeltevés szerint világos: Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja. Ugyanígy van a vallásban. Minél többet helyez az ember Istenbe, annál kevesebbet tart meg önmagában. A munkás beleteszi az életét a tárgyba; de az immár nem az övé, hanem a tárgyé. Minél nagyobb tehát ez a tevékenység, annál tárgynélkülibb a munkás. Ami a munkája terméke, az nem ő. Minél nagyobb tehát ez a termék, annál kevesebb ő maga. A munkásnak a maga termé-

kében való *külsővé-idegenné válása* nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárggyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül, idegenül existál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.

Vegyük szemügyre mármost közelebbről ezt a *tárgyiasulást*, a munkás termelését és benne az *elidegenülést*, a tárgynak, az ő termékének *elvesztését*.

A munkás semmit sem hozhat létre a *természet*, az *érzéki külvilág* nélkül. Ez az az anyag, amelyen munkája megvalósul, amelyen munkája tevékeny, amelyből és amelynek révén termel.

Mint ahogy azonban a természet nyújtja a munka *létfenntartási eszközeit*, abban az értelemben, hogy a munka nem *élhet* tárgyak nélkül, amelyeken gyakorolják, úgy másfelől ő nyújtja a *létfenntartási eszközöket* a szűkebb értelemben is, tudniillik maga a *munkás* fizikai létfenntartásának eszközeit.

Minél inkább *elsajátítja* tehát a munkás a külvilágot, az érzéki természetet munkája által, annál inkább elvon magától *létfenntartási eszközöket* abban a kettős tekintetben, először, hogy az érzéki külvilág mindinkább megszűnik munkájához tartozó tárgy, munkájának *létfenntartási eszköze* lenni; másodszor, hogy mindinkább megszűnik közvetlen értelemben vett *létfenntartási eszköz*, a munkás fizikai létfenntartása számára való eszköz lenni.

E kettős tekintetben a munkás tehát tárgyának szolgájává lesz, először, hogy *munkájának tárgyat*, azaz, hogy *munkát* kapjon, és másodszor, hogy *lét-*

fenntartási eszközöket kapjon. Először tehát, hogy *munkásként*, és másodszor, hogy *fizikai szubjektumként* exisztálhasson. E szolgaság csúcspontja, hogy immár csak *munkásként* tartja fenn magát mint *fizikai szubjektum* és immár csak *fizikai szubjektumként* munkás.

(A munkásnak a maga tárgyában való elidegenülése nemzetgazdasági törvények szerint úgy fejeződik ki, hogy minél többet termel a munkás, annál kevesebb fogyasztanivalója van, hogy minél több értéket hoz létre, annál értéktelenebbé, annál méltatlanabbá lesz, hogy minél megformáltabb a terméke, annál elformátlanodottabb a munkás, hogy minél civilizáltabb a tárgya, annál barbárabb a munkás, hogy minél hatalmasabb a munka, annál hatalmatlanabb a munkás, hogy minél több a szellem a munkában, annál inkább szellemnélkülivé és természet-szolgájává lett a munkás.)

A nemzetgazdaságtan a munka lényegében való elidegenülést elrejti azzal, hogy nem a munkás (a munka) *és a termelés közötti közvetlen viszonyt veszi szemügyre.* Persze; a munka csodás műveket termel a gazdagoknak, de kifosztottságot termel a munkásnak. Palotákat termel, de a munkásnak odúkat. Szépséget termel, de a munkásnak megnyomorodást. Gépekkel helyettesíti a munkát, de a munkások egy részét barbár munkára veti vissza, másik részét pedig géppé teszi. Szellemet termel, de a munkásnak ostobaságot, kretinizmust termel.

A munkának termékeihez való közvetlen viszonya a munkásnak termelése tárgyaihoz való viszonya. A vagyonosoknak a termelés tárgyaihoz és magához a termeléshez való viszonya csak ennek az első viszonynak

következménye. És igazolja azt. Ezt a másik oldalt később fogjuk szemügyre venni.

Ha tehát azt kérdezzük: mi a munka lényegi viszonya, akkor azt kérdezzük, hogy mi a *munkás* viszonya a termeléshez.

Eddig a munkás elidegenülését, külsővé-idegenné válását csak az egyik tekintetben vettük szemügyre, tudniillik *munkája termékeihez való viszonyát*. De az elidegenülés nemcsak a termelés eredményében, hanem a *termelés aktusában*, magán *a termelő tevékenységen* belül megmutatkozik. Hogyan léphetne szembe a munkás idegenül tevékenységének termékével, ha magában a termelés aktusában nem idegenülne el önmagától: Hiszen a termék csak a tevékenység, a termelés összefoglalása. Ha tehát a munka terméke a külsővé-idegenné válás, akkor magának a termelésnek a tevékeny külsővé-idegenné válásnak, a tevékenység külsővé-idegenné válásának, a külsővé-idegenné válás tevékenységének kell lennie. A munka tárgyának elidegenülésében csak magának a munkának a tevékenységében való elidegenülés, külsővé-idegenné válás foglalódik össze.

Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása?

Először is abban, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a mun-

kában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennélfogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő szükségletek kielégítésére. A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem existál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől. A külsőleges munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik, az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik. Mint ahogy a vallásban az emberi fantázia, az emberi agy és az emberi szív öntevékenysége az egyéntől függetlenül, azaz mint idegen, isteni vagy ördögi tevékenység hat az egyénre, ugyanúgy a munkás tevékenysége nem az ő öntevékenysége. Másé, magamagának elvesztése.

Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állativá.

Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak.

A gyakorlati emberi tevékenység, a munka elidegenülésének aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Ez a viszony egyúttal az érzéki külvilághoz, a természeti tárgyakhoz mint idegen, vele ellenségesen szembenálló világhoz való viszony. 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán* belül. Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez mint valami idegen, nem hozzá tartozóhoz való viszonya, a tevékenység mint szenvedés, az erő mint hatalmatlanság, a nemzés mint megférfiatlanulás, a munkás *saját* fizikai és szellemi energiája, személyes élete — mert mi más az élet, mint tevékenység — mint sajátmaga ellen fordított, tőle független tevékenység, amely nem övé. Az *önelidegenülés*, mint fent a *dolog* elidegenülése.

Az *elidegenült munkának* az eddigi kettőből most még egy harmadik meghatározását kell levonnunk.

Az ember nembeli lény [Gattungswesen], nemcsak annyiban, hogy gyakorlatilag és elméletileg a nemet, mind a sajátját, mind a többi dolgokét is a maga tárgyává teszi, hanem — és ez csak más kifejezés ugyanazon dologra — annyiban is, hogy önmagához mint a jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magához mint *egyetemes*, ennélfogva szabad lényhez viszonyul.

A nembeli élet mind az embernél, mind az állatnál fizikailag először is abban áll, hogy az ember (akár az állat) a szervetlen természetből él, s minél egyetemesebb az ember az állathoz képest, annál egyetemesebb a szervetlen természetnek az a területe, amelyből él. Mint ahogy növények, állatok, kövek, levegő, fény

stb. elméletileg az emberi tudat egy részét alkotják, részint mint a természettudomány tárgyai, részint mint a művészet tárgyai — szellemi szervetlen természete, szellemi létfenntartási eszközei, amelyeket az élvezethez és az emésztéshez előbb el kell készítenie —, ugyanígy gyakorlatilag is az emberi élet és az emberi tevékenység egy részét alkotják. Fizikailag az ember csak ezekből a természeti termékekből él, jelenjenek meg bár ezek a táplálék, fűtés, ruházat, lakás stb. formájában. Az ember egyetemessége gyakorlatilag éppen abban az egyetemességben jelenik meg, amely az egész természetet az ember *szervetlen* testévé teszi, mind annyiban, hogy a természet 1. közvetlen létfenntartási eszköz, mind annyiban, hogy [2.] élettevékenységének az anyaga, a tárgya és a szerszáma. A természet az ember *szervetlen teste*, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből *él*, ez azt jelenti: a természet az ő *teste*, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része.

Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, azáltal elidegeníti az embertől a *nemet*: *a nembeli életet* számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet, és másodszor az utóbbit elvonatkoztatásában az első céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formájában.

Merthogy először is az embernek a munka, az *élettevékenység*, a *termelő élet* maga csak *eszközként* jelenik meg egy szükséglet, a fizikai exisztencia fenntartása szükségletének kielégítésére. De a termelő élet a nembeli élet. Ez az életet létrehozó élet. Az élettevékenység fajtájában rejlik egy species* egész jellege, nembeli jellege, és a szabad tudatos tevékenység az ember nembeli jellege. Maga az élet [Leben] csak az *élet eszközeként*, *létfenntartási eszközként* [*Lebensmittel*] jelenik meg.

Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga *az*. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy a számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *exisztenciája* számára.

Egy *tárgyi világ* gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet *megmunkálása* az embernek mint tudatos nembeli lénynek az igazolódása, azaz egy olyan lényé, amely a nemhez mint saját lényegéhez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul. Bár az állat is

* — fajta — *Szerk.*

termel. Fészket, lakásokat épít magának, mint a méh, a hód, a hangya stb. Ámde csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinye részére szüksége van; egyoldalúan termel, míg az ember egyetemesen termel; az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán; az állat csak önmagát termeli, míg az ember az egész természetet újratermeli; az állat terméke követlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével. Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít.

Éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember ezért csak valóban *nembeli lénynek*. Ez a termelés az ő dolgozva-tevékeny nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az *ő* műveként és az ő valóságaként. A munka tárgya ezért az *ember nembeli életének tárgyiasulása:* amikor magát nemcsak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennélfogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli. Amikor ezért az elidegenült munka elszakítja az embertől termelésének tárgyát, akkor *nembeli életét*, valóságos nembeli tárgyiságát szakítja el tőle, és az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervetlen testét, a természetet, elvonják tőle.

Éppígy, amikor az elidegenült munka az öntevé-

kenységet, a szabad tevékenységet eszközzé fokozza le, az ember nembeli életét fizikai exisztenciájának eszközévé teszi.

A tudat, amellyel az ember neméről bír, az elidegenülés által tehát akként változik át, hogy a nembeli élet a számára eszközzé válik.

Az elidegenült munka tehát:

3. az *ember nembeli lényét*, mind a természetet, mind szellemi nembeli képességét, neki *idegen* lényeggé, *egyéni exisztenciájának eszközévé* teszi. Elidegeníti az embertől a saját testét, valamint a rajta kívüli természetet, valamint szellemi lényegét, *emberi* lényegét.

4. Egyik közvetlen következménye annak, hogy az ember elidegenült munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől, az *embernek* az *embertől* való *elidegenülése*. Mikor az ember önmagával áll szemben, akkor a *másik* ember áll vele szemben. Ami áll az embernek a munkájához, munkája termékéhez és önmagához való viszonyáról, az áll az embernek a másik emberhez, valamint a másik ember munkájához és munkájának tárgyához való viszonyáról.

Egyáltalában az a tétel, hogy az embertől elidegenült a nembeli lénye, annyit jelent, hogy egyik ember elidegenült a másiktól, mint ahogy mindegyikük az emberi lényegtől.

Az ember elidegenülése, egyáltalában minden olyan viszony, amelyben az ember önmagához áll, csak abban a viszonyban valósult meg, fejeződik ki, amelyben az ember a többi emberhez áll.

Ily módon szemügyre véve, az elidegenült munka

viszonyában mindegyik ember a másikat ama mérce és viszony szerint tekinti, amelyben ő maga mint munkás leledzik.

Kiindultunk egy nemzetgazdasági tényből, a munkásnak és termelésének elidegenüléséből. Kimondottuk e ténynek a fogalmát: az *elidegenült, külsővé-idegenné vált* munkát. Elemeztük ezt a fogalmat, tehát pusztán egy nemzetgazdasági tényt elemeztünk.

Lássuk mármost tovább, miképpen kell az elidegenült, külsővé-idegenné vált munka fogalmának a valóságban kifejeződnie és ábrázolódnia.

Ha a munka terméke idegen nekem, idegen hatalomként lép velem szembe, hát akkor kié?

Ha saját tevékenységem nem az enyém, idegen, kikényszerített tevékenység, hát akkor kié?

Egy *másik* lényé, nem az enyém.

Ki ez a lény?

Az *istenek*? Mindenesetre az első időkben a fő termelés, mint pl. a templomépítés stb. Egyiptomban, Indiában, Mexikóban, az istenek szolgálatában jelenik meg, mint ahogy a termék is az isteneké. Ámde az istenek egymaguk sohasem voltak a munkáltatók. Éppoly kevéssé a *természet*. És milyen ellentmondás volna is, hogy minél inkább aláveti magának munkája által az ember a természetet, minél inkább feleslegessé válnak az istenek csodái az ipar csodái által, az ember e hatalmak kedvéért lemondjon a termelésen érzett örömről és a termék élvezetéről.

Az az *idegen* lény, akié a munka és a munka terméke, akinek a szolgálatában áll a munka és élvezetére szolgál a munka terméke, csak maga az *ember* lehet.

Ha a munka terméke nem a munkásé, ha idegen hatalom vele szemben, ez csakis azáltal lehetséges, hogy a *munkáson kívül egy másik emberé*. Ha tevékenysége az ő számára kín, akkor másvalaki számára kell *élvezetnek* és másvalaki életörömének kell lennie. Nem az istenek, nem a természet, csak maga az ember lehet ez az idegen hatalom az ember felett.

Gondoljuk még meg azt az előbb felállított tételt, hogy az embernek önmagához való viszonya csak a másik emberhez való viszonya által lesz számára *tárgyi, valóságos*. Ha tehát az ember úgy viszonyul munkájának termékéhez, tárgyiasult munkájához, mint egy *idegen*, ellenséges, hatalmas, tőle független tárgyhoz, akkor úgy viszonyul hozzá, hogy egy másik, neki idegen, ellenséges, hatalmas, tőle független ember e tárgy ura. Ha saját tevékenységéhez mint nem-szabad tevékenységhez viszonyul, akkor úgy viszonyul hozzá, mint egy másik ember szolgálatában, egy másik ember uralma, kényszere és igája alatt folyó tevékenységhez.

Az embernek minden magától és a természettől való önelidegenülése abban a viszonyban jelenik meg, amelyet magának és a természetnek más, tőle megkülönböztetett emberekhez ad. Ezért a vallási önelidegenülés szükségképpen a laikusnak a paphoz való viszonyában jelenik meg, vagy akár, minthogy itt az intellektuális világról van szó, egy közvetítőhöz stb. való viszonyában. A gyakorlati valóságos világban az önelidegenülés csak a más emberekhez való gyakorlati valóságos viszony által jelenhetik meg. Az eszköz, amely által az elidegenülés végbemegy, maga is *gya-*

korlati. Az elidegenült munka által az ember tehát nemcsak a termelés tárgyához és aktusához mint idegen és vele szemben ellenséges hatalmakhoz való viszonyát hozza létre; létrehozza azt a viszonyt is, amelyben más emberek az ő termeléséhez és termékéhez állnak, és azt a viszonyt, amelyben ő e más emberekhez áll. Mint ahogy saját termelését a maga megvalótlanulásává, a maga büntetésévé, mint ahogy saját termékét veszteséggé, egy olyan termékké teszi, amely nem övé, ugyanúgy létrehozza annak, aki nem termel, a termelés és a termék feletti uralmát. Mint ahogy magától elidegeníti a saját tevékenységét, ugyanúgy az idegen sajátjává teszi annak nem saját tevékenységét.

Eddig ezt a viszonyt csak a munkás oldaláról vettük és később vesszük majd a nem-munkás oldaláról is szemügyre.

Tehát az *elidegenült, külsővé-idegenné vált munka* által a munkás létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát. A munkásnak a munkához való viszonya létrehozza a tőkésnek — vagy bármiképp nevezzük is a munkáltatót — a munkához való viszonyát. A *magántulajdon* tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a *külsővé-idegenné vált munkának*, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.

A *magántulajdon* tehát elemzés révén a *külsővé-idegenné vált munka*, azaz a *külsővé-idegenné vált ember*, az elidegenült munka, az elidegenült élet, az *elidegenült* ember fogalmából adódik.

A *külsővé-idegenné vált munka* (a *külsővé-idegenné vált*

élet) fogalmát a nemzetgazdaságból persze a *magántulajdon mozgásának* eredményeként nyertük. De e fogalom elemzésénél megmutatkozik, hogy ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye, mint ahogy az istenek is *eredetileg* az emberi értelem eltévelyedésének nem az oka, hanem az okozata. Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba.

Csak a magántulajdon fejlődésének végső tetőpontján tűnik ismét elő ez a titka, tudniillik egyfelől, hogy a magántulajdon a külsővé-idegenné vált *munka terméke*, és másodszor, hogy a magántulajdon az *eszköz*, amely által a munka külsővé-idegenné válik, e *külsővéidegenné válás realizálása*.

Ez a kifejtés nyomban fényt vet különböző eddig megoldatlan összeütközésekre.

1. A nemzetgazdaság kiindul a munkából mint a termelés tulajdonképpeni lelkéből, s mindamellett a munkának semmit sem ad és a magántulajdonnak mindent. Proudhon ebből az ellentmondásból a munka javára a magántulajdon ellen vont le következtetést. Mi azonban átlátjuk, hogy ez a látszólagos ellentmondás az *elidegenült munkának* önmagával való ellentmondása, és hogy a nemzetgazdaságtan csak kimondta az elidegenült munka törvényeit.

Azt is átlátjuk ezért, hogy *munkabér* és *magántulajdon* azonosak: mert a munkabér, amelynél a munka terméke, tárgya díjazza magát a munkát, csak szükségszerű következménye a munka elidegenülésének, mint ahogy a munkabérben a munka is nem öncél-

ként, hanem a bér szolgájaként jelenik meg. Ezt később részletesebben kifejtjük és most már csak néhány következtetést vonunk le.

A *munkabér* erőszakos *felemelése* tehát (eltekintve minden más nehézségtől, eltekintve attól, hogy mint rendellenességet fenntartani is csak erőszakosan lehetne) nem lenne egyéb, mint a *rabszolga jobb díjazása*, és nem vívná ki sem a munkásnak, sem a munkának az emberi rendeltetését és méltóságát.

Sőt még a *munkabérek egyenlősége* is, ahogy azt Proudhon követeli, csak átváltoztatja a mostani munkásnak a munkájához való viszonyát minden embernek a munkához való viszonyává. A társadalmat ekkor elvont tőkésként fogják fel.

A munkabér az elidegenült munka közvetlen következménye, és az elidegenült munka a magántulajdon közvetlen oka. Az egyikkel tehát a másik oldalnak is el kell esnie.

2. Az elidegenült munkának a magántulajdonhoz való viszonyából következik továbbá, hogy a társadalomnak a magántulajdontól stb., a szolgaságtól való emancipációja a *munkás-emancipáció politikai* formájában mondódik ki, nem mintha csak a munkások emancipációjáról volna szó, hanem mert az ő emancipációjukban benne foglaltatik az általános emberi emancipáció, ez pedig azért foglaltatik benne, mert az egész emberi szolgaság benne tartalmaztatik a munkásnak a termeléshez való viszonyában, és minden szolgasági viszony csak ennek a viszonynak módosulása és következménye.

Mint ahogy az *elidegenült, külsővé-idegenné vált*

munka fogalmából *elemzés* révén megtaláltuk a *magántulajdon* fogalmát, e két tényező segítségével ki lehet fejteni az összes nemzetgazdasági *kategóriákat*, és minden kategóriában, mint pl. az üzletelésben, a konkurrenciában, a tőkében, a pénzben csak ezeknek az első alapzatoknak egy *meghatározott* és *kifejlett kifejeződését* fogjuk viszontlátni.

Mielőtt azonban ezt az alakulást szemügyre vesszük, próbáljunk megoldani két feladatot.

1. Meghatározni a *magántulajdon* általános *lényegét*, amint az az elidegenült munka eredményeként adódott, az *igazán emberi* és *szociális tulajdonhoz* való viszonyában.

2. A *munka elidegenülését*, *külsővé-idegenné válását* tényként elfogadtuk és ezt a tényt elemeztük. Miképpen, kérdezzük mármost, jut az *ember* oda, hogy *munkáját külsővé-idegenné tegye*, elidegenítse? Miképpen van ez az elidegenülés az emberi fejlődés lényegében megalapozva? Már sokat megkaptunk a feladat megoldásához, amikor a *magántulajdon eredetének* kérdését *átváltoztattuk* azzá a kérdéssé, hogy hogyan viszonyul a *külsővé-idegenné vált munka* az emberiség fejlődésmenetéhez. Mert amikor *magántulajdonról* beszélünk, azt hisszük, hogy valami az emberen kívül álló dologról van szó. Amikor a munkáról beszélünk, közvetlenül magáról az emberről van szó. A kérdésnek ez az új feltevése inkluzíve már megoldása is.

ad 1. *A magántulajdon általános lényege és viszonya az igazán emberi tulajdonhoz.*

A külsővé-idegenné vált munka két alkotórészre oldódott fel előttünk, amelyek egymást kölcsönösen

feltételezik, illetve amelyek csak egy és ugyanazon viszonynak különböző kifejeződései. Az *elsajátítás elidegenülésként, külsővé-idegenné válásként, a külsővé-idegenné válás* pedig *elsajátításként*, az *elidegenülés* az igazi *meghonosodásként* jelenik meg.

Szemügyre vettük az egyik oldalt, a *külsővé-idegenné vált* munkát magára a *munkásra* való vonatkozásban, azaz a *külsővé-idegenné vált munka önmagához való viszonyát*. E viszony termékeként, szükségszerű eredményeként megtaláltuk a *nem-munkásnak* a *munkáshoz* és a *munkához* való *tulajdonviszonyát*. A *magántulajdon*, mint a külsővé-idegenné vált munka anyagi, összefoglalt kifejeződése, mind a két viszonyt átfogja, a *munkásnak a munkához és a munkája termékéhez és a nem-munkáshoz való viszonyát, és a nem-munkásnak a munkáshoz és munkájának termékéhez* való viszonyát.

Ha mármost láttuk, hogy a munkásra való vonatkozásban, aki a munka által *elsajátítja* a természetet, az elsajátítás elidegenülésként jelenik meg, az öntevékenység másvalaki számára való tevékenységként és másvalaki tevékenységeként, az elevenség az élet feláldozásaként, a tárgy termelése a tárgy elvesztéseként egy idegen hatalom, egy *idegen* ember javára, vegyük szemügyre most ennek a munkától és munkástól *idegen* embernek a viszonyát a munkáshoz, a munkához és a munka tárgyához.

Először is megjegyzendő, hogy mindaz, ami a munkásnál a *külsővé-idegenné válás, az elidegenülés tevékenységeként*, az a nem-munkásnál a *külsővé-idegenné válás, az elidegenülés állapotaként* jelenik meg.

Másodszor, hogy a munkás *valóságos*, *gyakorlati viszonyulása* a termelésben és a termékhez (mint érzelembeli állapot) a vele szembenálló nem-munkásnál *elméleti* viszonyulásként jelenik meg.

Harmadszor. A nem-munkás mindent megtesz a munkás ellen, amit a munkás önmaga ellen tesz, de nem teszi meg önmaga ellen, amit a munkás ellen tesz.

Vegyük szemügyre közelebbről ezt a három viszonyt

[A MAGÁNTULAJDON VISZONYA]

[...] tőkéjének kamatát alkotja. A munkáson tehát szubjektíve exisztál, hogy a tőke a magát egészen elveszített ember, mint ahogy a tőkén objektíve exisztál, hogy a munka a magát elveszített ember. A *munkásnak* azonban az a szerencsétlensége, hogy *eleven* és ezért *szükségletekkel bíró* tőke, amely minden pillanatban, amikor nem dolgozik, elveszíti kamatait és ezzel exisztenciáját. Mint tőke, a munkás *értéke* kereslet és kínálat szerint emelkedik,és *létezését*, *életét fizikailag* is *áru* kínálatának tudták és tudják, mint minden más áruét. A munkás termeli a tőkét, a tőke termeli őt, ő tehát önmagát, és az ember mint *munkás*, mint *áru* az egész mozgás terméke. Az embernek, aki már csak *munkás*, s mint munkásnak, az ő emberi tulajdonságai csak annyiban léteznek, amennyiben a neki *idegen* tőke számára léteznek. Mert azonban ketten egymásnak idegenek, s ezért közömbös, külsőleges és véletlen viszonyban állnak, így ennek az idegenségnek *valóságosként* is meg kell jelennie. Mihelyt tehát a tőkének eszébe ötlik — szükségszerű vagy önkényes ötletként —, hogy többé ne legyen a munkás számára,

a munkás maga sincs többé a maga számára, *nincs* munkája, ezért *nincs* bére, és minthogy nem *emberként*, hanem *munkásként* van létezése, eltemettetheti magát, éhen halhat stb. A munkás csak munkásként létezik akkor, mihelyt a *maga számára* tőkeként létezik, és csak akkor létezik tőkeként, mihelyt egy *tőke az ő számára* létezik. A tőke létezése az *ő* létezése, az *ő élete*, mint ahogy élete tartalmát neki közömbös módon meghatározza. A nemzetgazdaság ennélfogva nem ismeri a nem-foglalkoztatott munkást, a munkaembert, amennyiben e munkaviszonyon kívül van. A csirkefogó, a zsivány, a koldus, a foglalkoztatásnélküli, az éhenhaló, a nyomorult és bűnöző munkaember olyan *alakok*, amelyek *számára* nem, hanem csak más szemek számára, az orvos, a bíró, a sírásó és a koldusbíró stb. szeme számára exisztálnak, a nemzetgazdaság birodalmán kívüli kísértetek. A munkás szükségletei ezért az ő számára csupán az a *szükséglet*, hogy *őt a munka alatt* fenntartsák, éspedig annyira, hogy a *munkásnemzedék* ki ne [haljon]. A munkabérnek ezért egészen ugyanaz az értelme, mint minden más termelő szerszám *fenntartásának*, *karbantartásának*, mint egyáltalában a *tőke fogyasztásának*, amire szüksége van, hogy kamatokkal együtt újratermelődjék, mint az olajra, amelyet a kerekekhez használnak, hogy mozgásban tartsák őket. A munkabér ezért a tőke és a tőkés szükséges *költségeihez* tartozik és e szükséglet kényszerű keretét nem szabad túllépnie. Egészen következetes volt ezért, hogy angol gyárurak az 1834-es Amendment Bill[24] előtt a köz-alamizsnát, amelyet a munkás a szegényadó révén kapott, levonták a

munkabéréből és annak integráns részeként tekintették.

A termelés az embert nemcsak *áruként* termeli, az *ember-áruként*, az embert az *áru* meghatározottságában, hanem e meghatározottságnak megfelelően mind *szellemileg*, mind testileg *elembertelenedett* lényként termeli. — A munkások és a tőkések immoralitása, eltorzultsága, eltompulása. — Terméke az *öntudatos* és *öntevékeny áru*, ... az *ember*-áru... Nagy haladás Ricardónál, Millnél stb., Smithszel és Sayvel szemben, hogy az ember *létezését* — az áru nagyobb vagy kisebb ember-termelőségét — *közömbösnek*, sőt *károsnak* jelentik ki. A termelés igazi célja nem az, hogy hány munkást tart el egy tőke, hanem hogy mennyi kamatot hoz, az évi *megtakarítások* összege. Ugyancsak nagy és következetes haladása volt az újabb angol nemzetgazdaságtannak, hogy ez — amely a *munkát* a nemzetgazdaságtan *egyetlen* elvévé emeli — ugyanakkor teljes világossággal taglalta a munkabér és a tőke kamata közötti *fordított* viszonyt és azt, hogy a tőkés szabály szerint *csak* a munkabér leszorítása által nyerhet és megfordítva. Nem a fogyasztó rászedése, hanem tőkés és munkás kölcsönös rászedése a *normális* viszony. — A magántulajdon viszonya lappangva tartalmazza a magántulajdon viszonyát mint *munkát*, éppúgy viszonyát mint *tőkét* és e két kifejezés egymásra való *vonatkozását*. Az emberi tevékenységnek mint *munkának*, tehát egy magától egészen idegen, az embertől és a természettől, ennélfogva a tudattól és az életnyilvánítástól egészen idegen tevékenységnek a termelése, az embernek mint puszta *munka-embernek*

elvont exisztenciája, aki ennélfogva nap mint nap az ő kitöltött semmijéből az abszolút semmibe, társadalmi és ezért valóságos nem-létezésébe zuhanhat — valamint másfelől az emberi tevékenység tárgyának mint *tőkének* a termelése, amiben a tárgy minden természeti és társadalmi meghatározottsága *kihunyt*, a magántulajdon elvesztette természeti és társadalmi minőségét (tehát elvesztette minden politikai és társas illúzióját és semmiféle *látszólag* emberi viszonyokkal nincs elegyítve), amiben úgyszintén *ugyanaz* a tőke a legkülönfélébb természeti és társadalmi létezésben *ugyanaz* marad, teljesen közömbösen *valóságos* tartalmával szemben — ez az ellentét a csúcsáig hajtva szükségképpen az egész viszony csúcspontja, tetőpontja és pusztulása.

Megint csak nagy tette ezért az újabb angol nemzetgazdaságtannak, hogy a földjáradékot a legroszszabb megművelt talaj és a legjobb megművelt talaj kamatai közötti különbségként adja meg, hogy kim[utatta] a földtulajdonos romantikus képzelődéseit — állítólagos szociális fontosságát és érdekének a társadalom érdekével való azonosságát, amelyet a fiziokraták nyomán még *Adam Smith* is állít —, és anticipálta és előkészítette a valóság mozgását, amely a földtulajdonost egészen közönséges, prózai tőkéssé változtatja majd át, s ezáltal az ellentétet leegyszerűsíti, kiélezi és ezzel felbomlását meggyorsítja. A *föld* mint *föld*, a *földjáradék* mint *földjáradék* itt elvesztette *rendi különbségét* és a semmitmondó vagy helyesebben csak pénzt mondó *tőkévé* és *kamattá* vált. – –

Tőkének és földnek, nyereségnek és földjáradéknak,

valamint e kettőnek a munkabértől, az *ipartól*, a *mezőgazdaságtól*, az *ingatlan* és *ingó* magántulajdontól való *különbsége* még *történeti*, nem a dolog lényegében megalapozott különbség, a tőke és munka közötti ellentétnek egy *rögzített* képződési és keletkezési mozzanata. Az iparban stb. — ellentétben az ingatlan földtulajdonnal — csak az a keletkezési mód és az az ellentét fejeződik ki, amelyben az ipar a mezőgazdasággal szemben kialakult. Mint a munka *különös* fajtája, mint *lényeges*, *nyomós*, az *életet átfogó* különbség ez a különbség csak addig áll fenn, ameddig az ipar (a városi élet) a földbirtokkal (a nemesi feudális élettel) *szemben* kialakul és ellentétének feudális jellegét monopólium, céh, testület, korporáció stb. formájában még magán viseli, amely meghatározásokon belül a munka még *látszólag társadalmi* jelentőséggel, még a *valóságos* közösség jelentőségével bír, még nem haladt tovább a maga tartalma iránti *közömbösségig* és a teljes önmagáért való létig, azaz a minden más léttől való elvonatkoztatásig és ezért még nem haladt tovább a *felszabadított* tőkéig.

De a munka szükségszerű *fejlődése* a felszabadított, mint ilyen magáért-valóan konstituált *ipar* és a *felszabadított tőke*. Az iparnak ellentéte feletti hatalma nyomban megmutatkozik a *mezőgazdaságnak* mint valóságos iparnak keletkezésében, míg az korábban a fő munkát a talajnak engedte át és e talaj *rabszolgájának*, aki által ez a talaj önmagát művelte. A rabszolgának *szabad* munkássá, azaz *bérzsoldossá* átváltozásával a földesúr ipar-úrrá, tőkéssé változott át; ez az átváltozás először is a *bérlő* mint köz-

benső tag révén történik. De a *bérlő* a földtulajdonos képviselője, kinyilatkoztatott *titka;* a földtulajdonos *nemzetgazdasági* létezése, magántulajdonosi létezése csak a bérlő által van — mert földjének járadéka csak a bérlők konkurrenciája által van. — Tehát a földesúr lényegileg már a *bérlőben közönséges* tőkéssé *lett.* S ennek a valóságban is végbe kell mennie, a mezőgazdaságot űző tőkésnek — a bérlőnek — földesúrrá kell lennie vagy megfordítva. A bérlő *ipari üzletelése* a *földbirtokos üzletelése,* mert az első léte tételezi a második létét. —

Ám ellentétes keletkezésükre emlékezve, származásukra — a földtulajdonos a tőkést elbizakodott, felszabadított, meggazdagodott tegnapi rabszolgájának tudja és önmagát mint *tőkést* tőle fenyegetettnek látja — a tőkés a földtulajdonost semmittevő, kegyetlen, egoista tegnapi urának tudja, tudja, hogy őt mint tőkést megkárosítja, az iparnak köszönhetvén mégis egész mostani társadalmi jelentőségét, vagyonát és élvezetét, ő a földtulajdonosban a *szabad* iparnak és a *szabad,* minden természeti meghatározástól független tőkének ellentétét látja; — ez az ellentét fölöttébb keserű, és az oldalak kölcsönösen megmondják egymásnak az igazságot. Csak el kell olvasni az ingatlan [unbeweglich] tulajdon támadásait az ingó [beweglich] ellen és megfordítva, hogy kölcsönös semmirekellőségükről szemléltető képet szerezzünk. A földtulajdonos tulajdonának születési nemességét, a feudális emlékeket, reminiszcenciákat, az emlékezés poézisét, tulajdonának ábrándos lényegét, politikai jelentőségét stb. juttatja kifejezésre, s ha a nemzet-

gazdaságtan nyelvén beszélnek: *csakis* a földművelés termelő. Ugyanekkor ellenfelét mint ravasz, árubabocsátó, gáncsoskodó, csaló, kapzsi, megvásárolható, lázadozó, szív- és szellemtelen, a közösségtől elidegenült és azzal szabadon üzletelő, uzsorás, kerítő, rabszolgai, simulékony, széptevő, becsapó, száraz, a konkurrenciát és ennélfogva a pauperizmust és a bűntettet, minden szociális kötelék felbomlását létrehozó, tápláló, dédelgető *pénzbitangot* festi le, akiben nincs becsület, nincsenek elvek, nincs költészet, nincs szubsztancia, nincs semmi. (Lásd többek között a fiziokrata *Bergasse-t*, akit Camille Desmoulins már „Révolutions de France et de Brabant" c. lapjában ostoroz,[25] lásd v. Vinckét, Lancizollét, Hallert, Leót, Kosegartent* és lásd *Sismondit*.) Az ingó tulajdon viszont rámutat az ipar és mozgás csodáira, ő a modern idő gyermeke és törvényes egyszülött fia; sajnálkozik ellenfelén mint a maga lényegéről *felvilágosulatlan* (és ez teljesen helyes) hígvelejűn, aki a normális tőke és a szabad munka helyébe a nyers immorális erőszakot és a jobbágyságot akarja tenni; Don Quijoténak festi le, aki az *egyenesség*, *derekasság*, *általános érdek*,

* Lásd a peckes óhegeli teológus *Funkét*, aki könnyes szemmel beszéli el Leo úr nyomán, ahogy egy rabszolga a jobbágyság megszüntetésekor nem akart lemondani arról, hogy megmaradjon *nemesi tulajdonnak*.[26] Lásd továbbá *Justus Möser* „*Patriotische Phantasien*"-*jét*, amelyek azzal tűnnek ki, hogy egy pillanatra sem hagyják el a filiszter derék, kispolgári „házisütetű", *közönséges*, korlátolt látókörét és mégis *tisztára* fantazmagóriák. Ez az ellentmondás tette oly vonzóvá a német kedély számára. — *Marx jegyzete.*

állandóság látszata alatt a mozgásképtelenséget, a kapzsi élvezetvágyat, az önzést, a különérdeket, a rossz-szándékot rejti; agyafúrt *monopolistának* nyilvánítja őt; reminiszcenciáit, költészetét, ábrándozását lehűti annak az alávalóságnak, kegyetlenségnek, elvetemültségnek, prostitúciónak, gyalázatosságnak, anarchiának, lázadásnak történeti és szarkasztikus felsorolásával, melynek műhelyei a romantikus várak voltak.

Az ipar megszerezte szerinte a világnak a politikai szabadságot, leoldozta a polgári társadalom béklyóit, összekötötte egymással a világokat, megteremtette az emberbarát kereskedelmet, a tiszta morált, a tetszetős műveltséget; a népnek nyers szükségletei helyébe civilizáltakat adott és megadta kielégítésük eszközeit, míg a földtulajdonos — ez a tétlen és csak akadályozó gabonauzsorás — megdrágítja a nép elsőrendű létfenntartási eszközeit, ezáltal kényszeríti a tőkést, hogy emelje a munkabért, anélkül, hogy a termelési erőt emelni tudná, ilymódon akadályozza, végül egészen megszünteti a nemzet évi jövedelmét, a tőkék felhalmozását, tehát a lehetőséget, hogy a népnek munkát és az országnak gazdagságot biztosítsunk, általános hanyatlást idéz elő és uzsorás módon kiaknázza a modern civilizáció *valamennyi* előnyét, anélkül, hogy a legcsekélyebbet tenné érte, sőt anélkül is, hogy engedne feudális előítéleteiből. Végül nézzen csak a *bérlőjére* — ő, aki számára a földművelés és maga a talaj is csak ajándékba kapott pénzforrásként exisztál — és mondja meg, hogy nem *derék, fantasztikus, ravasz* bitang-e, aki szívében és a valóság szerint

már régen a *szabad* iparhoz és a *szeretetreméltó* kereskedelemhez tartozik, bármennyire berzenkedik is ellene, és bármennyit fecseg is történeti emlékekről és erkölcsi vagy politikai célokról. Mindaz, amit valóban a javára hoz fel, csak a *földművelőre* (a tőkésre és a béresekre) igaz, akiknek a *földtulajdonos* éppen *ellensége:* tehát önmaga ellen bizonyít. Tőke *nélkül* a földtulajdon holt, értéktelen anyag. A tőke civilizált győzelme éppen az, hogy a holt dolog helyébe felfedezte és létrehozta az emberi munkát mint a gazdagság forrását. (Lásd Paul-Louis Courier, Saint-Simon, Ganilh, Ricardo, [James] Mill, MacCulloch és Destutt de Tracy és Michel Chevalier.) — —

A fejlődés *valóságos* menetéből (itt beiktatandó) következik a *tőkés*, azaz a kiképződött magántulajdon szükségszerű győzelme a kiképzetlen félmagántulajdon, a *földtulajdonos* fölött, mint ahogy egyáltalában már a mozgásnak [Bewegung] kell győznie a mozdulatlanság [Unbeweglichkeit], a nyílt, öntudatos aljasságnak a rejtett és tudattalan aljasság, a *kapzsiságnak* az *élvezethajhászás*, a *felvilágosodás* bevallottan nyughatatlan, sokleleményű önhasznának a *babona* helyi, világbölcsességes, derék, lomha és fantasztikus *önhaszna* felett,[27] mint ahogy a *pénznek* kell győznie a magántulajdon másik formája felett. — —

Azok az államok, amelyek sejtenek valamit a kiteljesedett szabad ipar, a kiteljesedett tiszta morál és a kiteljesedett emberbarát kereskedelem veszélyéről, igyekeznek feltartóztatni — de egészen hiába — a földtulajdon tőkésedését. — —

A *földtulajdon*, a tőkétől való különbségében, az a

magántulajdon, az a tőke, amely még terhelt a *helyi* és politikai előítéletekkel, a világgal való összefonódásából még nem egészen magához tért, a még *ki nem teljesedett* tőke. *Világméretű kiképződésének* menetében el kell jutnia elvont, azaz *tiszta* kifejeződéséhez. —

A *magántulajdon* viszonya munka, tőke és a kettő vonatkozása.

A mozgás, amelyen e tagoknak át kell menniök, a következő:

Először — a kettő közvetlen vagy *közvetett egysége.* Tőke és munka előbb még egyesítve; aztán szétválva és elidegenülve ugyan, de egymást kölcsönösen mint *pozitív* feltételek emelve és előmozdítva.

A kettő ellentéte. Egymást kölcsönösen kizárják; a munkás a tőkést és megfordítva a maga nem-létezésének tudja; mindegyik igyekszik elragadni a másiktól a létezését.

Mindegyik *ellentéte* önmagával *szemben.* Tőke = felhalmozott munka = munka. Mint ilyen szétesik *önmagára* és *kamataira*, mint az utóbbi megint *kamatokra és nyereségre.* A tőkés maradéktalan feláldozása. Belehullik a munkásosztályba, mint ahogy a munkás — de csak kivételesen — tőkéssé lesz. Munka mint a tőke mozzanata, *költsége.* Ilymódon a munkabér a tőke által hozott áldozat.

A munka szétesik *önmagára* és a *munkabérre.* A munkás maga is tőke, áru.

Ellenséges kölcsönös ellentét.

[MAGÁNTULAJDON ÉS MUNKA]

A magántulajdon *szubjektív lényege*, a *magántulajdon* mint magáért-való tevékenység, mint *szubjektum*, mint *személy:* a *munka*. Magától értetődik tehát, hogy legelőször az a nemzetgazdaságtan, amely a *munkát* elveként ismerte fel — *Adam Smith* —, tehát a magántulajdont többé már nem az emberen kívüli *állapotnak* tudta csupán, — hogy ez a nemzetgazdaságtan éppúgy a magántulajdon valóságos *energiája* és *mozgása* termékének * tekintendő, a modern ipar termékének, mint ahogy másfelől ennek az *iparnak* energiáját és fejlődését meggyorsította, feldicsőítette, a *tudat* egy hatalmává tette. E felvilágosult nemzetgazdaságtan szemében, amely felfedezte — a magántulajdonon belül — a gazdagság *szubjektív lényegét*, ezért *fétisimádóknak*, *katolikusoknak* jelennek meg a monetár- és merkantilrendszer hívei, akik a magántulajdont *csak tárgyi* lényegnek tudják az ember számára. *Engels* ezért joggal nevezte *Adam Smitht* a *nemzetgazdagságtan*

* (E tan a magántulajdonnak a magáért-valóan a tudatban lett önálló mozgása, a modern ipar mint önlét) — *Marx jegyzete.*

Lutherjának.[29] Mint ahogy Luther a külsőleges *világ* lényegeként ismerte fel a *vallást*, a *hitet*, és ezért szembelépett a katolikus pogánysággal, megszüntette a *külső* vallásosságot, amikor a vallásosságot az ember *belső* lényegévé tette, mint ahogy tagadta a laikuson kívül meglevő papokat, mert a papot a laikus szívébe helyezte át, éppúgy megszüntetik az emberen kívül leledző és tőle független — tehát csak külsőleges módon fenntartható és megőrizhető — gazdagságot, vagyis megszüntetik ezt a *külsőleges gondolatnélküli tárgyiságot*, amikor a magántulajdon bekebeleződik magába az emberbe és magát az embert annak lényegeként ismerik fel — de viszont magát az embert a magántulajdon meghatározásában tételezik, mint Luthernál a vallásében. Az ember elismerésének látszata alatt tehát a nemzetgazdaságtan, amelynek elve a munka, éppenséggel csak az ember megtagadásának következetes végigvitele, amennyiben ő maga nem áll többé külsőleges feszültségben a magántulajdon külsőleges lényegével, hanem ő maga lett a magántulajdon e feszült lényege. Ami korábban az ember *maga-számára-külsőlegessége*, reális külsővé-idegenné válása volt, most a külsővé-idegenné válás tettévé, elidegenítéssé vált. Ha tehát ez a nemzetgazdaságtan az ember, az ember önállósága, öntevékenysége stb. elismerésének látszata alatt kezdi és, mint ahogy a magántulajdont magába az ember lényegébe helyezi, többé nem lehet a *magántulajdonnak* mint *rajta kívül exisztáló lényegnek* helyi, nemzeti stb. *meghatározásai* által megszabva, tehát *kozmopolita*, általános, minden korlátot, minden kö-

teléket felborító energiát fejt ki, hogy helyére magát mint az *egyetlen* politikát, általánosságot, korlátot és köteléket helyezze, úgy a későbbi fejlődés során ezt a *látszatszentséget* le kell vetnie, *egész cinizmusában* kell előtűnnie; és ezt megteszi, amikor — nem törődve semmiféle látszólagos ellentmondással, amelybe ez a tan bonyolítja — sokkal *egyoldalúbban*, ezért *élesebben* és *következetesebben* a *munkát* a *gazdagság* egyetlen *lényegeként* fejti ki, e tan következményeit amaz eredeti felfogással ellentétben éppenséggel *emberellenes*eknek mutatja ki, és végül a magántulajdon utolsó *egyéni*, *természetes*, a munka mozgásától függetlenül exisztáló létezésének és vagyonforrásnak — a *földjáradéknak*, a feudális tulajdon már egészen nemzetgazdaságivá vált és ezért a nemzetgazdasággal szemben ellenállásra képtelen kifejezésének — megadja a halálos döfést. (*Ricardo* iskolája.) Nemcsak hogy relatíve nő a nemzetgazdaságtan *cinizmusa* Smithtől Sayn át Ricardóig, Millig stb., amennyiben az *ipar* következményei fejlettebben és ellentmondásosabban lépnek az utóbbiak szeme elé, hanem pozitíve is mindig és tudatosan tovább mennek az emberrel szembeni elidegenülésben, mint elődeik, de *csak* azért, mert tudományuk következetesebben és igazabban kifejlődik. Amennyiben a magántulajdont tevékeny alakjában a szubjektummá teszik, tehát ugyanakkor az embert a lényeggé és ugyanakkor az embert mint nem-lényt [Unwesen] a lényeggé [Wesen] teszik, úgy a valóság ellentmondása teljesen megfelel annak az ellentmondásos lényegnek, amelyet elvként ismertek fel. Az *ipar* meghasonlott *valósága* igazolja *magában-*

valóan meghasonlott elvüket, s korántsem cáfolja meg. Hiszen elvük ennek a meghasonlottságnak az elve. —

Dr. Quesnay fiziokrata tana alkotja az átmenetet a merkantilrendszerből Adam Smithhez. A *fiziokratizmus* közvetlenül a feudális tulajdon *nemzetgazdaságtani* felbomlasztása, de azért éppily közvetlenül annak *nemzetgazdaságtani átalakítása*, visszaállítása is, csakhogy most már nyelve nem feudális, hanem gazdasági lesz. Minden gazdagság feloldódik a *földbe* és a *földművelésbe* (mezőgazdaságba). A föld még nem *tőke*, ennek még csak egy *különös* létezési módja, amelynek természetes különös voltában és voltánál *fogva* kell érvényesülnie; de a föld mégis egy általános, természetes *elem*, míg a merkantilrendszer csak a *nemes fémet* ismeri a gazdagság exisztenciájaként. A gazdagság *tárgya*, anyaga tehát nyomban megkapta a legmagasabb általánosságot a *természeti határon* belül — amennyiben még mint *természet* közvetlenül tárgyi gazdagság. És a föld csak a munka, a mezőgazdaság által van az *ember* számára. Tehát a gazdagság szubjektív lényege már áthelyeződik a munkába. De ugyanekkor a mezőgazdaság az *egyetlen termelő* munka. A munkát tehát még nem általánosságában és elvonatkoztatásában fogják fel, még kötve van egy különös *természeti elemhez mint anyagához*, ezért még csak egy különös *természet-meghatározta létezési módban* ismerik is fel. Ezért még csak egy meghatározott, különös külsővé-idegenné válása az embernek, mint ahogy termékét is egy meghatározott — inkább még a természetnek, mintsem neki magának kijutó — gazdagságként fogják fel. A földet itt még emberektől

független természeti létezésként ismerik el, még nem tőkeként, azaz magának a munkának egy mozzanataként. Éppenséggel a munka jelenik meg a *föld* mozzanataként. Amennyiben azonban a régi külsőleges, csak tárgyként exisztáló gazdagság fetisizmusa egy igen egyszerű természeti elemre redukálódik, és lényegét már, még ha csak részben is, egy különös módon a maga szubjektív exisztenciájában elismerik, a szükségszerű előrehaladás abban áll, hogy felismerik a gazdagság *általános lényegét* és ezért a *munkát* teljes abszolútságában, azaz elvonatkoztatásában *elvvé* emelik. Bebizonyítják a fiziokratizmusnak, hogy a *mezőgazdaság* gazdasági, tehát az egyetlen jogosult tekintetben nem különbözik semmiféle más ipartól, tehát nem egy meghatározott munka, nem egy különös elemhez kötött, különös munkanyilvánítás, hanem *egyáltalában a munka* a gazdagság *lényege*.

A fiziokratizmus tagadja a *különös* külsőleges, csak tárgyi gazdagságot, amennyiben a munkát jelenti ki a gazdagság *lényegének*. De számára először is a munka csak a földtulajdon *szubjektív lényege* (a tulajdonnak abból a fajtájából indul ki, amely történetileg az uralkodóként és elismertként jelenik meg); csak a földtulajdont engedi a *külsővé-idegenné vált emberré* lenni. Megszünteti feudális jellegét, amennyiben az *ipart* (mezőgazdaság) jelenti ki *lényegének*; de tagadólag viszonyul az ipar világához, elismeri a feudalitást, amennyiben a *mezőgazdaságot* az *egyetlen* iparnak jelenti ki.

Magától értetődik, hogy mihelyt a — földtulajdonnal ellentétben, azaz iparként konstituálódó — ipar

szubjektív lényegét felfogják, ez a lényeg magába zárja ezt az ellentétét is. Mert mint ahogy az ipar átfogja a megszüntetett földtulajdont, ugyanúgy az ipar *szubjektív* lényege egyszersmind átfogja a *földtulajdon* szubjektív lényegét.

Mint ahogy a földtulajdon a magántulajdon első formája, mint ahogy az ipar csupán mint a tulajdon egy különös fajtája lép először történetileg vele szembe — vagy jobbanmondva nem egyéb, mint a földtulajdon felszabadított rabszolgája —, úgy a magántulajdon *szubjektív* lényegének, a *munkának* tudományos megragadásánál megismétlődik ez a folyamat, és a munka először csak mint *földművelő munka* jelenik meg, de azután mint egyáltalában *munka* érvényesül.

Minden gazdagság *ipari* gazdagsággá, a munka *gazdagságává* vált, és az *ipar* a kiteljesedett munka, mint ahogy a *gyárrendszer* az *iparnak*, azaz a munkának a kiképződött lényege és az *ipari tőke* a magántulajdonnak a kiteljesedett objektív alakja. — —

Látjuk, hogy a magántulajdon csak most teljesítheti ki uralmát az ember felett és válhatik legáltalánosabb formában világtörténeti hatalommá. —

De *tulajdonnélküliség* és *tulajdon* ellentéte egy még közömbös, nem a *belső* viszonyához való *tevékeny vonatkozásában*, még nem *ellentmondásként* felfogott ellentét, ameddig nem a *munka* és a *tőke* ellentéteként fogják fel. A magántulajdon előrehaladott mozgása nélkül is — a régi Rómában, Törökországban stb. — kimondhatja magát ez az ellentét az *első* alakban. Így ez az ellentét még nem mint maga a magántulajdon által tételezett *jelenik meg*. De a munka, a magántulajdonnak a szubjektív lényege mint a tulajdon kizárása, és a tőke, az objektív munka mint a munka kizárása — ez a *magántulajdon* mint a maga kifejlett ellentmondási viszonya, s azért energikus, a feloldáshoz hajtó viszony.

Az önelidegenülés megszüntetése ugyanazt az utat teszi meg, mint az önelidegenülés. Először a *magántulajdont* csak objektív oldalában — de mégis a munkát tekintve lényegének — veszik szemügyre. Létezési formája ennélfogva a *tőke*, amely „mint olyan" megszüntetendő (Proudhon[31]). Vagy a munka *külö-*

nös módját — mint egyenlősített, parcellázott és ezért nem-szabad munkát — fogják fel a magántulajdon *ártalmasságának* és embertől elidegenült létezésének forrásaként, — *Fourier*, aki a fiziokratáknak megfelelően a *földművelő munkát* megint legalábbis a *kitüntetettként* fogja fel, míg *Saint-Simon* ezzel ellentétben az *ipari munkát* mint olyant jelenti ki a lényegnek és már csak az iparosok *egyedüli* uralmát és a munkások helyzetének javítását óhajtja. A *kommunizmus* végül a megszüntetett magántulajdon *pozitív* kifejeződése, először is az *általános* magántulajdon. Amikor a kommunizmus ezt a viszonyt *általánosságában* fogja meg, 1. első alakjában csak annak *általánosítása* és *kiteljesedése*; mint ilyen kettős alakban mutatkozik meg: Először a *dologi* tulajdon uralma oly nagy vele szemben, hogy *mindent* meg akar semmisíteni, ami nem alkalmas arra, hogy *magántulajdonként* mindenki birtokolhassa; *erőszakos* módon el akar vonatkoztatni tehetségtől stb. A fizikai közvetlen *birtoklás* számít a szemében az élet és létezés egyetlen céljának; a *munkás* meghatározását nem szüntetik meg, hanem minden emberre kiterjesztik; a magántulajdon viszonya marad a közösség viszonya a dolgok világához; végül ez a mozgalom, hogy a magántulajdonnal az általános magántulajdont állítsák szembe, abban az állati formában mondódik ki, hogy a *házassággal* (amely mindenesetre az *exkluzív magántulajdon* egy *formája*) a *nőközösséget* állítja szembe, ahol tehát a nő *közösségi* és *közös-közönséges* tulajdonná lesz. Azt mondhatjuk, hogy a *nőközösségnek* ez a gondolata ennek a még egészen nyers és gondolatnélküli kommunizmusnak

kimondott titka. Mint ahogy a nő a házasságból az általános prostitúcióba*, úgy a gazdagságnak, azaz az ember tárgyi lényegének egész világa a magántulajdonossal való exkluzív házasság viszonyából a közösséggel való egyetemes prostitúció viszonyába lép. Ez a kommunizmus — amennyiben mindenütt tagadja az ember *személyiségét* — éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely ez a tagadás. Az általános és hatalomként konstituálódó *irigység* az a rejtett forma, amelyben a *kapzsiság* előáll, és csak *más* módon elégíti ki magát. Minden magántulajdonnak mint olyannak a gondolata *legalább* a *gazdagabb* magántulajdon ellen fordul mint irigység és egyenlősítési vágy, úgyhogy ezek még a konkurrencia lényegét is alkotják. A nyers kommunista csak ennek az irigységnek és az *elképzelt* minimumból kiinduló ezen egyenlősítésnek a kiteljesülése. *Meghatározott lehatárolt* mértéke van. Hogy a magántulajdonnak ez a megszüntetése mennyire nem valóságos elsajátítás, azt éppen a művelődés és a civilizáció egész világának elvont tagadása, a *szegény* és szükséglet-nélküli ember *természetellenes* egyszerűségéhez való visszatérés bizonyítja, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még csak el sem jutott hozzá.

A közösség csak a *munka* közössége és a *munkabér*

* A prostitúció csak *különös* kifejezése a *munkás általános* prostitúciójának, és minthogy a prostitúció olyan viszony, amelybe nemcsak a prostituált, hanem a prostituáló is beletartozik — akinek az alávalósága még nagyobb —, így tehát a tőkés stb. is beletartozik ebbe a kategóriába.[32] — *Marx jegyzete.*

egyenlősége, amelyet a közösségi tőke, a *közösség* mint az általános tőkés fizet ki. A viszonynak mindkét oldala egy *elképzelt* általánosságba van felemelve: a *munka* mint az a meghatározás, amelybe mindenki bele van helyezve, a *tőke* mint a közösség elismert általánossága és hatalma.

A *nőhöz* mint a közösségi kéj zsákmányához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára exisztál, mert e viszony titkának *félreérthetetlen*, határozott, *nyilvánvaló*, leleplezett kifejezése a *férfinak* a *nőhöz* való viszonyában van és abban a módban, ahogy a *közvetlen*, *természetes* nembeli viszonyt felfogják. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a *férfinak* a *nőhöz* való *viszonya*. Ebben a *természetes* nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját *természetes* meghatározása. Ebben a viszonyban tehát *érzékileg*, egy szemlélhető *tényre* redukálva *jelenik meg*, mennyire lett az emberi lényeg az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az *ember* mint *nembeli lény*, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember *természetes* viszonyulása *emberivé*, vagy meny-

nyire lett az *emberi* lényeg neki *természetes* lényeggé, mennyire lett *emberi természete* neki *természetté*. Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember *szükséglete emberi* szükségletté, mennyire lett neki tehát a *másik* ember mint ember szükségletté, s ő legegyénibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.

A magántulajdon első pozitív megszüntetése, a *nyers* kommunizmus tehát csak *megjelenési formája* a magát *pozitív közösségként* tételezni akaró magántulajdon alávalóságának.

2. A kommunizmus α) még politikai természetű, demokratikus vagy despotikus; β) az állam megszüntetésével, de egyszersmind még ki nem teljesedett, és még mindig a magántulajdonnal, azaz az ember elidegenülésével terhelt lényeg. Mindkét formában a kommunizmus már az ember reintegrációjának vagy magába való visszatérésének, az emberi önelidegenülés megszüntetésének tudja magát, de amennyiben még nem ragadta meg a magántulajdon pozitív lényegét, és éppoly kevéssé értette meg a szükséglet *emberi* természetét, még annak foglya és attól fertőzött is. Bár a magántulajdon fogalmát megragadta, de a lényegét még nem.

3. A *kommunizmus* mint a *magántulajdonnak* — mint *emberi önelidegenülésnek* — *pozitív* megszüntetése és ezért mint az *emberi* lényegnek az ember által és az ember számára történő valóságos *elsajátítása*: ezért mint az embernek *társadalmi*, azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött

visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi* feloldása, az exisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja.

A történelem egész mozgása ezért — olyképpen, mint a kommunizmus *valóságos* nemzési aktusa — empirikus létezésének születési aktusa — éppígy a kommunizmus gondolkodó tudata számára is *létrejövésének fogalmilag megragadott* és *tudott* mozgása, míg ama még ki nem teljesedett kommunizmus a magántulajdonnal szembenálló egyes történeti alakoktól *történeti* bizonyítékot, a fennállóban rejlő bizonyítékot keres a maga számára, azáltal, hogy a mozgásból egyes mozzanatokat (Cabet, Villegardelle stb. különösen ezen a lovon nyargalnak[33]) kiragad és történeti telivérűségének bizonyítékaiként rögzít, amivel éppen azt tárja elő, hogy e mozgás aránytalanul nagyobb része ellentmond állításainak, és hogy — ha ő egyszer már volt — éppen az *elmúlt* léte cáfolja a *lényegre* vonatkozó igényt.

Hogy az egész forradalmi mozgalom a *magántulajdon* mozgásában, éppen a gazdaságban, találja meg mind empirikus, mind elméleti bázisát, annak szükségszerűségét könnyű átlátni.

Ez az *anyagi*, közvetlenül *érzéki* magántulajdon az *elidegenült emberi* életnek anyagi érzéki kifejezése.

Mozgása – a termelés és fogyasztás – minden eddigi termelés mozgásának *érzéki* megnyilatkozása, azaz az ember megvalósulása vagy valósága. Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek. A *magántulajdon* pozitív megszüntetése – mint az *emberi* élet elsajátítása – *ennélfogva a pozitív* megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga *emberi*, azaz *társadalmi* létezésébe. A vallási elidegenülés mint olyan csak az ember bensejében, *a tudat* területén megy végbe, de a gazdasági elidegenülés a *valóságos élet* elidegenülése – megszüntetése ezért mindkét oldalt átfogja. Magától értetődik, hogy a mozgás a különböző népeknél aszerint veszi *első* kezdetét, hogy a nép igazi *elismert* élete inkább a tudatban, vagy pedig a külső világban megy-e végbe, inkább az eszmei, vagy pedig a reális élet-e. A kommunizmus nyomban (*Owen*) az ateizmussal kezdődik, az ateizmus először még nagyon távol áll attól, hogy *kommunizmus* legyen, mint ahogy ez az ateizmus inkább még elvonatkoztatás. – –

Az ateizmus filantrópiája ezért először csak egy *filozófiai* elvont filantrópia, a kommunizmusé nyomban *reális* és közvetlenül *hatni* feszült. – –

Láttuk, hogy a pozitíve megszüntetett magántulajdon előfeltevése mellett miképpen termeli az ember az embert, önmagát és a másik embert; hogy a tárgy, amely egyéniségének közvetlen tevékenykedése, miképpen egyúttal a saját létezése a másik ember, ennek létezése számára és annak létezése az ő számára. Épp-

így azonban mind a munka anyaga, mind az ember mint szubjektum a mozgásnak eredménye is, kiindulópontja is (és hogy nekik kell lenniök e *kiindulópontnak*, éppen ebben rejlik a magántulajdon történeti *szükségszerűsége*). Tehát a *társadalmi* jelleg az egész mozgás általános jellege; *mint ahogy* maga a társadalom az *embert* mint *embert* termeli, úgy a társadalmat az ember *termeli*. A tevékenység és az élvezet mind tartalmuk, mind az *exisztencia-módjuk* szerint *társadalmiak; társadalmi* tevékenység és *társadalmi* élvezet; a természet *emberi* lényege csak a *társadalmi* ember számára létezik, mert csak itt létezik a természet az ember számára mint az *emberrel* való *kötelék*, mint a maga létezése a másik számára és a másiké az ő számára, s mint az emberi valóság életeleme, csak itt létezik mint az ember saját *emberi* létezésének *alapzata*. Csak itt lett *természetes* létezése *emberi* létezésévé és a természet a számára emberré. Ilymódon a *társadalom* az embernek a természettel való kiteljesedett lényegegysége, a természet igazi feltámadása, az ember végigvitt naturalizmusa és a természet végigvitt humanizmusa.

A társadalmi tevékenység és a társadalmi élvezet semmiképpen sem *csakis* egy *közvetlenül* közösségi tevékenység és közvetlenül *közösségi* élvezet formájában exisztál, jóllehet a *közösségi* tevékenység és a *közösségi* élvezet, azaz az a tevékenység és az az élvezet, amely közvetlenül más emberekkel való *valóságos társaságban* nyilvánul és igazolódik, mindenütt fenn fog forogni ott, ahol a társadalmiság ama *közvet-*

len kifejeződése tartalmának lényegében megalapozott és természetéhez hozzámért.

Ámde ha én *tudományosan* stb. tevékenykedem, s ez oly tevékenység, amelyet ritkán folytathatok másokkal közvetlen közösségben, akkor is *társadalmilag*, mert *emberként* tevékenykedem. Nemcsak tevékenységem anyaga — mint maga a nyelv is, amelyen a gondolkodó tevékenykedik — van adva nekem társadalmi termékként, hanem *saját* létezésem *maga* társadalmi tevékenység; ezért azt, amit magamból csinálok, a társadalom számára és magamnak mint társadalmi lénynek tudatával csinálom magamból.

Az én *általános* tudatom csak *elméleti* alakja annak, aminek a *reális* közösség, társadalmi lényeg az *eleven* alakja, míg manapság az *általános* tudat elvonatkoztatás a valóságos élettől és mint ilyen azzal ellenségesen lép szembe. Ezért az én általános tudatomnak a *tevékenysége* is — mint olyan — az én *elméleti* létezésem mint társadalmi lényé.

Mindenekelőtt kerülni kell, hogy a „társadalmat" megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben. Az egyén *maga* a *társadalmi lény*. Életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy *közösségi*, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért *maga* a *társadalmi élet* nyilvánítása és igazolása. Az ember egyéni és nembeli élete nem *különböző*ek, bármennyire úgy van is — és ez szükségszerű —, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a

nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet.

Nembeli tudatként igazolja az ember az ő reális *társadalmi életét* és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva és általánosságában, mint gondolkodó lény, van magáért-valóan.

Az ember — bármennyire egy *különös* egyén is ezért, és éppen különössége teszi őt egyénné és valóságos *egyéni* közösségi lénnyé — éppannyira a *totalitás* is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik.

Gondolkodás és lét tehát *megkülönböztetettek* ugyan, de egyszersmind *egységben* vannak egymással.

A *halál* a nem rideg győzelmének látszik a *meghatározott* egyén felett és ellentmondani látszik egységüknek; de a meghatározott egyén csak egy *meghatározott nembeli lény*, s mint ilyen halandó.

⟨4. Mint ahogy a *magántulajdon* csak az érzéki kifejeződése annak, hogy az ember ugyanakkor magáért-valóan *tárgyivá* lesz és ugyanakkor éppenséggel egy idegen és embertelen tárgyként lesz a maga számára, hogy életnyilvánítása [Lebensäusserung] életének külsővé-idegenné válása [Lebensentäusserung], megvalósulása megvalótlanulása, *idegen* valóság, — ugyanúgy a magántulajdon pozitív megszüntetését, azaz az emberi lényegnek és életnek, a tárgyi embernek, az emberi *műveknek* az ember számára és az em-

ber által való *érzéki* elsajátítását nemcsak a *közvetlen*, egyoldalú *élvezet* értelmében kell megfogni, nemcsak a *birtoklás* értelmében, a *birás* értelmében. Az ember a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember. A világhoz való mindegyik *emberi* viszonya, látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás, gondolkodás, szemlélés, érzékelés, akarás, tevékenykedés, szeretés, egyszóval egyéniségének összes szervei, valamint azok a szervek, amelyek közvetlenül közösségi szervformájukban vannak, *tárgyi* viszonyulásukban, vagyis a *tárgyhoz való viszonyulásukban* annak elsajátítását jelentik; az *emberi* valóság elsajátítása, a tárgyhoz való viszonyulása az *emberi valóság tevékenykedése*; az emberi valóság ezért éppolyan sokféle, mint amilyen sokfélék az emberi *lényegi meghatározások és tevékenységek*; emberi *hatékonyság* és emberi *szenvedés*, mert a szenvedés, emberileg megfogva, az ember önélvezete.

A magántulajdon oly ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a *mienk*, ha birjuk, ha tehát tőkeként exisztál számunkra, illetve, ha közvetlenül birtokoljuk, megesszük, megisszuk, testünkön viseljük, lakjuk stb., egyszóval *használjuk*. Ámbár a magántulajdon magának a birtoknak mindeme közvetlen megvalósulásait megint csak *létfenntartási eszközökként* fogja fel, s az élet, amelynek eszközeiül szolgálnak, a *magántulajdon élete*: munka és tőkésítés.

Az *összes* fizikai és szellemi érzékek helyébe ennélfogva az *összes* ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a *birás* érzéke lépett. Erre az abszolút szegénységre

kellett redukálni az emberi lényeget, hogy belső gazdagságát magából kivajúdja. (A *bírás* kategóriájáról lásd *Hesst* az „Einundzwanzig Bogen"-ban.[34])

A magántulajdon megszüntetése ezért az összes emberi érzékek és tulajdonságok teljes *emancipációja;* de éppen azáltal ezen emancipáció, hogy ezek az érzékek és tulajdonságok mind szubjektíve, mind objektíve *emberiekké* lettek. A szem *emberi* szemmé lett, amint *tárgya* társadalmi, *emberi*, az embertől az ember számára származó tárggyá lett. Az *érzékek* ezért közvetlenül a gyakorlatukban *teoretikusokká* lettek. A *dologhoz* a dolog kedvéért viszonyulnak, de maga a dolog *tárgyi emberi* viszonyulás önmagához és az emberhez * és megfordítva. A szükséglet vagy az élvezet ezért elvesztette *egoisztikus* természetét, a természet pedig puszta *hasznosságát*, mivel a haszon *emberi* haszonná vált.

Éppígy a többi emberek érzékei és élvezete az én *saját* elsajátításommá lettek. E közvetlen szerveken kívül ezért *társadalmi* szervek képződnek, a társadalom *formájában*, tehát pl. a tevékenység közvetlenül másokkal való társaságban stb. az én *életnyilvánításom* egyik szervévé lett és az *emberi* élet elsajátításának egyik módjává.

Magától értetődik, hogy az *emberi* szem másképp élvez, mint a nyers, embertelen szem, az emberi *fül* másképp, mint a nyers fül stb.

Láttuk. Az ember csak akkor nem veszti el magát

* Gyakorlatilag csak akkor viszonyulhatok emberileg a dologhoz, ha a dolog emberileg viszonyul az emberhez. — *Marx jegyzete.*

tárgyában, ha az számára mint *emberi* tárgy vagy tárgyi ember lesz. Ez csak akkor lehetséges, ha az számára mint *társadalmi* tárgy, ő maga pedig a maga számára mint társadalmi lény, ahogy a társadalom e tárgyban mint érte-való lényeg lesz.

Amennyiben ezért az ember számára a társadalomban egyfelől a tárgyi valóság mindenütt mint az emberi lényegi erők valósága, mint emberi valóság és ennélfogva *saját* lényegi erőinek valósága lesz, annyiban az összes *tárgyak* mint sajátmaga *tárgyiasulása*, mint egyéniségét igazoló és megvalósító tárgyak, mint az *ő* tárgyai lesznek számára, azaz tárgy *ő maga* lesz. Hogy *hogyan* lesznek számára mint az övéi, az a *tárgy természetétől* és a *nekik* megfelelő *lényegi erő* természetétől függ: mert éppen e viszony *meghatározottsága* alkotja az igenlés különös, *valóságos* módját. A *szem* számára másképp lesz egy tárgy, mint a *fül* számára, és a szem tárgya *maga* másvalami, mint a *fülé*. Minden lényegi erő sajátságossága éppen *sajátságos lényege*, tehát tárgyiasulásának, *tárgyilag valóságos*, eleven *létének* is sajátságos módja. Nemcsak a gondolkodásban, hanem az *összes* érzékekkel igenlődik ezért az ember a tárgyi világban.

Másfelől, szubjektíve felfogva: Mint ahogy csak a zene ébreszti fel az ember zenei érzékét, mint ahogy a zeneietlen fül számára *nincs* értelme a legszebb zenének sem, nem tárgy a számára, mert az én tárgyam csak az én lényegi erőim egyikének igazolása lehet, tehát csak úgy lehet az én számomra, mint ahogy az én lényegi erőm mint magáért-való szubjektív képesség van, mert egy tárgy értelme számomra (csak egy

neki megfelelő érzék [Sinn] számára van értelme [Sinn]) éppen annyira terjed, amennyire az *én* érzékem terjed, ezért a társadalmi ember *érzékei más* érzékek, mint a nem-társadalmié; csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képeződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes *érzékek*, olyan érzékek, amelyek *emberi* lényegi erőkként igazolódnak. Mert nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarat, szeretet stb.), egyszóval az *emberi* érzék, az érzékek emberi volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által lesz. Az öt érzék *kiképeződése* az egész eddigi világtörténelemnek munkája. Az *érzéknek*, amely a nyers gyakorlati szükséglet foglya, csak *korlátolt* értelme is van.〉 A kiéhezett ember számára nem exisztál az étel emberi formája, hanem csak ételként való elvont létezése; éppúgy elé kerülhetne legnyersebb formájában, s nem lehet megmondani, miben különbözik ez a táplálkozási tevékenység az *állati* táplálkozási tevékenységtől. A gondterhelt, szükséglettel bíró embernek nincs érzéke a legszebb színjáték iránt sem; az ásványárus csak a kereskedelmi értéket látja, de nem az ásvány szépségét és sajátságos természetét; nincs mineralógiai érzéke; tehát az emberi lényeg tárgyiasulása kell mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben ahhoz, hogy az ember *érzékét emberivé* tegye, mind pedig ahhoz, hogy megteremtse az emberi és természeti lényeg egész gazdagsága számára megfelelő *emberi érzéket*.

⟨Mint ahogy a *magántulajdonnak* és gazdagságának, valamint nyomorúságának — az anyagi és szellemi gazdagságnak és nyomorúságnak — mozgása révén a létrejövő társadalom e *kiképeződéshez* minden anyagot készentalál, *ugyanúgy* termeli a *létrejött* társadalom az embert lényegének emez egész gazdagságában, a *gazdag, mindenoldalú* és *mély érzékű és értelmű* embert mint a maga állandó valóságát. —⟩

Látjuk, hogy szubjektivizmus és objektivizmus, spiritualizmus és materializmus, tevékenység és szenvedés csak a társadalmi állapotban veszíti el ellentétét és ezzel ilyen ellentétekként való létezését; ⟨látjuk, hogy maguknak az *elméleti* ellentéteknek a megoldása *csak gyakorlati* módon, csak az ember gyakorlati energiája által lehetséges, s megoldásuk ennélfogva semmiképpen sem csak a megismerés feladata, hanem *valóságos* életfeladat, amelyet a *filozófia* nem oldhatott meg, éppen mert *csak* elméleti feladatként fogta fel. — —⟩

⟨Látjuk, hogy az *ipar* története és az ipar létrejött *tárgyi* létezése az *emberi lényegi erők nyitott* könyve, az érzékileg előttük levő emberi *lélektan*, amelyet eddig nem az ember *lényegével* való összefüggésében, hanem mindig csak egy külső hasznossági vonatkozásban fogtak fel, mert — az elidegenülésen belül mozogva — csak az ember általános létezését, a vallást, vagy a történelmet a maga elvont-általános lényegében, mint politikát, művészetet, irodalmat stb., tudták felfogni az emberi lényegi erők valóságaként és *emberi nembeli aktusokként*. A *közönséges, anyagi iparban* (— amelyet éppúgy fel lehet fogni amaz általános

mozgás részeként, mint ahogy magát az általános mozgást fel lehet fogni az ipar *különös* részeként, minthogy minden emberi tevékenység eddig munka, tehát ipar, önmagától elidegenült tevékenység volt —) *érzéki*, *idegen*, *hasznos tárgyak* formájában, az elidegenülés formájában, az ember *tárgyiasult lényegi erői* állnak előttünk. Az olyan *lélektan*, amely előtt ez a könyv, tehát éppen a történelem érzékileg legjelenvalóbb, leghozzáférhetőbb része csukva van, nem válhatik valóságos tartalmas és *reális* tudománnyá.〉 Egyáltalában mit gondoljunk az olyan tudományról, amely az emberi munkának e nagy részétől *előkelően* elvonatkoztat és nem érzi önmagában a maga nemteljességét, amíg az emberi működés egy ilyen kiterjedt gazdagsága nem mond neki egyebet, mint teszem, amit egy szóban meg lehet mondani: „*szükséglet*", „*közönséges szükséglet*"?

A *természettudományok* roppant tevékenységet fejtettek ki és folyvást növekvő anyagot sajátítottak el. A filozófia azonban éppannyira idegen maradt számukra, mint ahogy ők idegenek maradtak a filozófia számára. Pillanatnyi egyesülésük csak *fantasztikus illúzió* volt. Az akarat megvolt, de a képesség hiányzott. Maga a történetírás csak mellékesen van tekintettel a természettudományra, mint a felvilágosodásnak, hasznosságnak, egyes nagy felfedezéseknek a mozzanatára. De annál *gyakorlatibban* nyúlt bele a természettudomány az ipar révén az emberi életbe és alakította azt át és készítette elő az emberi emancipációt, bármennyire teljessé kellett is közvetlenül tennie az elembertelenedést. Az *ipar* a természetnek és ezért

a természettudománynak *valóságos* történeti viszonya az emberhez; ha tehát az emberi *lényegi erők exoterikus* leleplezéseként fogjuk fel, akkor a természet *emberi* lényegét vagy az ember *természeti* lényegét is megértjük, ezért a természettudomány elveszíti elvontan materiális vagy jobbanmondva idealisztikus irányát és az *emberi* tudomány bázisává lesz, mint ahogy már most is — jóllehet elidegenült alakban — a valóban emberi élet bázisává lett, és *más* bázis az élet, más a *tudomány* számára már eleve hazugság. ⟨Az emberi történelemben — az emberi társadalom keletkezési aktusában — létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet, amely — ha *elidegenült* alakban is — az ipar által létrejön, az igazi *antropológiai* természet. —⟩

Az *érzékiségnek* (lásd Feuerbach[35]) kell minden tudomány bázisának lennie. Csak ha belőle indul ki, mind az *érzéki* tudat, mind az *érzéki* szükséglet kettős alakjában — tehát csak ha a tudomány a természetből indul ki — csak akkor *valóságos* tudomány. Hogy az „*ember*" az *érzéki* tudat tárgyává és az „embernek mint embernek" szükséglete szükségletté váljék, annak az egész történelem az előkészítési, fejlődési története. Maga a történelem a *természettörténetnek*, a természet emberré levésének *valóságos* része. A természettudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: *egy* tudomány lesz.

Az *ember* a természettudomány közvetlen tárgya; mert az ember számára a közvetlen *érzéki természet*

közvetlenül az emberi érzékiség (azonos kifejezés), közvetlenül mint a számára érzékileg meglevő *másik* ember; mert a saját érzékisége csak a *másik* ember révén van mint emberi érzékiség önmaga számára. De a *természet* az *emberről szóló tudomány* közvetlen tárgya; az ember első tárgya — az ember — természet, érzékiség; és a különös emberi érzéki lényegi erők, mint ahogy csak *természetes* tárgyakban találhatják meg tárgyi megvalósulásukat, úgy csak egyáltalában a természeti lényeg tudományában találhatják meg önmegismerésüket. Magának a gondolkodásnak az eleme, a gondolat életnyilvánításának eleme, a *nyelv* érzéki természetű. A természet *társadalmi* valósága és az *emberi* természettudomány vagy az *emberről szóló természetes tudomány* azonos kifejezések.

〈Látjuk, hogy a nemzetgazdasági *gazdagság* és *nyomorúság* helyébe a *gazdag ember* és a gazdag *emberi* szükséglet lép. A *gazdag* ember egyúttal az emberi életnyilvánítás egy totalitását *szükségelő* ember. Az ember, akiben saját megvalósulása mint belső szükségszerűség, mint *szükség* existál. Az embernek nemcsak a *gazdagsága*, hanem a *szegénysége* is — a szocializmus előfeltevése mellett — egyaránt *emberi* és ennélfogva társadalmi jelentőségre tesz szert. Ez az a passzív kötelék, amely az emberrel a legnagyobb gazdagságot, a *másik* embert szükségletként érezteti. A tárgyi lényeg uralma bennem, lényegi tevékenységem érzéki kitörése a *szenvedély*, amely itt ezzel lényegem *tevékenységévé* lesz.〉

5. Egy *lény* csak akkor számít maga előtt önálló lénynek, ha saját lábán áll, és csak akkor áll a saját

lábán, ha *létezését* önmagának köszönheti. Az az ember, aki egy másiknak a kegyelméből él, függő lénynek tekinti magát. De teljesen egy másiknak a kegyelméből élek, ha nemcsak életem fenntartását köszönhetem neki, hanem ha ezenkívül még ő *teremtette* az *életemet*, ha ő életemnek a *forrása*, és életemnek szükségképpen ilyen rajta kívüli alapja van, ha nem a saját teremtésem. A *teremtés* ezért a népi tudatból nagyon nehezen kiszorítható képzet. A természetnek és az embernek önmaga általi léte *felfoghatatlan* a számára, mert ellentmond a gyakorlati élet összes *kézzelfoghatóságainak*.

A *föld* teremtése hatalmas csapást kapott a *geognóziától*, azaz attól a tudománytól, amely a föld képződését, a föld létrejövését folyamatnak, önlétrehozásnak ábrázolja. A generatio aequivoca* a teremtéselmélet egyetlen gyakorlati cáfolata.

Mármost könnyű ugyan az egyes egyénnek azt mondani, amit már Arisztotelész mond:[36] Apád és anyád nemzett téged, tehát benned két ember párosodása, tehát az emberek nembeli aktusa termelte az embert. Látod tehát, hogy az ember a létezését fizikailag is az embernek köszönheti. Nemcsak azt az *egy* oldalt, a *végtelen* progresszust kell tehát szem előtt tartanod, amelyet tekintve tovább kérdezel: Ki nemzette atyámat, ki az ő nagyatyját stb.? Azt a *körmozgást* is rögzítened kell, amely ebben a progresszusban érzékileg szemlélhető, s amelyet tekintve az ember a nemzésben önmagát ismétli, tehát az *ember* mindig szubjektum

* — az ősnemzés — *Szerk.*

marad. Ámde te ezt fogod felelni: Ha elfogadom is ezt a körmozgást, te viszont fogadd el azt a progresszust, amely mindig tovább hajt engem, mígnem azt kérdezem, ki nemzette az első embert és egyáltalában a természetet? Erre csak azt felelhetem: Kérdésed maga is az elvonatkoztatás terméke. Kérdezd meg magadtól, hogyan jutsz erre a kérdésre; kérdezd meg, vajon kérdésed nem olyan nézőpontból történik-e, amelyre nem válaszolhatok, mert fonák nézőpont? Kérdezd meg magadtól, vajon ez a progresszus mint olyan exisztál-e ésszerű gondolkodás számára? Ha a természet és az ember teremtéséről kérdezősködöl, akkor ilymódon elvonatkoztatsz az embertől és a természettől. *Léttelnem-bírókként* tételezed és mégis azt akarod, hogy *léttel-bírókként* bizonyítsam be őket. Azt mondom neked: Tégy le elvonatkoztatásodról, akkor kérdésedről is leteszel, vagy ha ki akarsz tartani elvonatkoztatásod mellett, akkor légy következetes, és ha az embert és a természetet *léttel-nem-bírókként* gondolva gondolkodol, gondold léttel-nem-bíróként tenmagadat is, aki hát szintén természet és ember vagy. Ne gondolkodj, ne kérdezz engem, mert mihelyt gondolkodol és kérdezel, a természet és az ember létéről való *elvonatkoztatásodnak* nincs értelme. Vagy olyan egoista vagy, hogy mindent semmiként tételezel és te magad lenni akarsz?

Erre ezt válaszolhatod: Nem akarom a természet stb. semmijét tételezni; én téged *keletkezési aktusa* felől kérdezlek, mint ahogy az anatómust a csontképződések felől kérdezem stb.

Amennyiben azonban a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az

embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ilymódon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*. Amennyiben az ember és a természet *lényegszerűsége*, amennyiben az ember az ember számára mint a természet létezése és a természet az ember számára mint az ember létezése gyakorlativá, érzékileg szemlélhetővé lett, az egy *idegen* lényeget, a természet és az ember feletti lényeget illető kérdés — oly kérdés, amely magába zárja a természet és az ember lényegtelenségének bevallását — gyakorlatilag lehetetlenné vált. Az *ateizmusnak* — mint e lényegtelenség tagadásának — nincs többé értelme, mert az ateizmus *Isten tagadása*, és az *ember létezését* e tagadás által tételezi; de a szocializmusnak mint szocializmusnak nincs többé szüksége ilyen közvetítésre; a szocializmus az embernek és a természetnek mint a *lényegnek elméletileg és gyakorlatilag érzéki tudatától* kezdődik. A szocializmus az ember *pozitív*, már nem a vallás megszüntetése által közvetített *öntudata*, mint ahogy a *valóságos élet* az ember pozitív, már nem a magántulajdon megszüntetése, a *kommunizmus* által közvetített valósága. A kommunizmus az állítás mint a tagadás tagadása, ezért az ember emancipációjának és visszanyerésének *valóságos*, a legközelebbi történeti fejlődés számára szükségszerű mozzanata. A *kommunizmus* a legközelebbi jövő szükségszerű alakja és energikus elve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja, — az emberi társadalom alakja. —

[SZÜKSÉGLET, TERMELÉS ÉS MUNKAMEGOSZTÁS]

7. Láttuk, hogy a szocializmus előfeltevése mellett milyen jelentősége van az emberi szükségletek *gazdagságának* és ennélfogva a *termelés új módjának*, valamint a termelés új *tárgyának* is. Az *emberi* lényegi erő új tevékenykedése és az *emberi* lényeg új gazdagodása. A magántulajdonon belül ez a jelentőség fordított. Minden ember arra spekulál, hogy a másiknak *új* szükségletet teremtsen, hogy őt új áldozatra kényszerítse, új függőségbe helyezze és az *élvezet* és ezzel a gazdasági tönkremenés új módjára csábítsa. Mindenki igyekszik a másik felett egy *idegen* lényegi erőt teremteni, hogy abban megtalálja saját önhasznú szükségletének kielégítését. A tárgyak tömegével ennélfogva nő azoknak az idegen lényegeknek a birodalma, amelyeknek igájában van az ember, és minden új termék a kölcsönös csalás és a kölcsönös kifosztás új *potenciája*. Az ember annál szegényebb lesz mint ember, annál inkább szüksége van a *pénzre*, hogy az ellenséges lényeg felett úrrá lehessen, s *pénzének* hatalma éppen fordított arányban esik a termelés tömegéhez képest,

azaz szűkössége nő, ahogy a pénz *hatalma* növekszik. — A pénz szükséglete tehát az igazi, a nemzetgazdaság által termelt szükséglet és az egyetlen szükséglet, amelyet a nemzetgazdaság termel. — A pénz *mennyisége* lesz mindinkább egyetlen *hatalmas* tulajdonsága; ahogy a pénz minden lényeget a maga elvonatkoztatására redukál, úgy magát a saját mozgásában *mennyiségi* lényeggé redukálja. A *mértéknélküliség* és *mértéktelenség* lesz igazi mértékévé. — Szubjektíve ez maga részben úgy jelenik meg, hogy a termékek és szükségletek kiterjesztése embertelen, kifinomodott, természetellenes és *képzelt* sóvárgások *leleményes* és mindig *számító* rabszolgájává lesz — a magántulajdon nem tudja a nyers szükségletet *emberi* szükségletté tenni; *idealizmusa* a *képzelődés*, az *önkény*, a *szeszély*, és egy eunuch nem hízeleg alávalóbban despotájának és nem igyekszik gyalázatosabb eszközökkel ingerelni eltompult élvezőképességét, hogy önmagának kegyet ravaszkodjon ki, mint ahogy az ipari eunuch, a termelő igyekszik, hogy ezüstfilléreket ravaszkodjon ki, kereszténynyileg szeretett felebarátja zsebéből az aranymadárkákat kicsalogassa — (minden termék csalétek, amellyel az ember a másiknak a lényegét, a pénzét, magához akarja csalogatni, minden valóságos vagy lehetséges szükséglet gyengeség, amely a legyet a légyfogóra fogja juttatni — a közösségi emberi lényegnek általános kiaknázása, mint ahogy az ember minden tökéletlensége a mennyel való kötelék, olyan oldal, ahol a pap hozzáférhet a szívéhez; minden szükség alkalom arra, hogy a legszeretetreméltóbb látszattal odalépjünk felebarátunkhoz és

azt mondjuk neki: Kedves barátom, én odaadom neked azt, amire neked szükséged van; de te ismered a conditio sine qua non-t*; te tudod, milyen tintával kell magadat nekem elkötelezned; becsaplak, amikor élvezetet szerzek neked) — alkalmazkodik legelvetemültebb ötleteihez, a kerítőt játssza közte és szükséglete között, beteges sóvárságokat szít benne, minden gyengeségét kilesi, hogy azután e szerelmi szolgálatért a sápot kérje. — Részben ez az elidegenülés abban mutatkozik meg, hogy az egyik oldalon a szükségletek és eszközeik kifinomodása a másik oldalon az állati elvadulást, a szükséglet teljes, nyers, elvont egyszerűségét termeli; vagy jobbanmondva csak ellenkező jelentésében újraszüli önmagát. Még a szabad levegő szükséglete is a munkásnál többé már nem szükséglet; az ember visszatér a barlanglakásba, de azt most már megmérgezte a civilizáció dögletes pestislehelete és az ember immár csak *bizonytalanul* lakik benne, mint valami idegen hatalomban, amely naponta elvonhatja magát tőle, amelyből naponta kidobhatják, ha nem fizet. Ezt a halottasházat meg kell *fizetnie*. A *fény*lak, amelyet Prométheusz Aiszkhülosznál az egyik nagy ajándékként jelöl meg, amely által ő a vadat emberré tette,[37] a munkás számára nincs többé. Fény, levegő stb., a legegyszerűbb *állati* tisztaság többé nem szükséglet az ember számára. A *szenny*, az embernek ez az elposványosodása, elrothadása, a civilizáció *kloákája* (ez szó szerint ér-

* — a feltételt, ami nélkül nincsen; az elengedhetetlen feltételt — *Szerk.*

tendő) az embernek *életelemévé* válik. A teljes *természetellenes* ágrólszakadtság, a megrothadt természet válik *életelemévé*. Egyik érzéke sem exisztál többé, nemcsak emberi módján nem, hanem *embertelen*, ennélfogva még csak állati módon sem. Az emberi munka legnyersebb *módjai* (és *szerszámai*) térnek vissza, mint ahogy a római rabszolgák *taposómalma* sok angol munkás termelési módjává, létezési módjává vált. Nemcsak hogy az embernek nincsenek emberi szükségletei, még az *állati* szükségletek is véget érnek. Az ír már csak az *evésnek*, éspedig már csak a *burgonya*, méghozzá a *takarmányburgonya*, a legrosszabb fajta burgonya evésének szükségletét ismeri. De Angliának és Franciaországnak már minden ipari városban egy *kis* Írországa[38] van. A vadembernek, az állatnak mégis megvan a vadászat, a mozgás stb., a társaság szükséglete. — A gépnek, a munkának az egyszerűsítését arra használják fel, hogy a csak létrejövő embert, a teljesen kiképezetlen embert — a *gyermeket* — munkássá tegyék, mint ahogy a munkás ágrólszakadt gyermek lett. A gép az ember *gyengeségéhez* idomul, hogy a *gyenge* embert géppé tegye. —

〈Hogy a szükségleteknek és eszközeiknek gyarapodása létrehozza a szükségletnélküliséget és az eszköznélküliséget, bizonyítja azt a nemzetgazdász (és a tőkés, egyáltalában mindig az *empirikus* üzletemberekről beszélünk, amikor a nemzetgazdászokhoz — az ő *tudományos* vallomásukhoz és létezésükhöz — fordulunk), 1. amikor a munkás szükségletét a fizikai élet legszükségesebb és legsiralmasabb fenntartására, tevékenységét pedig a legelvontabb mechanikus moz-

gásra redukálja, tehát, mondja: az embernek nincs más szükséglete sem a tevékenységet, sem az élvezetet illetőleg; mert ezt az életet *is emberi* életnek és létezésnek jelenti ki; amikor 2. a lehető *legszűkösebb* életet (existenciát) mérceként, mégpedig általános mérceként *kiszámítja:* általánosként, mert az emberek tömege számára érvényesként; a munkást érzéketlen és szükségletnélküli lénnyé teszi, mint ahogy tevékenységét minden tevékenységtől való tiszta elvonatkoztatássá teszi; a munkás minden *fényűzése* ennélfogva elvetendőnek jelenik meg a szemében és mindaz, ami túlmegy a legeslegelvontabb szükségleten — akár mint passzív élvezet, akár mint tevékenységnyilvánítás —, a szemében fényűzésnek jelenik meg. A nemzetgazdaságtan, a *gazdagságnak* ez a tudománya ezért egyszersmind a lemondás, a koplalás, a *megtakarítás* tudománya, s valóban oda jut, hogy az embernek még a tiszta *levegő* vagy a fizikai *mozgás szükségletét* is *megtakarítja*. A csodálatos ipar e tudománya egyszersmind az *aszkézis* tudománya, és igazi eszménye az *aszketikus*, de *uzsorás* fösvény és az *aszketikus*, de *termelő* rabszolga. Morális eszménye a *munkás*, aki bérének egy részét a takarékpénztárba teszi, s e kedvenc ötlete számára még egy szolgai *művészetet* is előtalált. Érzelgősen színpadra vitték ezt. A nemzetgazdaságtan ennélfogva — világi és kéjenc külleme ellenére — valóságos morális tudomány, a legeslegmorálisabb tudomány. Az önmagunkról való lemondás, az életről és az összes emberi szükségletekről való lemondás a fő tantétele. Minél kevesebbet eszel, iszol, vásárolsz könyvet, jársz színházba, bálba, kocsmába, gondolkozol, szeretsz, el-

mélkedel, énekelsz, festesz, [költe]sz stb., annál [többet] *megtakarítasz*, annál *nagyobb* lesz a kincsed, amelyet sem a moly, sem a por meg nem emészt,[39] a *tőkéd*. Minél kevesebb *vagy*, minél kevésbé nyilvánítod [äussern] életedet, annál többed *van*, annál nagyobb a *külsővé-idegenné vált* [*entäussert*] életed, annál többet felraktározol elidegenült lényegedből. Mindazt, amit a nemzetgazdász életben elvesz tőled és emberségben, mindazt pótolja neked *pénzben* és *gazdagságban*, és mindazt, amit te nem tehetsz meg, azt megteheti a pénzed: ehet, ihat, járhat bálba, színházba, meg tudja szerezni a művészetet, a tudományosságot, a történeti ritkaságokat, a politikai hatalmat, utazhat, *megteheti*, hogy mindezt elsajátítsa neked; mindezt megvásárolhatja; ez az igazi *tehetősség*. De a pénz, ami mindez, *akár* ne is teremtsen mást, vásároljon mást, mint önmagát, mert hiszen minden egyéb az ő szolgája, és ha enyém az úr, enyém a szolga, és nincs szükségem a szolgájára. Minden szenvedélynek és minden tevékenységnek alá kell tehát merülnie a *kapzsiságban*. A munkásnak csak annyival szabad bírnia, hogy élni akarjon, és csak azért szabad élni akarnia, hogy bírjon.)

Mindenesetre nemzetgazdaságtani talajon most vita támad. Az egyik oldal (Lauderdale, Malthus stb.) a *fényűzést* ajánlja és elátkozza a takarékosságot; a másik (Say, Ricardo stb.) a takarékosságot ajánlja és elátkozza a fényűzést. De az előbbi bevallja, hogy azért akarja a fényűzést, hogy a *munkát* (azaz az abszolút takarékosságot) termelje; a másik oldal bevallja, hogy azért ajánlja a takarékosságot, hogy a *gazdagsá-*

got, azaz a fényűzést termelje. Az előbbi oldalnak az a *romantikus* képzelődése van, hogy a kapzsiságnak nem szabad egymagában a gazdagok fogyasztását meghatároznia, és ellentmond saját törvényeinek, amikor a *pazarlást* közvetlenül a gazdagodás eszközének tünteti fel, és a másik oldalról ezért nagyon komolyan és körülményesen bizonyítják neki, hogy a pazarlás révén a *vagyonomat* csökkentem, nem pedig szaporítom; a másik oldal képmutató módon nem vallja be, hogy éppen a szeszély és az ötlet határozza meg a termelést; elfelejti a „kifinomult szükségleteket", elfelejti, hogy fogyasztás nélkül nem termelnének; elfelejti, hogy a termelés a konkurrencia révén csak mindenoldalúbbá, fényűzőbbé kell hogy legyen; elfelejti, hogy a használat határozza meg neki a dolog értékét, és hogy a divat határozza meg a használatot; azt kívánja, hogy csak azt termeljék, ami „hasznos", de elfelejti, hogy túl sok hasznos dolog termelése túl sok *haszontalan* népességet termel. Mindkét oldal elfelejti, hogy pazarlás és megtakarítás, fényűzés és kifosztottság, gazdagság és szegénység ugyanaz.

⟨És nemcsak közvetlen érzékeiden, mint evés stb., kell takarékoskodnod; az általános érdekekkel kapcsolatos részvételt, a részvétet, bizalmat stb., mindezt meg kell takarítanod magadnak, ha gazdaságos akarsz lenni, ha nem akarsz illúziókon tönkremenni.⟩

Mindazt, ami a tiéd, *eladóvá*, azaz hasznossá kell tenned. Ha a nemzetgazdászt megkérdezem: A gazdasági törvényeknek engedelmeskedem-e, amikor testemnek idegen kéj számára való kiszolgáltatásából, árubabocsátásából pénzt húzok (a gyári munkások

Franciaországban feleségük és leányaik prostitúcióját X-edik munkaórának nevezik, ami szó szerint igaz), vagy nem nemzetgazdaságilag cselekszem-e, ha barátomat eladom a marokkóiaknak (és a közvetlen emberárusítás a sorkötelesekkel stb. űzött kereskedésként minden kultúrországban megvan), akkor a nemzetgazdász így válaszol nekem: Nem cselekszel az én törvényeim ellenére; de nézz körül, mit mond Morál néne és Vallás néne; az én *nemzetgazdaságtani* morálomnak és vallásomnak nincs benned semmi kivetnivalója, de... — De hát most már kinek higgyek, a nemzetgazdaságtannak-e vagy a morálnak? — A nemzetgazdaságtan morálja a *szerzés*, a munka és a takarékosság, a józanság — de a nemzetgazdaságtan azt ígéri, hogy kielégíti szükségleteimet. — A morál nemzetgazdaságtana a jó lelkiismeretben, erényben stb. való gazdagság, de hogyan lehetek erényes, ha nem vagyok, hogyan lehet jó lelkiismeretem, ha semmit sem ismerek? — Az elidegenülés lényegében van megalapozva ez, hogy minden szféra más és ellentett mércét alkalmaz rám, mást a morál és mást a nemzetgazdaságtan, mert mindegyik az ember egy meghatározott elidegenülése és mindegyik az elidegenült lényegi tevékenység egy különös körét rögzíti, mindegyik elidegenülten viszonyul a másik elidegenüléshez. Így *Michel Chevalier* úr Ricardo szemére veti, hogy elvonatkoztat a moráltól. De Ricardo a *nemzetgazdaságtant* annak saját nyelvén beszélteti. Ha a nemzetgazdaságtan nem morálisan beszél, az nem Ricardo vétke. Chevalier úr elvonatkoztat a nemzetgazdaságtantól, amikor moralizál, de ő szükségszerűen és valósá-

gosan elvonatkoztat a moráltól, amikor nemzetgazdaságtant űz. A nemzetgazdaságtannak a morálra vonatkoztatása — ha ugyan nem önkényes, véletlen és ezért megalapozatlan és tudománytalan, ha nem a *látszat* kedvéért csinálják, hanem *lényeginek* értik — elvégre csak a nemzetgazdaságtani törvényeknek a morálra vonatkoztatása lehet; ha nem ez, sőt éppen az ellenkezője történik, mit tehet arról Ricardo? Egyébként a nemzetgazdaságtan és a morál ellentéte is csak *látszat*, és *amint* ellentét, megint nem is ellentét. A nemzetgazdaságtan csak a *maga módján* kifejezi a morális törvényeket. —

⟨A szükségletnélküliség mint a nemzetgazdaságtan elve a *legfényesebben* a *népesedési elméletében* mutatkozik meg. Túl *sok* az ember. Még az emberek létezése is merő fényűzés, és ha a munkás „*morális*" (Mill nyilvános dicséretet javasol azok számára, akik nemi vonatkozásban megtartóztatónak mutatkoznak, és nyilvános rosszallást azok számára, akik vétkeznek a házasság e terméketlensége ellen...[40] Nem morál, az aszkézis tana ez?), akkor *takarékos* lesz a nemzésben. Az ember termelése köznyomorúságként jelenik meg. —⟩

Az az értelem, amellyel a termelés a gazdagokra vonatkozólag bír, *kinyilatkozva* megmutatkozik abban az értelemben, amellyel a szegények számára bír; felfelé a nyilvánulás mindig finom, rejtett, kétértelmű — látszat; lefelé goromba, egyenesbeszédű, nyíltszívű — lényeg. A munkás *nyers* szükséglete a nyereségnek sokkal nagyobb forrása, mint a gazdag ember *finom* szükséglete. A londoni pincelakások többet hoznak

bérbeadóiknak, mint a paloták, azaz a nyereségre vonatkozólag *nagyobb gazdagságot*, tehát, hogy nemzetgazdaságtanilag szóljunk, nagyobb *társadalmi* gazdagságot jelentenek. —

És mint ahogy az ipar a szükségletek kifinomulására, éppannyira spekulál *nyerseségükre*, de mesterségesen előidézett nyerseségükre, amelynek igazi élvezete ezért az *önkábítás*, a szükséglet e *látszólagos* kielégítése, e civilizáció a szükséglet nyers barbarizmusán *belül*; az angol pálinkamérések ezért a magántulajdon *jelképes* ábrázolatai. *Fényűzésük* megmutatja az ipari fényűzés és gazdagság igazi viszonyát az emberhez. Ezért joggal az egyetlen, az angol rendőrség részéről legalább enyhén kezelt vasárnapi szórakozásai is a népnek. —

Láttuk már, hogy a nemzetgazdász munka és tőke egységét sokféle módon tételezi. 1. A tőke *felhalmozott munka*; 2. a tőke meghatározása a termelésen belül, részben a tőke nyereséggel együtt való újratermelése, részben a tőke mint nyersanyag (a munka anyaga), részben mint maga is *dolgozó szerszám* — a gép a közvetlenül a munkával azonosnak tételezett tőke —, ez *termelő munka*; 3. a munkás tőke; 4. a munkabér a tőke költségeihez tartozik; 5. a munkásra vonatkozólag a munka az ő élettőkéjének újratermelése; 6. a tőkésre vonatkozólag tőkéje tevékenységének egy mozzanata.

Végül 7. a nemzetgazdász felteszi a kettő eredeti egységét mint tőkés és munkás egységét, ez a paradicsomi ősállapot. Ahogy ez a két mozzanat mint két

személy egymásnak ugrik, az a nemzetgazdász számára *véletlen* és ezért csak külsőleg magyarázandó esemény. (Lásd Mill.[41]) —

Azok a nemzetek, amelyeket még elkápráztat a nemes fémek érzéki ragyogása és ezért még a fémpénz fétisének imádói — még nem a kiteljesedett pénznemzetek. Franciaország és Anglia ellentéte. — Hogy az elméleti rejtélyek megoldása mennyire gyakorlati feladat és gyakorlatilag közvetített, hogy az igazi gyakorlat a feltétele egy valóságos és pozitív elméletnek, az megmutatkozik pl. a *fetisizmuson*. A fétisimádó érzéki tudata más, mint a görögé, mert érzéki létezése még más. Az érzék és szellem közötti elvont ellenségesség szükségszerű, ameddig a természet iránti emberi érzéket, a természet emberi érzékét, tehát az *ember természetes* érzékét is az ember saját munkája még nem termelte ki. —

Az *egyenlőség* nem más, mint a német Én = Én[42] franciára, azaz politikai formára lefordítva. Az egyenlőség mint a kommunizmus *alapja*: a kommunizmus *politikai* megalapozása, és ugyanaz, mint mikor a német azzal alapozza meg, hogy az embert *általános öntudatként* fogja fel. Magától értetődik, hogy az elidegenülés megszüntetése mindig az elidegenülésnek abból a formájából kiindulva történik, amely az *uralkodó* hatalom: Németországban az *öntudat*, Franciaországban az *egyenlőség*, mert a politika; Angliában a valóságos, anyagi, magát csak önmagán mérő *gyakorlati* szükséglet. Ebből a pontból kiindulva kell Proudhont kritizálni és elismerni. —

Ha még magát a *kommunizmust* — mert mint taga-

dás tagadását, mint az emberi lényeg elsajátítását, amely magával a magántulajd[on] tagadása által [közve]titődik, tehát még nem az *igazi*, önmagából, hanem éppenséggel a magántulajdonból kezdődő állításként — jellemezzük, [...][43]

[...] minthogy tehát vele megmarad az emberi élet valóságos elidegenülése és annál nagyobb elidegenülés marad meg, minél inkább van tudatunk róla mint olyanról — végbe lehet vinni, úgy csak a működésbe hozott kommunizmus által vihető végbe. Hogy a magántulajdon *gondolatát* megszüntesse, ahhoz az *elgondolt* kommunizmus teljesen elégséges. Hogy a valóságos magántulajdont megszüntesse, ahhoz *valóságos* kommunista akció kell. A történelem meg fogja hozni, és az a mozgalom, amelyet *gondolatban* már önmagát megszüntetőként tudunk, a valóságban nagyon göröngyös és hosszadalmas folyamaton fog keresztülmenni. Valóságos haladásnak kell azonban tekintenünk, hogy a történeti mozgásnak mind a korlátozottságáról, mind a céljáról eleve tudatot és ezeket felülmúló tudatot szereztünk. — —

Amikor a kommunista *kézművesek* egyesülnek, akkor számukra először is a tanítás, propaganda stb. a cél. De egyszersmind elsajátítanak ezáltal egy új szükségletet, a társaság szükségletét, és ami eszközként jelenik meg, céllá vált. E gyakorlati mozgalmat legragyogóbb eredményeiben szemlélhetjük, ha szocialista francia ouvrier-kat * egyesülten látunk. A dohányzás, ivás, evés stb. többé nem a kap-

* — munkásokat — *Szerk.*

csolat eszköze vagy összekapcsoló eszköz. A társaság, az egylet, a társalgás, amelynek megint a társaság a célja, elegendő számukra, az emberek testvérisége nem frázis, hanem igazság náluk, és a munkától megkeményedett alakokból az emberiség nemessége világít felénk.

⟨Amikor a nemzetgazdaságtan azt állítja, hogy kereslet és kínálat mindig fedik egymást, rögtön elfelejti, hogy saját állítása szerint az *emberek* kínálata (népesedési elmélet) mindig felülmúlja a keresletet, hogy tehát az egész termelés lényegi eredményénél — az ember exisztenciájánál — a kereslet és kínálat közötti aránytalanság a leghatározottabb kifejezést kapja. — —

Hogy mennyire a pénz, amely eszközként jelenik meg, az igazi *hatalom* és az egyetlen *cél*, hogy egyáltalában *az eszköz*, amely engem lényeggé tesz, amely nekem az idegen tárgyi lényeget elsajátítja, mennyire *öncél*... az abból látható, hogy a földtulajdont ott, ahol a talaj az életforrás, a *lovat* és *kardot* ott, ahol ezek az *igazi létfenntartási eszközök*, az igazi politikai élethatalomként is ismerik el. A középkorban egy rend emancipálva van, mihelyt viselheti a *kardot*. Nomád népességeknél a *ló* az, amely engem szabademberré, a közösség résztvevőjévé tesz. —⟩

Fent azt mondottuk, hogy az ember visszatér a *barlanglakáshoz* stb., de elidegenült, ellenséges alakban tér vissza hozzá. A vadember a maga barlangjában — ebben az élvezetre és védelemre fesztelenül kínálkozó természeti elemben — nem érzi magát idegenebbül, vagyis jobbanmondva oly otthonosan érzi magát,

mint a *hal* a vízben. De a szegényember pincelakása ellenséges valami, „idegen hatalomként magához kötő lakás, amely csak akkor adja oda magát neki, ha ő vérverítékét adja oda érte", amelyet nem tekinthet honának — ahol végre azt mondhatná, itt itthon vagyok —, ahol éppenséggel egy *másiknak* a házában, egy *idegen* házban lakozik, s ez a másik napról napra lesben áll és kidobja őt, ha nem fizeti meg a lakbért. Éppígy minőségileg ellentétben tudja lakását a *túlsóvilágbeli*, a gazdagság mennyországában székelő emberi lakással.

⟨Az elidegenülés megjelenik mind abban, hogy az *én* létfenntartási eszközöm *másé*, hogy az, ami az *én* kívánságom, *más* hozzáférhetetlen birtoka, mind abban, hogy minden dolog maga *más*, mint ő maga, hogy az én tevékenységem *más*, végül abban — és ez a tőkésre is áll —, hogy egyáltalában az *embertelen hatalom* ura[lkodik].

A magát csak élvezetre átengedő, tétlen és pazarló gazdagság meghatározása — amelyben az élvező ugyan egyfelől mint csak *mulandó*, lényegnélkülien magát kitomboló egyén *tevékenykedik*, s éppígy az idegen rabszolgamunkát, az emberi *vérverítéket* vágya zsákmányaként és ennélfogva magát az embert, tehát önmagát is feláldozott, semmis lényként tudja, mikor is az ember megvetése mint dölyfösség jelenik meg, mint félredobása annak, amin száz emberi élet eltengődhetnék, részben pedig mint az a gyalázatos illúzió, hogy féktelen pazarlása és tartásnélküli, nemtermelő fogyasztása a feltétele a másik *munkájának* és ezzel *létfenntartásának* — amely az emberi *lényegi erők* meg-

valósulását csak lényegtelensége, képtelen lénye, szeszélye és önkényes, bizarr ötletei megvalósulásaként tudja – ez a gazdagság, amely azonban másfelől a gazdagságot puszta eszközként és csak megsemmisítésre méltó dologként tudja, amely tehát egyszerre rabszolgája és ura, egyszerre nagylelkű és alávaló, szeszélyes, öntelt, beképzelt, finom, művelt, szellemes – ez a gazdagság még nem tapasztalta a *gazdagságot* mint teljesen *idegen hatalmat* önmaga felett; benne éppenséggel csak saját hatalmát látja és [nem] a gazdagság, hanem az élvezet [...] végcél. Ez a [...][44]

[...] és a gazdagság lényegét illető ragyogó, az érzéki látszattól elkápráztatott illúzióval szembelép a *dolgozó*, *józan*, *gazdaságos*, *prózai*, a gazdagság lényegéről felvilágosult ipari vállalkozó – és mint ahogy annak élvezetvágya számára nagyobb kört szerez, szép szavakkal hízeleg neki termékeiben – termékei megannyi alantas bók a pazarló sóvárgásai felé –, éppúgy érti az amattól eltűnő hatalmat az egyetlen *hasznos* módon önmagának elsajátítani. Ha eszerint az ipari gazdagság először is a pazarló, fantasztikus gazdagság eredményeként jelenik meg, az előbbinek a mozgása tevékeny módon is, rá nézve saját mozgással kiszorítja az utóbbit. A *pénzkamat* esése ugyanis az ipari mozgás szükségszerű következménye és eredménye. A pazarló járadékos eszközei tehát napról napra éppen *fordított* arányban csökkennek az élvezet eszközeinek és csapdáinak szaporodásához képest. Vagy el kell tehát fogyasztania magát a tőkéjét, tehát tönkremennie, vagy magának ipari tőkéssé válnia... Másfelől a *földjáradék* közvetlenül állandóan

emelkedik ugyan az ipari mozgás menete révén, de — már láttuk — szükségszerűen eljön az az időpont, amikor a földtulajdonnak bele kell esnie a nyereséggel együtt újratermelődő tőke kategóriájába, mint minden más tulajdonnak, — éspedig ez ugyanazon ipari mozgás eredménye. Tehát a pazarló földesúrnak is vagy el kell fogyasztania tőkéjét, tehát tönkremennie, vagy magának saját földje bérlőjévé — földművelő ipari vállalkozóvá válnia. —

A pénzkamat csökkenése — amit Proudhon a tőke megszűnésének és a tőke szocializálása felé irányuló tendenciának tekint — ezért éppenséggel közvetlenül csak tünete a dolgozó tőke teljes győzelmének a pazarló gazdagság felett, azaz minden magántulajdon átváltozása ipari tőkévé — a magántulajdon teljes győzelme annak minden, a *látszat* szerint még emberi minősége felett és a magántulajdonos teljes leigázása a magántulajdon lényege — a *munka* alá. Persze az ipari tőkés is élvez. Semmiképpen sem tér vissza a szükséglet természetellenes egyszerűségéhez, de élvezete csak mellékes dolog, felüdülés, alárendelve a termelésnek, emellett *kiszámított*, tehát maga is *gazdaságos* élvezet, mert élvezetét hozzácsapja a tőke költségeihez, s ennélfogva élvezete csak annyiba kerülhet, hogy a rápazarolt összeg a tőke újratermelése révén nyereséggel együtt megint pótlódjék. Az élvezet tehát be van sorolva a tőke, az élvező egyén pedig a tőkésítő egyén alá, míg korábban az ellenkezője történt. A kamatok csökkenése ennélfogva csak annyiban tünete a tőke megszűnésének, amennyiben kiteljesedő uralmának, a kiteljesedő és ezért megszűnése felé siető elidegenü-

lésnek tünete. Ez egyáltalában az egyetlen módja annak, hogy a fennálló a maga ellenkezőjét igazolja. — 〉

A nemzetgazdászok fényűzésről és megtakarításról folyó perpatvara tehát csak a gazdagság lényegével tisztába jutott nemzetgazdaságtan vitája azzal a nemzetgazdaságtannal, amely még romantikus, iparellenes emlékekkel terhelt. De egyik fél sem tudja a vita tárgyát egyszerű kifejezésére hozni és ezért nem boldogulnak el egymással. —

A *földjáradékot* továbbá qua földjáradékot megdöntötték — amikor az újabb nemzetgazdaságtan, ellentétben a fiziokraták érvével, amely szerint a földtulajdonos az egyetlen igazi termelő, éppen azt bizonyította be, hogy a földtulajdonos mint olyan éppen az egyetlen teljesen nem-termelő járadékos. A mezőgazdaság a tőkés ügye, aki tőkéjének ezt az alkalmazást adja, ha attól a szokásos nyereséget várhatja. A fiziokraták kérdésfeltevése tehát — hogy a földtulajdonnak mint az egyetlen termelő tulajdonnak kell egyedül az állami adókat fizetnie, tehát egyedül őrá is tartozik azok megszavazása és az államiságban való részvétel — ezért a fordított értelembe fordul át, hogy a földjáradékra kivetett adó az egyetlen olyan adó, amelyet nem-termelő jövedelemre vetnek ki, ennélfogva az egyetlen adó, amely nem káros a nemzeti termelésre. Magától értetődik, hogy így felfogva a földtulajdonosok politikai előjoga sem következik többé az ő főképpeni megadóztatásukból. —

Mindaz, amit Proudhon a munkának a tőke elleni

mozgásaként fog fel, csak a tőke meghatározásában levő munka, *ipari tőke* mozgása a nem *mint* tőke, azaz nem iparilag elfogyasztódó tőke ellen. És ez a mozgás halad a maga győzelmes útján, azaz az *ipari* tőke győzelmének útján. — Látjuk tehát, hogy csak azáltal, hogy a *munkát* fogjuk fel a magántulajdon lényegeként, láthatjuk át a nemzetgazdasági mozgást is mint olyant a maga valóságos meghatározottságában. —

A *társadalom* — ahogy a nemzetgazdász számára megjelenik — a *polgári társadalom*, amelyben minden egyén szükségletek egésze és a másik számára, éppúgy mint a másik az ő számára, csak annyiban létezik, amennyiben egymás számára kölcsönösen eszközzé válnak. A nemzetgazdász — akárcsak a politika a maga *emberi jogaiban* — mindent az emberre, azaz az egyénre redukál, amelyről minden meghatározottságot lehánt, hogy tőkésként vagy munkásként rögzítse meg.

A *munka megosztása* a nemzetgazdasági kifejezés *a munka társadalmiságára* az elidegenülésen belül. Vagyis, minthogy a *munka* csak az emberi tevékenység kifejeződése a külsővé-idegenné váláson belül, az életnyilvánítássá [Lebensäusserung] mint az élet külsővé-idegenné válásáé [Lebensentäusserung], így a *munka megosztása* sem más, mint az emberi tevékenységnek mint *reális nembeli tevékenységnek*, vagyis mint az *ember nembeli lényként való tevékenységének elidegenült, külsővé-idegenné vált* tételezése.

A *munka megosztásának lényegét* illetően — a munka megosztását természetesen a gazdagság termelésének fő mozgatójaként kellett felfogniok, mihelyt a *munkát*

felismerték a *magántulajdon lényegeként* —, azaz az *emberi tevékenységnek mint nembeli tevékenységnek* ezen *elidegenült és külsővé-idegenné vált alakját* illetően a nemzetgazdászok nagyon homályosak és önmaguknak ellentmondók.

Adam Smith: A *munka megosztása* nem az emberi bölcsességnek köszönheti eredetét. Szükségszerű, bár lassú és fokozatos következménye a cserére való hajlamnak és a termékek kölcsönös elüzletelésének. Ez a kereskedésre való hajlam valószínűleg az ész és a szó használatának szükségszerű következménye. Ez a hajlam minden emberben közös, s egy állatnál sem található meg. Az állat, mihelyt felnőtt, a maga szakállára él. Az embernek állandóan szüksége van mások támogatására, és azt pusztán jóakaratuktól hiába várná. Sokkal biztosabb dolog, ha személyes érdekükhöz fordul és meggyőzi őket, hogy saját előnyük követeli meg, hogy azt tegyék, amit ő kíván tőlük. Más embereknél nem *emberségükhöz*, hanem *egoizmusukhoz* fordulunk; sohasem a *mi szükségleteinkről*, hanem mindig az *ő előnyükről* beszélünk nekik. — Minthogy ilymódon csere, kereskedés, üzletelés révén kapjuk meg azoknak a jó szolgálatoknak a többségét, amelyekre kölcsönösen szükségünk van, így az *üzletelésre* való hajlam adta az eredetét a *munka megosztásának*. Pl. egy vadász- vagy pásztortörzsben egy magánember nagyobb gyorsasággal és ügyességgel készít íjakat és [nyilakat], mint másvalaki. Az effajta napi munkákat gyakran kicseréli társával marháért vagy vadért, csakhamar észreveszi, hogy ilyen szerrel könnyebben megszerezheti az utóbbit, mint ha maga

menne vadászni. Érdekelt számításból tehát az íjak stb. gyártását fő foglalatosságává teszi. Az egyének *természetes tehetségei* közötti különbség nem annyira az *oka*, mint inkább az *okozata* a munka megosztásának... Az ember kereskedésre és cserélésre való hajlama nélkül mindenki kénytelen lett volna magamagának megszerezni az élet valamennyi szükségleti és kényelmi cikkét. Mindenki *ugyanazt a napi munkát* kellett volna hogy elvégezze, és nem lett volna meg a *foglalatosságok* ama *nagy különbsége*, amely egyedül hozhatja létre a tehetségek nagy különbségét. — Ahogy mármost ez a cserére való hajlam hozza létre az emberek tehetségeinek különbözőségét, úgy ugyanez a hajlam teszi is hasznossá ezt a különbözőséget. Sok állatfaj, bár ugyanabból a speciesből való, a természettől megkülönböztetett jellegzetességeket kapott, amelyek adottságaikat illetően szembeszökőbbek, mint amilyeneket a kiműveletlen embereknél meg lehet figyelni. Természettől fogva a filozófus tehetségben és intelligenciában félannyira sem különbözik egy zsákhordótól, mint a házieb az agártól, vagy az agár a vizslától, vagy a vizsla a juhászkutyától. Mindamellett ezeknek a különböző állatfajoknak, bár ugyanabból a speciesből valók, szinte semmiféle hasznosságuk nincs egymás számára. A házőrző kutya a maga erejének előnyeihez mit sem tehet hozzá azáltal, hogy teszem igénybe veszi az agár könnyedségét stb. E különféle tehetségek vagy intelligenciafokok hatásait a kereskedésre és cserére való képesség vagy hajlam hiánya folytán nem lehet összedobni, közössé tenni, és semmiképpen sem járulhatnak hozzá

a *species előnyéhez* vagy *közösségi kényelméhez*. Minden állatnak önmagát kell fenntartania és megvédelmeznie, függetlenül a többitől — a legcsekélyebb hasznot sem húzhatja ama tehetségek különbözőségéből, amelyeket a természet a hozzá hasonlók között elosztott. Az emberek között ellenben a legeltérőbb tehetségek egymásnak hasznára vannak, mert mindegyik iparkodási águk *különböző termékei* a kereskedésre és cserére való emez általános hajlam révén úgyszólván közösségi tömegbe vannak dobva, ahol minden ember szükségletei szerint megvásárolhatja a másik iparkodása termékének valamely részét. — Minthogy e *cserére* való hajlam adja az eredetét a *munka megosztásának*, így következésképp ennek a *megosztásnak* a *növekedését* mindig a *cserélő képességnek* a *kiterjedése* vagy más szóval a *piac kiterjedése* korlátozza. Ha a piac nagyon kicsi, senki sem talál bátorítást arra, hogy teljesen egyetlen foglalatosságra adja magát, annak híján, hogy munkája termékének saját fogyasztását meghaladó többletét kicserélhesse más munkája termékének egy ugyanakkora többletéért, amelyet meg kívánna szerezni... *Előrehaladott* állapotban: Minden ember cserékből, cserélésből él és egyfajta *kereskedővé* lesz, és *maga a társadalom* tulajdonképpen *kereskedelmi* társaság. (Lásd Destutt de Tracy: A társadalom kölcsönös cserék sora, a *kereskedelemben* rejlik a társadalom egész lényege.[45])... A tőkék felhalmozása emelkedik a munka megosztásával és viszont. — Eddig *Adam Smith*.[46]

Ha minden család létrehozná fogyasztása tárgyainak teljességét, a társadalom fennmaradhatna, jól-

lehet semmifajta cserét nem eszközölne. — *Anélkül, hogy alapvető* lenne, a csere nélkülözhetetlen társadalmunk előrehaladott állapotában. — A munka megosztása az ember erőinek ügyes alkalmazása; szaporítja tehát a társadalom termékeit, annak hatalmát és élvezeteit, de megrabolja, csökkenti minden ember képességét egyénileg véve. A termelés a csere nélkül nem mehet végbe. — Így *J.-B. Say*.[47]

Az emberben inherens erők az intelligenciája és fizikai adottsága a munkára; azok az erők, amelyek a társadalmi állapotból vezetik le eredetüket; abban a képességében állnak, hogy a *munkát megossza* és a *különböző munkákat a különböző emberek között kiossza* ... és abban a *tehetségében*, hogy kicserélje *a kölcsönös szolgálatokat* és a termékeket, amelyek ezen eszközöket alkotják. — Az indíték, amiért egy ember a szolgálatait a másiknak szenteli, az önhaszon — az ember kárpótlást kíván a másnak teljesített szolgálatokért. — Az exkluzív magántulajdon joga nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a csere az emberek között kialakuljon. A csere és a munka megosztása kölcsönösen feltételezik egymást. — Így *Skarbek*.[48]

Mill a kifejlett cserét, a *kereskedelmet* a *munka megosztásának következményeként* ábrázolja.

Az ember tevékenysége igen egyszerű elemekre redukálható. Az ember igazában nem tehet mást, mint mozgást termelhet; mozgathatja a dolgokat, hogy egymástól távolítsa vagy egymáshoz közelítse őket; az anyag tulajdonságai végzik el a többit. A munka és a gépek alkalmazásánál gyakran azt találjuk, hogy a hatások ügyes elosztás révén szaporíthatók, szét-

választva azokat a műveleteket, amelyek egymással szembenállnak, és egyesítve mindazokat, amelyek valamilyen módon egymást kölcsönösen elősegíthetik. Minthogy általában az emberek nem sok különböző műveletet tudnak ugyanolyan gyorsasággal és ügyességgel végrehajtani, ahogyan a megszokás kisebb számú művelet gyakorlásához megszerzi nekik e képességet – azért mindig előnyös a mindegyik egyénre bízott műveletek számát, amennyire csak lehetséges, korlátozni. – A munka megosztásához és az ember és a gép erőinek a legelőnyösebb módon való elosztásához egy egész sor esetben az szükséges, hogy nagy szinten működjenek, vagy más szavakkal, hogy a javakat nagy tömegekben termeljék. Ez az előny a nagy manufaktúrák keletkezési alapja; ezek közül gyakran csekély számú, kedvező körülmények között alapított manufaktúra olykor nemcsak egyetlenegy, hanem több országot is ellát az általa termelt objektumoknak ott keresett mennyiségével. – Így *Mill*.[49]

Az egész modern nemzetgazdaságtan egyetért azonban abban, hogy a munka megosztása és a termelés gazdagsága, a munka megosztása és a tőke felhalmozása kölcsönösen feltételezik egymást, valamint hogy csakis a *felszabadított*, önmagának átengedett magántulajdon idézheti elő a munka leghasznosabb és legátfogóbb megosztását.

Adam Smith fejtegetése ekként foglalható össze: A munka megosztása megadja a munkának a végtelen termelési képességet. A *cserére* és *üzletelésre* való *hajlamban* van ez megalapozva, egy sajátosan emberi

hajlamban, amely valószínűleg nem véletlenszerűen, hanem az ész és a beszéd használata által van megszabva. A cserélő indítéka nem az *emberség*, hanem az *egoizmus*. Az emberi tehetségek különfélesége inkább az okozata, mintsem az oka a munka megosztásának, azaz a cserének. Csak ez az utóbbi teszi is ezt a különbözőséget hasznossá. Egy állatfajta különböző fajainak különös tulajdonságai természettől fogva élesebbek, mint az emberi adottság és tevékenység különbözősége. De mert az állatok nem képesek *cserélni*, semelyik állategyednek sincs hasznára egy ugyanazon fajtához tartozó, de különböző fajú állat megkülönböztetett tulajdonsága. Az állatok nem képesek összetenni speciesük megkülönböztetett tulajdonságait; semmivel sem képesek hozzájárulni speciesük *közösségi* előnyéhez és kényelméhez. Másképp az *ember*, itt a legeltérőbb tehetségek és tevékenységi módok kölcsönösen hasznára vannak egymásnak, *mert különböző* termékeiket közös tömegbe összedobhatják, amelyből mindenki vásárolhat. Mint ahogy a munka megosztása a *csere* hajlamából fakad, úgy a *csere*, a *piac kiterjedésével* nő és van megszabva határa. Előrehaladott állapotban minden ember *kereskedő*, a társadalom *kereskedelmi társaság*.

Say a *cserét* véletlennek és nem alapvetőnek tekinti. A társadalom fennállhatna nélküle. Nélkülözhetetlenné lesz a társadalom előrehaladott állapotában. Mindamellett *nélküle* a *termelés* nem mehet végbe. A munka megosztása *kényelmes*, *hasznos* eszköz, az emberi erők ügyes alkalmazása a társadalmi gazdagság céljára,

de csökkenti *minden ember képességét egyénileg* véve. Az utóbbi megjegyzés Saynél haladást jelent.

Skarbek megkülönbözteti az *egyéni, az emberben inherens* erőket, az intelligenciát és a fizikai adottságot a munkára, a társadalomból *leszármazó* erőktől, a *cserétől* és a *munka megosztásától*, amelyek egymást kölcsönösen megszabják. De a csere szükségszerű előfeltevése a *magántulajdon*. Skarbek itt objektív formában fejezi ki azt, amit Smith, Say, Ricardo stb. mondanak, amikor az *egoizmust*, a *magánérdeket* jelölik meg a csere alapjaként, illetve az *üzletelést* a csere *lényegi* és *adekvát* formájaként.

Mill a *kereskedelmet* a *munka megosztásának* következményeként ábrázolja. Számára az *emberi* tevékenység *mechanikus mozgásra* redukálódik. A munka megosztása és gépek alkalmazása elősegítik a termelés gazdagságát. Minden emberre műveletek lehető legkisebb körét kell bízni. A munka megosztása és gépek alkalmazása szabják meg a maguk részéről a gazdagság tömeges termelését, tehát a termék koncentrálását. Ez a nagy manufaktúrák alapja. –

A *munka megosztásának* és a *cserének* a szemügyrevétele nagy érdekkel bír, mert ezek az emberi *tevékenységnek* és *lényegi erejének* mint *nembeli* tevékenységnek és lényegi erőnek *érzékletesen külsővé-idegenné vált* kifejeződései.

Hogy a *munka megosztása* és a *csere* a *magántulajdonon* nyugszik, az nem más, mint az az állítás, hogy a *munka* a magántulajdon lényege, olyan állítás, amelyet a nemzetgazdász nem tud bizonyítani, és amelyet mi

akarunk számára bebizonyítani. Éppen abban, hogy a *munka megosztása* és a *csere* a magántulajdonnak alakulatai, éppen ebben rejlik a kettős bizonyíték, mind arra, hogy megvalósulásához az *emberi* életnek szüksége volt a *magántulajdonra*, mind másrészt arra, hogy most a magántulajdon megszüntetésére van szüksége.

A *munka megosztása* és a *csere* az a két *jelenség*, amelynél a nemzetgazdász tudományának társadalmiságával hivalkodik és egylélegzetre tudattalanul kimondja tudománya ellentmondását, hogy a társadalmat a társadalmiatlan különérdek alapozza meg.

Azok a mozzanatok, amelyeket szemügyre kell vennünk, a következők: Egyszer a *csere hajlamát* — amelynek alapját az egoizmusban találják meg — tekintik a munka megosztásának alapjaként vagy közösönhatásaként. Say a cserét nem *alapvetőnek* tekinti a társadalom lényege szempontjából. A gazdagságot, a termelést a munka megosztásával és a cserével magyarázzák. Beismerik, hogy az egyéni tevékenységet a munka megosztása elszegényíti és elsorvasztja. A cseréről és a munka megosztásáról elismerik, hogy az *emberi tehetségek* nagy *különbözőségét* termelik, amely különbözőséget az előbbiek megint *hasznossá* is teszik. Skarbek az ember termelési vagy termelő lényegi erőit két részre osztja: 1. az egyéni és inherens erők: az intelligenciája és a sajátlágos munkaadottsága vagy képessége, 2. a társadalomból — nem a valóságos egyénből — *levezetettek:* a munka megosztása és a csere. — Továbbá: a munka megosztását a *piac*

korlátozza. — Az emberi munka egyszerű *mechanikus mozgás;* a fődolgot a tárgyak anyagi tulajdonságai végzik el. — Egy egyénre a lehető legkevesebb műveletet kell kiosztani. — A munka széthasadása és a tőke koncentrálódása, az egyéni termelés semmissége és a gazdagság tömeges termelése. — A szabad magántulajdon értelme a munka megosztásában.

Ha az ember *érzetei*, szenvedélyei stb. nemcsak antropológiai meghatározások [szorosabb] értelemben, hanem igazán *ontológiai* lényeg-(természet-) igenlések — és ha csak azáltal igenlik magukat valóságosan, hogy *tárgyuk érzékien* van a számukra, akkor magától értetődik: 1. hogy igenlésük módja korántsem egy és ugyanaz, hanem éppenséggel az igenlés megkülönböztetett módja alkotja létezésük, életük sajátságosságát; a mód, ahogy a tárgy a számukra van, az *élvezetük* sajátságos módja; 2. ott, ahol az érzéki igenlés a tárgynak a maga önálló formájában való közvetlen megszüntetése (evés, ivás, a tárgy megmunkálása stb.), ott ez a tárgy igenlése; 3. amennyiben az ember *emberi*, tehát érzete stb. is *emberi*, a tárgynak más által való igenlése ugyancsak az ő saját élvezete; 4. csak a kifejlett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásában, mind emberiességében; az emberről szóló tudomány tehát maga is az ember gyakorlati öntevékenységének terméke; 5. a magántulajdon értelme — eloldozva elide-

genülésétől — a *lényegi tárgyak létezése* az ember számára, mind az élvezet, mind a tevékenység tárgyaként. — —

A *pénz*, mivel azzal a *tulajdonsággal* bír, hogy mindent megvásárolhat, mivel azzal a tulajdonsággal bír, hogy minden tárgyat elsajátíthat, nem egyéb tehát, mint a *tárgy* eminens birtokban. *Tulajdonságának* egyetemessége lényének mindenhatósága; ezért mindenható lénynek számít... A pénz a *kerítő* a szükséglet és a tárgy között, az ember élete és létfenntartási eszközei között. De *ami* nekem az *én* életemet közvetíti, az más emberek számomra való létezését is *közvetíti* nekem. Ez számomra a *másik* ember. —

„Was Henker! Freilich Händ' und Füsse
Und Kopf und Hintre, die sind dein!
Doch alles, was ich frisch geniesse,
Ist das drum weniger mein?
Wenn ich sechs Hengste zahlen kann
Sind ihre Kräfte nicht die meine?
Ich renne zu und bin ein rechter Mann
Als hätt' ich vierundzwanzig Beine."*

Goethe: „Faust". (Mephisto)

* — „Ördögbe is! Lábad, kezed
Tiéd, a fejed s alfeled!
De amit frissen élvezek,
Nem éppúgy az enyém lehet?
Hat csődört ha vehetek én,
Nem enyém minden erejük?
Huszonnégy láb mind az enyém.
És büszkén vágtatok velük."[50] — *Szerk.*

Shakespeare az *„Athéni Timón"-ban:*

„Arany-e? Sárga, csillogó becses arany?
Nem, istenek, nem kérek semmiséget.
[...] Csak ennyi ebből:
S a fekete fehér lesz, rút szép, jogtalan
Jogos, silány nemes, vén ifjú, gyáva hős.

...ez
Elvon papot, hívet mellőletek
S a még erősnek vánkosát kirántja.
Ez sárga gaz: hitet köt s old; az átkost
Megáldja; szürke poklost megszerettet;
Tolvajnak állást, címet, bókokat,
Tetszést s tanácsos-széket ád; az elnyűtt
Özvegynek új férjet szerez, s kitől
A gennyedéses kórház is okádna,
Oly illatossá teszi s fűszeressé
Mint az áprili nap. Jer, kárhozott fém,
Emberiség közös rimája, ki
Népek között viszályokat szítsz."

És alább:

„Édes királyölő! apát s fiút
Dicsően elválasztó! tiszta nászágy
Fényes befertezője! hősi Mars!
Örökifjú, kedves, fínom, fürge kérő,
Kinek pírjától menten olvad a hó
Diána szent ölében! *látható*
Isten, ki *lehetetlent* testvérít, úgy,
Hogy csókolódznak! aki bármi nyelven

Szólsz, bármi célra! próbaköve szívnek!
Ember-rabod, véld, föllázadt; s erőddel
Döntsd *pusztító* viszályba: állatokra
Szálljon e világ uralma!"[51]

Shakespeare pompásan mutatja be a *pénz* lényegét. Hogy megértsük őt, kezdjük előbb a goethei passzus taglalásával.

Ami a *pénz* által számomra-való, amit én megfizethetek, azaz amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. A pénz tulajdonságai magamnak — a birtokosának — tulajdonságai és lényegi erői. Azt tehát, ami *vagyok* és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg. Rút *vagyok*, de megvásárolhatom a *legszebb* asszonyt. Tehát nem vagyok *rút*, mert a *rútság* hatása, elriasztó ereje a pénz révén megsemmisült. Én — egyéniségem szerint — *béna* vagyok, de a pénz 24 lábat szerez nekem; tehát nem vagyok béna; rossz, becstelen, lelkiismeretlen, szellemtelen ember vagyok, de a pénzt tisztelik, tehát a birtokosát is. A pénz a legfőbb jó, tehát a birtokosa jó, a pénz ezenfelül mentesít attól a fáradságtól, hogy becstelen legyek; tehát becsületesnek fognak vélelmezni; *szellemtelen* vagyok, de a pénz minden dolgok *valóságos szelleme*, hogy lenne a birtokosa szellemtelen? Mindehhez még megvásárolhatja a szellemes embereket, és aki a hatalom a szellemesek fölött, nem szellemesebb-e, mint a szellemes? Én, aki a pénz révén *mindenre*, amire csak az emberi szív vágyik, képes vagyok, nem rendelkezem-e minden emberi képességgel? Nem

változtatja-e tehát a pénzem minden képességnélküliségemet az ellenkezőjévé?

Ha a *pénz* az a kötelék, amely engem az *emberi* élethez köt, amely hozzám köti a társadalmat, amely összeköt engem a természettel és az emberekkel, a pénz nem minden *kötelékek* köteléke-e? Nem oldhat és köthet-e minden köteléket? Ezért nem ez-e az általános *szétválasztó eszköz* is? Ez az igazi *választó- vagy váltópénz*, mint ahogy az igazi *összekötő eszköz*, a társadalom [általános] *kémiai* ereje.

Shakespeare a pénznek különösen két tulajdonságát emeli ki:

1. A pénz a látható isten, minden emberi és természetes tulajdonság átváltozása ellenkezőjévé, a dolgok általános felcserélése és visszájára fordítása; lehetetlent testvérít;

2. A pénz az emberek és a népek általános, közös rimája, általános, közös kerítője.

Minden emberi és természetes minőség visszájára fordítása és felcserélése, a lehetetlen testvérítése, a pénznek ez az *isteni* ereje a pénznek a *lényegében* mint az emberek elidegenült, külsővé-idegenné tevő és külsővé-idegenné váló *nembeli lényegében* rejlik. A pénz az *emberiség* külsővé-idegenné vált *képessége*.

Amire én qua *ember* nem vagyok képes, amire tehát egyéni lényegi erőim nem képesek, arra képes vagyok a *pénz* révén. A pénz tehát e lényegi erők mindegyikét olyasvalamivé teszi, ami magán-valóan nem, azaz *ellenkezőjévé*.

Ha valamilyen ételre vágyom, vagy a postakocsit akarom igénybe venni, mert nem vagyok elég erős

ahhoz, hogy gyalog tegyem meg az utat, a pénz megszerzi nekem az ételt és a postakocsit, azaz kívánságaimat átváltoztatja képzetbeli lényegből, átülteti elgondolt, elképzelt, akart létezésükből *érzéki, valóságos* létezésükbe, a képzetből az életbe, az elképzelt létből a valóságos létbe. Mint ez a közvetítés, a pénz az *igazán teremtő* erő.

A *demande** bizonyára exisztál annak számára is, akinek nincs pénze, de az ő demande-ja puszta képzetbeli lényeg, amelynek számomra, a harmadik számára, a [többiek] számára nincs hatása, nincs existenciája, tehát önmagam számára *nem-valóságos, tárgytalan* marad. A hatékony, pénzre alapozott és a nemhatékony, szükségletemre, szenvedélyemre, kívánságomra stb. alapozott demande közötti különbség a *lét* és *gondolkodás* különbsége, a puszta bennem *exisztáló* képzeté és a képzeté, ahogyan az *valóságos tárgyként* rajtam kívül van számomra.

Ha nincs utazásra pénzem, nincs *szükségletem*, azaz valóságos és megvalósuló szükségletem utazásra. Ha *hivatottságom* van a tanulásra, de nincs rá pénzem, *nincs* hivatottságom a tanulásra, vagy nincs *hatékony*, nincs *igazi* hivatottságom rá. Ellenben ha valóságosan *nincs* hivatottságom a tanulásra, de megvan az akaratom és a pénzem, akkor *hatékony* hivatottságom van rá. A *pénz* mint a külső, nem az emberből mint emberből és nem az emberi társadalomból mint társadalomból származó általános *eszköz* és *képesség* arra, hogy a *képzetet a valósággá* és *a valóságot puszta kép-*

* — *kereslet; kívánság — Szerk.*

zetté tegye, éppannyira átváltoztatja a *valóságos emberi és természetes lényegi erőket* pusztán elvont képzetekké és ezért *tökéletlenségekké*, gyötrelmes agyrémekké, mint ahogy másrészt a *valóságos tökéletlenségeket és agyrémeket*, a valóban tehetetlen, az egyénnek csak a képzeletében existáló lényegi erőit *valóságos lényegi erőkké* és *képességekké* változtatja át. Már e meghatározása szerint a pénz az általános visszájára fordítása az *egyéniségeknek*, amelyeket ellenkezőjükre fordít át és tulajdonságaiknak ellentmondó tulajdonságokkal ruház fel.

E *visszájára fordító* hatalomként jelenik meg azután az egyénnel és ama társadalmi stb. kötelékekkel szemben is, amelyek magukat magáért-valóan *lényegeknek* állítják. A hűséget hűtlenséggé, a szeretetet gyűlöletté, a gyűlöletet szeretetté, az erényt bűnné, a bűnt erénnyé, a szolgát úrrá, az urat szolgává, az ostobaságot értelemmé, és az értelmet ostobasággá változtatja át.

Minthogy a pénz mint az érték existáló és tevékenykedő fogalma minden dolgokat összekever, összecserél, ezért minden dolgok általános *összekeverése* és *összecserélése*, tehát a visszájára fordított világ, minden természetes és emberi minőségek összekeverése és összecserélése.

Aki megveheti a bátorságot, az bátor, még ha gyáva is. Minthogy a pénz nem egy meghatározott minőségre, egy meghatározott dologra, emberi lényegi erőkre, hanem az egész emberi és természetes tárgyi világra cserélődik, ennélfogva hát — birtokosának álláspontjáról tekintve — minden tulajdonságot minden tulaj-

donságra — neki ellentmondó tulajdonságra és tárgyra is — kicserél; lehetetlen testvérítése, úgy, hogy az egymásnak ellentmondó csókolódzik.

Ha az *embert* mint *embert* és viszonyát a világhoz mint emberi viszonyt előfeltételezed, akkor szeretetet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarod a művészetet, akkor művészetileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indíttatólag és buzdítólag hat. Az emberhez — és a természethez — való viszonyaid mindegyike *valóságos egyéni* életed *meghatározott*, akaratod tárgyának megfelelő *nyilvánulása* kell hogy legyen. Ha szeretsz, anélkül, hogy viszontszerelmet váltanál ki, azaz ha szeretésed mint szeretés nem termeli ki a viszontszerelmet, ha szerelmes emberként való *életnyilvánítással* nem teszed magadat *szeretett emberré*, akkor szerelmed tehetetlen, szerelmed boldogtalanság.

[A HEGELI DIALEKTIKA ÉS EGYÁLTALÁBAN A HEGELI FILOZÓFIA KRITIKÁJA]

6. Ezen a ponton van talán a helye annak,[52] hogy megértetés és jogosítás végett a hegeli dialektikáról egyáltalában, valamint nevezetesen a „Phänomenologie"-beli és „Logik"-beli kifejtéséről, végül az újabb kritikai mozgalom viszonyáról néhány utalást tegyünk.

A régi világ tartalmával való foglalkozás, az anyagfogságában való fejlődés a modern német kritikában oly erélyes volt, hogy teljesen kritikátlan viszonyulás alakult ki a kritizálás módszeréhez, és teljes tudattalanság a *látszólag formális*, de valójában *lényegi* kérdést illetően: hogy is állunk hát a hegeli *dialektikával?* A tudattalanság — a modern kritikának a hegeli filozófiához egyáltalában és nevezetesen a dialektikához való viszonyát illetően — akkora volt, hogy olyan kritikusok, mint *Strauss* és *Bruno Bauer*, az első teljesen, a második a „Synoptiker"-jében (ahol Strausszal szemben az elvont ember „öntudatát" teszi az „elvont természet" szubsztanciája helyébe[53]) és még

az „Entdecktes Christentum"-ban is legalábbis potenciálisan még teljesen a hegeli logika foglyai. Így pl. az „Entdecktes Christentum"-ban ezt olvassuk: „Mintha az öntudatnak, amikor a világot, a különbséget tételezi és abban, amit létrehoz, önmagát hozza létre, mivel a létrehozottnak tőle magától való különbségét megint megszünteti, mivel [...] csak a létrehozásban és mozgásban önmaga — mintha az öntudatnak nem ebben a mozgásban [...] volna a célja" stb.,[54] vagy: „Ők" (a francia materialisták) „még nem láthatták, hogy a mindenség mozgása csak mint az öntudat mozgása vált magáért-valóan valóságossá és sűrűsödött egységgé önmagával."[55] Olyan kifejezések ezek, amelyek még nyelvükben sem mutatnak különbséget a hegeli felfogástól, hanem éppen szó szerint ismétlik azt.

Hogy a kritika aktusa alatt (Bauer: „Die Synoptiker") mennyire nem volt meg valamilyen tudat a hegeli dialektikához való viszonyt illetően, hogy menynyire nem alakult ki ez a tudat az anyagi kritika aktusa után sem, azt bizonyítja Bauer, amikor a „Gute Sache der Freiheit"-ben Gruppe úr kotnyeles kérdését: „mi van hát a logikával", azzal utasítja el, hogy eljövendő kritikusokhoz utasítja őt.[56]

De még most is, miután *Feuerbach* mind „Anekdota"-beli „Thesen"-jében, mind pedig részletesen a „Philosophie der Zukunft"-ban csírájában felborította a régi dialektikát és filozófiát — miután ellenben az a kritika, amely ezt a tettet nem tudta végbevinni, ellenben a tettet végbevíve látta, magát tiszta, határozott, abszolút, önmagával tisztába jutott kriti-

kának kikiáltotta, miután spiritualista gőgjében az egész történelmi mozgást az egyéb világnak — amely vele szemben a „tömeg" kategóriája alá esik — hozzá magához való viszonyára redukálta és minden dogmatikus ellentétet a saját okosságának és a világ butaságának, a kritikai Krisztusnak és az emberiségnek mint a *„sokadalomnak" egyetlen* dogmatikus ellentétévé feloldotta, miután saját kitűnőségét naponként és óránként a tömeg szellemtelenségén bebizonyította, miután végül meghirdette a kritikai *utolsó ítéletet* abban az alakban, hogy közeledik a nap, amikor az egész aláhanyatló emberiség felsorakozik vele szemközt — s általa csoportokba osztatik és mindegyik különös csoport megkapja a maga testimonium paupertatis-át*, miután kinyomatta felülemelkedettségét emberi érzeteken, valamint a világon, amely felett magasztos magányban trónolva, csak időről időre az olümposzi istenek kacaját hallatja szarkasztikus ajkáról[57] — a kritika formájában kimúló idealizmusnak (az ifjúhegelizmusnak) mind e szívderítő cselekményei után az még csak a sejtelmét sem mondta ki annak, hogy hát immár kritikailag számot kellene vetni szülőanyjával, a hegeli dialektikával, sőt nem tudott számot adni kritikai viszonyról a feuerbachi dialektikához sem. Teljes nem-kritikai viszonyulás ez önmagával szemben.

Feuerbach az egyetlen, akinek *komoly, kritikai* viszonya van a hegeli dialektikához és igazi felfedezéseket tett ezen a területen, aki egyáltalában a régi

* — szegénységi bizonyítványát — *Szerk.*

filozófia igazi leküzdője. A teljesítmény nagysága és az a zajtalan egyszerűség, amellyel Feuerbach ezt a világnak nyújtja, csudás ellentétben áll ama fordított viszonnyal.

Feuerbach nagy tette: 1. annak bebizonyítása, hogy a filozófia nem egyéb, mint a gondolatokba foglalt és gondolkodva kifejtett vallás; tehát ugyancsak elítélendő; az emberi lényeg elidegenülésének más formája és létezési módja;

2. az *igazi materializmus* és a *reális tudomány* megalapítása, amennyiben Feuerbach „az embernek az emberhez" való társadalmi viszonyát éppúgy az elmélet alapelvévé teszi;

3. amennyiben a tagadás tagadásával, amely magát az abszolúte pozitívnak állítja, szembeállítja az önmagán nyugvó és pozitíve önmagán megalapozott pozitívot.[58]

Feuerbach a hegeli dialektikát következőképpen magyarázza — (és ezzel megalapozza a pozitívból, az érzékileg bizonyosból való kiindulást) —:

Hegel kiindul az elidegenülésből (logikailag: a végtelenből, elvont általánosból), a szubsztanciából, az abszolút és rögzített elvonatkoztatásból — azaz, népszerűen kifejezve, a vallásból és teológiából indul ki.

Másodszor: Megszünteti a végtelent, tételezi a valóságost, érzékit, reálist, végest, különöst (filozófia, a vallás és teológia megszüntetése).

Harmadszor: Megint megszünteti a pozitívot, visszaállítja az elvonatkoztatást, a végtelent. A vallás és teológia visszaállítása.

Feuerbach tehát a tagadás tagadását *csak* mint a

filozófia önmagával való ellentmondását fogja fel, mint olyan filozófiát, amely igenli a teológiát (transzcendenciát stb.), miután tagadta, tehát önmagával ellentétben igenli.

Az állítást, vagyis önigenlést és önigazolást, amely a tagadás tagadásában rejlik, úgy fogja fel, mint egy önmaga felől még nem biztos, azért ellentétével terhelt, önmagában kételkedő és azért bizonyítékra szoruló, tehát nem létezése által önmagát bizonyító állítást, mint be nem vallott állítást, és ezért egyenesen és közvetlenül szembeállítja vele az érzékileg bizonyos önmagára alapozott állítást.*

De amikor Hegel a tagadás tagadását — a pozitív vonatkozás szerint, amely benne rejlik, mint az igazi és egyetlen pozitívot — a negatív vonatkozás szerint, amely benne rejlik, mint minden lét egyetlen igazi aktusát és öntevékenységi aktusát — felfogta, csak az *elvont*, *logikai*, *spekulatív* kifejezést találta meg ama történelem mozgására, amely még nem *valóságos* története az embernek mint egy előfeltételezett szubjektumnak, hanem még csak az ember *létrehozási aktusa*, *keletkezési története*. — Mind az elvont formát meg fogjuk magyarázni, mind azt a különbséget, amellyel ez a mozgás Hegelnél bír, ellentétben ugyanennek a folyamatnak a modern kritikájával Feuerbach „Wesen des Christentums"-ában, vagy jobban-

* Feuerbach még úgy fogja fel a tagadás tagadását, a konkrét fogalmat, mint a magát a gondolkodásban felülmúló és gondolkodásként közvetlenül szemléletnek, természetnek, valóságnak lenni akaró gondolkodást.[59] — *Marx jegyzete.*

mondva ennek a Hegelnél még nem-kritikai mozgásnak a *kritikai* alakját. –

Egy pillantás a hegeli rendszerre. A hegeli „*Phänomenologie*"-val kell kezdenünk, a hegeli filozófia igazi szülőhelyével és titkával. –

Phänomenologie.

A) *Az öntudat.*

I. *Tudat.* α) Érzéki bizonyosság vagy az Ez és a *vélés.* β) Az *észlelés* vagy a dolog a maga tulajdonságaival és a *csalatkozás.* γ) Erő és értelem, jelenség és érzékfeletti világ.

II. *Öntudat.* Az önmaga felől való bizonyosság igazsága. a) Az öntudat önállósága és önállótlansága, uralom és szolgaság. b) Az öntudat szabadsága. Sztoicizmus, szkepticizmus, a boldogtalan tudat.

III. *Ész.* Az ész bizonyossága és igazsága. a) Megfigyelő ész; a természet és az öntudat megfigyelése. b) Az ésszerű öntudat megvalósulása önmaga által. A kedv és a szükségszerűség. A szív törvénye és az önhittség tébolya. Az erény és a világ folyása. c) Az egyéniség, amely magán- és magáért-valóan reális a maga számára. A szellemi állatvilág és a csalás vagy maga a dolog. A törvényhozó ész. A törvényvizsgáló ész.

B) *A szellem.*

I. Az *igazi* szellem; az erkölcsiség. II. A magától elidegenült szellem, a művelődés. III. Az önmaga felől bizonyos szellem, a moralitás.

C) A vallás. *Természetes, művészeti vallás, kinyilatkoztatott* vallás.

D) *Az abszolút tudás.*

Mint ahogy Hegel „*Enzyklopädie*"-je a logikával, a *tiszta, spekulatív gondolattal* kezdődik és az *abszolút tudással*, az öntudatos, önmagát megragadó, filozófiai vagy abszolút, azaz emberfeletti elvont szellemmel ér véget, éppúgy az egész „Enzyklopädie" nem egyéb, mint a filozófiai szellem *kiteregetett lényege*, öntárgyiasulása; mint ahogy a filozófiai szellem nem egyéb, mint az önelidegenülésén belül gondolkodó, azaz magát elvontan megragadó elidegenült szelleme a világnak. A *logika* — a szellem *pénze*, az embernek és a természetnek a spekulatív, a *gondolati értéke* — az ő minden valóságos meghatározottsággal szemben teljesen közömbössé lett és ezért nem-valóságos lényegük — a *külsővé-idegenné vált*, ezért a természettől és a valóságos emberektől elvonatkoztató *gondolkodás;* az *elvont* gondolkodás. — Ennek az *elvont gondolkodásnak külsőlegessége* ... a *természet*, ahogyan ezen elvont gondolkodás számára van. A természet külsőleges a számára, önelvesztése ennek; és ez külsőlegesnek fogja is fel, mint elvont gondolatot, de mint külsővé-idegenné vált elvont gondolkodást — végül a *szellem*, ez a saját szülőhelyére hazatérő gondolkodás, amely antropológiai, fenomenológiai, lélektani, erkölcsi, művészeti-vallási szellemként még mindig csak önmagáért-valóan számít, mígnem végül *abszolút* tudásként az immár abszolút, azaz elvont szellemben készentalálja magát és magára vonatkozik, megkapja tudatos és neki megfelelő létezését. Mert valóságos létezése az *elvonatkoztatás*. — —

Kettős hiba Hegelnél.

Az első a „Phänomenologie"-ban mint a hegeli

filozófia szülőhelyében tűnik elő legvilágosabban. Amikor Hegel pl. a gazdagságot, államhatalmiságot stb. az *emberi* lényegtől elidegenült lényegekként fogta fel, ez csak gondolati formájukban történik... Gondolati lényegek ezek — ezért csupán a *tiszta*, azaz elvont filozófiai gondolkodásnak elidegenülése. Az egész mozgás ezért az abszolút tudással végződik. Amitől ezek a tárgyak elidegenültek és amivel szemben a valóság igényével fellépnek, az éppen az elvont gondolkodás. A *filozófus* magát — tehát úgyszintén az elidegenült ember egy elvont alakját — alkalmazza *mércéül* az elidegenült világra. A *külsővé-idegenné válás* egész *története* és a külsővé-idegenné válás egész *visszavétele* ezért nem egyéb, mint az elvont, azaz abszolút gondolkodásnak, a logikai spekulatív gondolkodásnak *termelési története*.[60]

Az *elidegenülés*, amely ezért ennek a külsővé-idegenné válásnak és a külsővé-idegenné válás megszüntetésének tulajdonképpeni érdekét alkotja, nem egyéb, mint a *magán-való* és *magáért-való*, *tudat* és *öntudat*, az *objektum* és *szubjektum* ellentéte, azaz az elvont gondolkodás és az érzéki valóság vagy a valóságos érzékiség ellentéte, magán a gondolaton belül. Minden más ellentét és ezen ellentétek minden más mozgása csak a *látszata*, a *burka*, az *exoterikus* alakja ezeknek az egyedül érdekes ellentéteknek, amelyek a többi, profán e[llentéteknek] az *értelmét* alkotják. Nem az, hogy az emberi lényeg *embertelenül*, önmagával való ellentétben *tárgyiasul*, hanem az, hogy az elvont gondolkodástól való *különbségben* és vele való *ellentétben*

tárgyiasul, ez számít az elidegenülésnek a tételezett és a megszüntetendő lényegeként.

Az ember tárgyakká és idegen tárgyakká lett lényegi erőinek elsajátítása tehát először is csak olyan *elsajátítás*, amely a *tudatban*, a *tiszta gondolkodásban*, azaz az *elvonatkoztatásban* megy végbe, e tárgyak elsajátítása mint *gondolatoké* és *gondolati mozgásoké*, amiért is már a „Phänomenologie"-ban — teljességgel negatív és kritikai külleme ellenére és a valóban benne foglalt, sokszor a későbbi fejlődésnek messze elébenyúló kritika ellenére — lappangva ott rejlik a későbbi hegeli művek nem-kritikai pozitivizmusa és éppoly nem-kritikai idealizmusa — a meglevő empíria e filozófiai feloldása és visszaállítása —, megvan mint csíra, mint potencia, mint valami titok. *Másodszor*. A tárgyi világ vindikálása az ember számára — pl. az a felismerés, hogy az *érzéki* tudat nem *elvont* érzéki tudat, hanem *emberileg* érzéki tudat, hogy a vallás, a gazdagság stb. csak az *emberi* tárgyiasulásnak, a művé kivajúdott *emberi* lényegi erőknek elidegenült valósága és ezért csak az *út* az igazi *emberi* valósághoz —, ez az elsajátítás, vagyis az ebbe a folyamatba való bepillantás ennélfogva Hegelnél úgy jelenik meg, hogy az *érzékiség*, *vallás*, államhatalom stb. *szellemi* lényegek — merthogy csak a *szellem* az ember *igazi* lényege, a szellem igazi formája pedig a gondolkodó szellem, a logikai, spekulatív szellem. A természetnek és a történelem által létrehozott természetnek, az ember termékeinek *emberiessége* abban jelenik meg, hogy ezek az elvont szellem *termékei* és ennyiben tehát *szellemi* mozzanatok, *gondolati lényegek*. A „Phänomeno-

logie" ennélfogva a rejtett, önmagának még nemvilágos és miszticizáló kritika; de amennyiben megrögzíti az ember *elidegenülését* — még ha az ember csak a szellem alakjában jelenik is meg —, a kritika *összes* elemei rejtetten és sokszor már a hegeli álláspontot messze túlszárnyaló módon *előkészítve* és *kidolgozva* benne vannak. A „boldogtalan tudat", a „becsületes tudat", a „nemeslelkű és alávaló tudatnak" a harca stb. stb.,[61] ezek az egyes szakaszok magukban foglalják — de még elidegenült formában — egész szféráknak, mint a vallásnak, az államnak, a polgári életnek stb. a *kritikai* elemeit. Mint ahogy tehát a *lényeg*, a *tárgy* mint gondolati lényeg, úgy a *szubjektum* mindig *tudat* vagy *öntudat*, vagy jobbanmondva a tárgy csak mint *elvont* tudat, az ember csak mint *öntudat* jelenik meg, az elidegenülés megkülönböztetett alakjai, amelyek fellépnek, ennélfogva csak a tudat és öntudat különböző alakjai. Mint ahogy *magán-valóan* az elvont tudat — mint aminek a tárgyat felfogjuk — csupán az öntudat egy megkülönböztetési mozzanata, — úgy a mozgás eredményeként is az öntudatnak a tudattal való azonossága, az abszolút tudás, az elvont gondolkodásnak többé nem kifelé, hanem már csak önmagában végbemenő mozgása lép fel eredményként, azaz a tiszta gondolat dialektikája az eredmény.

A nagyság a hegeli *„Phänomenologie"-ban* és végeredményében — a negativitás dialektikájában mint a mozgató és létrehozó elvben — tehát először is az, hogy Hegel az ember önlétrehozását folyamatként

fogja fel, a tárgyiasulást tárgytalanításként, külsővé-idegenné válásként és e külsővé-idegenné válás megszüntetéseként; hogy tehát a *munka* lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert *saját munkája* eredményeként fogalmilag megragadja. Az ember *valóságos*, tevékeny viszonyulása önmagához mint nembeli lényhez, vagyis a maga tevékenykedése mint valóságos nembeli lényé, azaz emberi lényé csak azáltal lehetséges, hogy valóban előteremti magából összes *nembeli erőit* — ami megint csak az emberek összműködése által, csak a történelem eredményeként lehetséges —, hozzájuk mint tárgyakhoz viszonyul, ami először is megint csak az elidegenülés formájában lehetséges.

Hegel egyoldalúságát és határát mármost részletesen bemutatjuk a „Phänomenologie" zárófejezetén, az abszolút tudáson — amely fejezet tartalmazza a „Phänomenologie" összefoglalt szellemét, a spekulatív dialektikához való viszonyát, valamint Hegelnek a kettőről és kölcsönös viszonyukról való *tudatát*.

Előzetesen már csak ezt bocsátjuk előre: Hegel a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll. A *munkát* úgy ragadja meg, mint az ember *lényegét*, magát igazoló lényegét; a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívat nem. A munka az *ember magáértlevése* a *külsővé-idegenné válás*on belül, vagyis *külsővé-idegenné vált* emberként. Az a munka, amelyet Hegel egyedül ismer és elismer, az *elvont szellemi munka*. Ami tehát egyáltalában a filozófia *lényegét* alkotja, a *magát tudó ember külsővé-idegenné válása*, vagyis a magát *gondoló, külsővé-idegenné vált* tudomány, ezt

Hegel úgy ragadja meg, mint a filozófia lényegét, s ezért a megelőző filozófiával szemben össze tudja foglalni a filozófiának az egyes mozzanatait és a maga filozófiáját *a* filozófiaként bemutatni. Amit a többi filozófusok tettek — hogy a természetnek és az emberi életnek egyes mozzanatait az öntudat, mégpedig az elvont öntudat mozzanataiként fogják fel —, azt Hegel a filozófia *tevésének tudja*, ezért az ő tudománya abszolút.

Térjünk most rá tárgyunkra.

Az abszolút tudás. A „Phänomenologie" utolsó fejezete.

A fődolog az, hogy a *tudat tárgya* nem egyéb, mint az *öntudat*, vagyis hogy a tárgy csak a *tárgyiasult öntudat*, az öntudat mint tárgy. (Az ember tételezése = öntudat.)

Arról van tehát szó, hogy leküzdjük a *tudat tárgyát*. A *tárgyiság* mint olyan az ember *elidegenült*, az *emberi lényegnek*, az öntudatnak meg nem felelő viszonyaként jön tekintetbe. Az ember idegenként, az elidegenülés meghatározása alatt létrehozott tárgyi lényegének *újra-elsajátítása* tehát nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy megszünteti az *elidegenülést*, hanem hogy a *tárgyiságot* szünteti meg, azaz tehát az ember *nem-tárgyi*, *spiritualisztikus* lényegként jön tekintetbe.

A *tudat tárgya leküzdésének* mozgását Hegel mármost a következőképpen írja le:

A *tárgy* nemcsak (ez Hegel szerint ama mozgás *egyoldalú* — tehát az egyik oldalt megragadó — felfogása) az *önlétbe visszatérőként* mutatkozik. Az ember

önléttel egyenlőként tételeződik. Az önlét azonban csak az *elvontan* felfogott és elvonatkoztatás által létrehozott ember. Az ember *maga* önös. Szeme, füle stb. önös; lényegi erői mindegyikének megvan benne az *önösség* tulajdonsága. De azért egészen téves mármost azt mondani: az *öntudatnak* szeme, füle, lényegi ereje van. Az öntudat éppenséggel az emberi természetnek, az emberi szemnek stb. egy minősége, nem pedig az emberi természet az *öntudatnak* egy minősége.

A magáért-valóan elvonatkoztatott és rögzített önlét az ember mint *elvont egoista*, a tiszta elvonatkoztatásába gondolkodássá emelt *egoizmus*. (Később erre visszatérünk.)

Az *emberi lényeg*, az *ember* Hegel számára egyenlő *öntudattal*. Az emberi lényeg minden elidegenülése ennélfogva *nem más*, mint az *öntudat elidegenülése*. Az öntudat elidegenülése nem az emberi lényeg *valóságos* elidegenülésének *kifejezéseként*, a tudásban és gondolkodásban tükröződő kifejezéseként jön tekintetbe. Sőt, a *valóságos*, reálisként megjelenő elidegenülés *legbelső*, rejtett — és csak a filozófia által napfényre hozott — lényege szerint nem más, mint a valóságos emberi lényeg, az *öntudat* elidegenülésének a *jelensége*. Azt a tudományt, amely ezt ragadja meg, ezért *fenomenológiának* hívják. Az elidegenült tárgyi lényegnek minden újra-elsajátítása ezért az öntudatba való bekebelezésként jelenik meg; a maga lényegét hatalmába kerítő ember *csak* a tárgyi lényegeket hatalmába kerítő öntudat; a tárgy visszatérése az önlétbe ezért a tárgy újra-elsajátítása. —

Mindenoldalúan kifejezve a *tudat tárgyának leküzdése* annyi, mint:

1. hogy a tárgy mint olyan eltűnőnek ábrázolódik a tudat számára; 2. hogy az öntudat külsővé-idegenné válása az, ami a dologiságot tételezi; 3. hogy e külsővé-idegenné válás nemcsak *negatív*, hanem *pozitív* jelentéssel bír, 4. ezzel nemcsak *értünk-valóan* vagy *magán-valóan*, hanem *az öntudatért magáért valóan* bír. 5. *Érte valóan* a tárgy negatívja, illetve ennek önmagát megszüntetése azáltal bír a *pozitív* jelentéssel, illetve az öntudat a tárgy e semmisségét azáltal *tudja*, hogy önmagát teszi külsővé-idegenné, mert e külsővé-idegenné válásban tételezi *magát* tárgyként, illetve a tárgyat a *magáértvalóság* elválaszthatatlan egységénél fogva önmagaként. 6. Másfelől ebben rejlik egyszersmind ez a másik mozzanat, hogy ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiságot éppannyira meg is szüntette és magába visszavette, tehát a *maga* máslétében *mint olyanban magánál* van. 7. Ez a tudat mozgása, és a tudat ebben mozzanatainak totalitása. 8. Éppígy a tárgyhoz meghatározásainak totalitása szerint kell viszonyulnia és a tárgyat ezek mindegyike szerint így kellett megragadnia. Meghatározásainak ez a totalitása teszi a tárgyat *magán-valóan szellemi lényeggé*, és a tudat számára a tárgy igazában ezek közül minden egyesnek mint az *önlétnek* felfogása által, vagyis a hozzájuk való imént nevezett *szellemi* viszonyulás által lesz ezzé.[62]

ad 1. Hogy a tárgy mint olyan eltűnőnek ábrázolódik a tudat számára, az a *tárgynak az önlétbe* való fent említett *visszatérése*.

ad 2. Az *öntudat külsővé-idegenné válása* tételezi a *dologiságot*. Minthogy az ember = öntudat, ennélfogva külsővé-idegenné vált tárgyi lényege, vagyis a *dologiság* (az, *ami az ember számára tárgy*, és számára tárgy igazán csak az, ami lényegi tárgy a számára, ami tehát az *ő tárgyi* lényege. Minthogy mármost nem a *valóságos ember*, ezért nem is a *természet* — az ember az *emberi természet* —, mint olyan tétetik szubjektummá, hanem csak az ember elvonatkoztatása, az öntudat, ezért a dologiság csak a külsővé-idegenné vált öntudat lehet) egyenlő a *külsővé-idegenné vált öntudattal*, és a *dologiság* e külsővé-idegenné válás által van tételezve. Hogy egy eleven, természetes lény, amely tárgyi, azaz anyagi lényegi erőkkel van felruházva és megajándékozva, lényegének *valóságos* természetes *tárgyaival* bír, valamint hogy az ő önmagát külsővé-idegenné tevése egy *valóságos* — de a *külsőlegesség* formája alatt —, tehát az ő lényegéhez nem tartozó és túlhatalmú tárgyi világ tételezése, az egészen természetes. Ebben nincs semmi fogalmilag megragadhatatlan és rejtélyes. Sőt, az ellenkezője lenne rejtélyes. De hogy egy *öntudat*, azaz annak külsővé-idegenné válása csak a *dologiságot* tételezheti, azaz szintén csak elvont dolgot, elvonatkoztatásbeli dolgot és nem *valóságos* dolgot, az éppolyan világos. Továbbá világos, hogy a dologiság ennélfogva semmiképpen sem valami *önálló, lényegi* az öntudattal szemben, hanem puszta teremtmény, tőle *tételezett* valami, és a tételezett, ahelyett, hogy önmagát igazolná, csak a tételezés aktusának igazolása, amely egy pillanatig energiáját mint a terméket rögzíti és *látszatra* — de

csak egy pillanatra — önálló, valóságos lényeg szerepét juttatja neki.

Ha a szilárd földkerekségen álló, minden természeti erőt be- és kilélegző valóságos, testi *ember* a maga valóságos, tárgyi *lényegi erőit* külsővé-idegenné válása által idegen tárgyakként *tételezi*, akkor nem a *tételezés* szubjektum; ez *tárgyi* lényegi erők szubjektivitása, amelyek cselekvésének ezért szintén *tárgyinak* kell lennie. A tárgyi lényeg tárgyian hat, és nem hatna tárgyian, ha a tárgyi mivolt nem rejlenék lényegi meghatározásában. *Csak* azért teremt és tételez *tárgyakat*, *mert* tárgyak által van tételezve, mert eleitől fogva *természet*. A tételezés aktusában tehát nem esik ki „tiszta tevékenységéből" a *tárgy* valamely *teremtésébe*, hanem *tárgyi* terméke csak igazolja *tárgyi* tevékenységét, tevékenységét mint egy tárgyi természetes lényeg tevékenységét.

Látjuk itt, hogy a végigvitt naturalizmus vagy humanizmus különbözik mind az idealizmustól, mind a materializmustól, és ugyanakkor kettőjüknek őket egyesítő igazsága. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy csak a naturalizmus képes a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni.

⟨Az *ember* közvetlenül *természeti lény*. Mint természeti lény és mint eleven természeti lény egyrészt fel van ruházva *természetes erőkkel*, *életerőkkel*, *tevékeny* természeti lény; ezek az erők benne adottságokként és képességekként, *ösztönökként* exisztálnak; másrészt mint természetes, testi, érzéki, tárgyi lény *szenvedő*, megszabott és korlátozott lény, amilyen az állat meg a növény is, azaz ösztöneinek *tárgyai* rajta kívül, tőle

független *tárgyakként* existálnak, de e tárgyak az ő *szükségletének tárgyai*, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, lényegi *tárgyak*. Hogy az ember *testi*, természeti erejű, eleven, valóságos, érzéki, tárgyi lény, ez azt jelenti, hogy *valóságos, érzéki tárgyakkal* bír lényének, életnyilvánításának tárgyául, vagyis hogy csak valóságos, érzéki tárgyakon *nyilváníthatja* életét. Tárgyinak, természetesnek, érzékinek *lenni* és ugyanakkor tárggyal, természettel, érzékkel magán kívül bírni vagy tárgynak, természetnek, érzéknek lenni egy harmadik számára: ez azonos.〉 Az *éhség* természetes *szükséglet;* tehát egy rajta kívüli *természetet*, egy rajta kívüli *tárgyat* szükségel, hogy kielégüljön, hogy csillapuljon. Az éhség egy test tárgyi szükséglete egy rajta kívül léttel-bíró, integrálódásához és lényegnyilvánításához nélkülözhetetlen *tárgy* iránt. A nap a növény *tárgya*, egy számára nélkülözhetetlen, életét igazoló tárgy, ahogyan a növény a napnak tárgya, mint a nap életébresztő erejének, a nap *tárgyi* lényegi erejének *nyilvánulása*.

Egy lény, amely a természetével nem rajta kívül bír, nem *természetes* lény, nem vesz részt a természet lényegében. Egy lény, amely nem bír rajta kívüli tárggyal, nem tárgyi lény. Egy lény, amely maga is nem tárgy egy harmadik lény számára, nem bír *tárgyául* semmilyen lénnyel, azaz nem viszonyul tárgyilag, léte nem tárgyi lét.

Egy nem-tárgyi lény *nem-lény, képtelen lény* [*Unwesen*].

Tételezzetek egy lényt, amely sem maga nem tárgy, sem pedig nem bír valamilyen tárggyal. Egy ilyen

lény először is az *egyetlen* lény lenne, rajta kívül nem exisztálna semmilyen lény, magányosan és egyedül exisztálna. Mert mihelyt vannak tárgyak rajtam kívül, mihelyt nem *egyedül* vagyok, *másvalami* vagyok, *más valóság*, mint a rajtam kívüli tárgy. E harmadik tárgy számára én tehát *más valóság* vagyok, mint ő, azaz az *ő* tárgya vagyok. Egy lény, amely nem tárgya más lénynek, felteszi tehát, hogy *semmilyen* tárgyi lény sem exisztál. Mihelyt tárggyal bírok, ez a tárgy velem bír tárgyul. De egy *nem-tárgyi* lény nem-valóságos, nem-érzéki, csak gondolt, azaz csak képzelt lény, elvonatkoztatásbeli lény. *Érzékileg* lenni, azaz valóságosan lenni annyi, mint az érzék tárgya lenni, *érzéki* tárgy lenni, tehát rajta kívül érzéki tárgyakkal bírni, érzékisége tárgyaival bírni. Érzékileg lenni annyi, mint *szenvedőleg* lenni.

Az ember mint tárgyi érzéki lény ennélfogva *szenvedő* lény, és mert szenvedéseit érzékelő lény, *szenvedélyes* lény. A szenvedély, a passzió az embernek tárgya után energikusan törekvő lényegi ereje.

〈De az ember nemcsak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény; azaz önmagáért-valóan léttelbíró lény, ezért *nembeli lény*, s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az *emberi* tárgyak nem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az *emberi* érzék, ahogyan közvetlenül *van*, ahogyan tárgyilag van, nem *emberi* érzékiség, emberi tárgyiság. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az *emberi* lény számára adekvát módon.〉 És mint ahogy minden termé-

szetesnek *keletkeznie* kell, az *embernek* is megvan a keletkezési aktusa, a *történelem*, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete. — (Erre vissza kell térni.)

Harmadszor, mert a dologiság e tételezése maga csak látszat, a tiszta tevékenység lényegének ellentmondó aktus, ezért újra meg is kell szüntetni, a dologiságot tagadni kell.

ad 3., 4., 5., 6. — 3. A tudatnak ez a külsővé-idegenné válása nemcsak *negatív*, hanem *pozitív* jelentéssel is bír, és 4. ezzel a pozitív jelentéssel nemcsak *értünkvalóan* vagy magán-valóan, hanem érte, magáért az öntudatért valóan bír. 5. *Érte-valóan* a tárgy negatívja, illetve ennek önmagát megszüntetése azáltal bír a *pozitív* jelentéssel, illetve az öntudat a tárgy e semmiségét azáltal *tudja*, hogy *önmagát* teszi külsővé-idegenné, mert e külsővé-idegenné válásban tételezi* [magát] tárgyként, illetve a tárgyat a *magáértvalóság* elválaszthatatlan egységénél fogva önmagaként. 6. Másfelől ebben rejlik egyszersmind a másik mozzanat, hogy ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiságot éppannyira meg is szüntette és magába visszavette, tehát a maga *más-létében mint olyanban magánál* van.

Láttuk már. Az elidegenült tárgyi lényeg elsajátítása, vagyis a tárgyiság megszüntetése az *elidegenülés* meghatározásában — amelynek a közömbös idegenségtől a valóságos ellenséges elidegenülésig kell to-

* *Marxnál:* tudja — *Szerk.*

vábbhaladnia — Hegel számára egyúttal, sőt főképpen azzal a jelentéssel bír, hogy megszünteti a *tárgyiságot*, mert nem a tárgy *meghatározott* jellege, hanem *tárgyi* jellege az, ami az öntudat számára az elidegenülésben a megütköztető. A tárgy tehát negatív, önmagát megszüntető valami, *semmisség*. A tárgy e semmissége a tudat számára nemcsak negatív, hanem *pozitív* jelentéssel bír, mert a tárgy e *semmissége* éppen az ön*igazolása* a tárgyiatlanságnak, az *elvonatkoztatásnak*, önmagának. *Maga a tudat* számára a tárgy semmissége azért bír pozitív jelentéssel, mert ezt a semmisséget, a tárgyi lényeget az *ő önmagát külsővé-idegenné tevéseként tudja;* mert tudja, hogy csak önmagát külsővé-idegenné tevése által van...

A mód, ahogy a tudat van, és ahogy valami a számára van, a *tudás*. A tudás az egyetlen aktusa. Valami tehát akkor jön létre a számára, amennyiben a tudat ezt a *valamit tudja*. A tudás az egyetlen tárgyi viszonyulása. — Tudja mármost a tárgy semmisségét, azaz a tárgynak tőle meg nem különböztetett létét, a tárgynak számára való nem-létét — azáltal, hogy a tárgyat az *ő önmagát külsővé-idegenné tevéseként* tudja, azaz magát — a tudást mint tárgyat — azáltal tudja, hogy a tárgy csak a *látszata* egy tárgynak, ködösítés, lényege szerint azonban nem egyéb, mint maga a tudás, amely magát önmagával állítja szembe és ennélfogva egy *semmisséget*, olyan valamit állított szembe magával, amelynek *nincs* tárgyisága a tudáson kívül; vagyis a tudás tudja, hogy amikor egy tárgyhoz viszonyul, csak magán *kívül* van, külsővé-idegenné válik; hogy *ő maga jelenik meg* csak magá-

nak tárgyként, vagyis hogy az, ami neki tárgyként megjelenik, csak ő maga.

Másfelől, mondja Hegel, ebben rejlik egyszersmind ez a másik mozzanat, hogy ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiságot éppannyira megszüntette és magába visszavette, tehát a maga *más-létében mint olyanban magánál* van.

Ebben a fejtegetésben a spekuláció összes illúzióit együtt találjuk.

Először: A tudat, az öntudat a *maga más-létében mint olyanban magánál* van. Ennélfogva — vagy ha itt elvonatkoztatunk a hegeli elvonatkoztatástól és az öntudat helyébe az ember öntudatát tesszük — ez a maga *más-létében mint olyanban magánál* van. Ebben először is az rejlik, hogy a tudat — a tudás mint tudás — a gondolkodás mint gondolkodás — úgy tünteti fel, mintha közvetlenül önmagának a *másikja*, érzékiség, valóság, élet volna — a gondolkodásban magát felülmúló gondolkodás. (Feuerbach.[63]) Ez az oldal annyiban foglaltatik ebben, amennyiben a tudat mint csak tudat nem az elidegenült tárgyiságon, hanem a *tárgyiságon mint olyanon* ütközik meg.

Másodszor az rejlik ebben, hogy az öntudatos ember, amennyiben a szellemi világot — vagy világának szellemi általános létezését — önmagát külsővé-idegenné tevésként felismerte és megszüntette, azt ebben a külsővé-idegenné vált alakban mégis megint igazolja és igazi létezésének adja ki, visszaállítja, úgy tünteti fel, mintha *a maga más-létében mint olyanban magánál* volna, tehát pl. a vallásnak megszüntetése után, a vallásnak mint az önmagát külsővé-idegenné te-

vés egy termékének felismerése után a *vallásban mint vallásban* magát mégis igazolva találja. Itt *van* Hegel *hamis* pozitivizmusának, illetve csak *látszólagos* kriticizmusának gyökere; amit Feuerbach a vallás vagy teológia tételezésének, tagadásának és visszaállításának jellemez[64] — de amit általánosabban kell felfogni. Tehát az ész magánál van az ésszerűtlenségben mint ésszerűtlenségben. Az ember, aki felismerte, hogy jogban, politikában stb. külsővé-idegenné vált életet él, ebben a külsővé-idegenné vált életben mint olyanban éli igazi emberi életét. Az önigenlés, önigazolás *ellentmondásban* önmagával, mind a tudással, mind a tárgy lényegével, — ez tehát az igazi *tudás* és *élet*.

Hegel vallással, állammal stb. szembeni alkalmazkodásáról tehát nem lehet többé szó, minthogy ez a hazugság az ő elvének hazugsága.

Ha a vallást *külsővé-idegenné vált* emberi öntudatként *tudom*, akkor tehát benne mint vallásban nem öntudatomat, hanem külsővé-idegenné vált öntudatomat tudom igazolva. Az én önmagához, lényegéhez tartozó öntudatomat tehát akkor nem a *vallásban*, hanem éppenséggel a *megsemmisített*, *megszüntetett* vallásban tudom igazolva.

Hegelnél tehát a tagadás tagadása ennélfogva nem az igazi lényeg igazolása, éppen a látszat-lényeg tagadása által, hanem a látszat-lényeg, vagyis a magától elidegenült lényeg igazolása a tagadásában, vagyis e látszat-lényegnek mint tárgyi, az emberen kívül lakozó és tőle független lényegnek a tagadása és átváltoztatása a szubjektummá.

Sajátságos szerepet játszik ennélfogva a *megszüntetés* [*Aufheben*], amelyben össze van kapcsolva a *tagadás* és a megőrzés, az igenlés.

Így pl. Hegel jogfilozófiájában a megszüntetett *magánjog* egyenlő *morál*, a megszüntetett morál egyenlő *család*, a megszüntetett család egyenlő *polgári társadalom*, a megszüntetett polgári társadalom egyenlő *állam*, a megszüntetett állam egyenlő *világtörténelem*. A *valóságban* magánjog, morál, család, polgári társadalom, állam stb. fennmaradnak, csak *mozzanatokká* váltak, az ember exisztencia-módjaivá és létezési módjaivá, amelyek nem elszigetelten érvényesek, egymást kölcsönösen feloldják és létrehozzák stb. *A mozgásnak mozzanatai.*

Valóságos exisztenciájukban ez az ő *mozgékony* lényegük el van rejtve. Napvilágra, kinyilatkoztatásra csak a gondolkodásban, a filozófiában kerül, és ezért igazi vallásos létezésem a *vallásfilozófiai* létezésem, igazi politikai létezésem a *jogfilozófiai* létezésem, igazi természetes létezésem a *természetfilozófiai* létezés, igazi művészeti létezésem a *művészetfilozófiai* létezés, igazi emberi létezésem a *filozófiai* létezésem. Éppígy a vallás, állam, természet, művészet igazi exisztenciája: a vallás-, természet-, állam-, művészet-*filozófia*. Ha azonban nekem csak a vallásfilozófia stb. a vallás igazi létezése, akkor csak *vallásfilozófusként* vagyok igazán vallásos és így megtagadom a *valóságos* vallásosságot és a valóban *vallásos* embert. De ugyanakkor *igazolom* őket, részben saját létezésemen belül vagy az idegen létezésen belül, amelyet velük szembehelyezek, mert ez *maga* csak az ő *filozófiai* kifejezésük; részben

sajátságos eredeti alakjukban, mert számomra mint a csak *látszólagos* más-lét, mint allegóriák, mint a saját igazi létezésüknek, azaz az én *filozófiai* létezésemnek érzéki burkok alá rejtett alakjai érvényesek.

Éppígy a megszüntetett *minőség* egyenlő *mennyiség*, a megszüntetett mennyiség egyenlő *mérték*, a megszüntetett mérték egyenlő *lényeg*, a megszüntetett lényeg egyenlő *jelenség*, a megszüntetett jelenség egyenlő *valóság*, a megszüntetett valóság egyenlő *fogalom*, a megszüntetett fogalom egyenlő *objektivitás*, a megszüntetett objektivitás egyenlő *abszolút eszme*, a megszüntetett abszolút eszme egyenlő *természet*, a megszüntetett természet egyenlő *szubjektív* szellem, a megszüntetett szubjektív szellem egyenlő *erkölcsi* objektív szellem, a megszüntetett erkölcsi objektív szellem egyenlő *művészet*, a megszüntetett művészet egyenlő *vallás*, a megszüntetett vallás egyenlő *abszolút tudás*.[65]

Egyrészt ez a megszüntetés az elgondolt lényegnek egy megszüntetése, tehát az *elgondolt* magánjog* szűnik meg a morál *gondolatává*. És mert a gondolkodás azt képzeli, hogy közvetlenül önmagának a másikja, *érzéki valóság*, tehát számára az akciója *érzéki*, *valóságos* cselekvésként is érvényes, ezért ez az elgondoló megszüntetés, amely tárgyát a valóságban meghagyja, azt hiszi, hogy azt valóban leküzdötte, és másrészt, mert az számára mármost gondolati mozzanatként lett, azért valóságában is mint önmagának, az öntu-

* *Marxnál:* magántulajdon — *Szerk.*

datnak, az elvonatkoztatásnak önigazolása érvényes számára.

Az egyik tekintetben az a létezés, amelyet Hegel a filozófiává megszüntet, ennélfogva nem a *valóságos* vallás, állam, természet, hanem a vallás mint már maga is a tudás tárgya, a *dogmatika*, ugyanígy a *jogtudomány*, az *államtudomány*, a *természettudomány*. Az egyik tekintetben tehát ellentétben áll mind a *valóságos* lényeggel, mind a közvetlen, nem-filozófiai *tudománnyal*, illetve e lényeg nem-filozófiai *fogalmaival*. Ellentmond tehát közkeletű fogalmaiknak.

Másfelől a vallásos stb. ember Hegelben megtalálhatja magának végső igazolását.

Fel kell mármost fognunk — az elidegenülés meghatározásán belül — a hegeli dialektika *pozitív* mozzanatait.

a) A *megszüntetés* mint tárgyi, a külsővé-idegenné válást magába *visszavevő* mozgás. — ⟨Ez: az elidegenülésen belül kifejezett belátása a tárgyi lényeg *elsajátításának* e tárgyi lényeg elidegenülésének megszüntetése által; elidegenült belátás az ember *valóságos tárgyiasulásába*, tárgyi lényegének valóságos elsajátításába a tárgyi világ *elidegenült* meghatározásának megsemmisítése által, megszüntetése által, elidegenült létezésében, — mint ahogy az ateizmus mint Isten megszüntetése az elméleti humanizmus létrejövése, a kommunizmus mint a magántulajdon megszüntetése a valóságos emberi életnek mint az ő tulajdonának vindikálása, a gyakorlati humanizmusnak ezen létrejövése; illetve az ateizmus a vallás megszüntetése által, a kommunizmus a magántulaj-

don megszüntetése által magával közvetített humanizmus. Csak e közvetítésnek – amely azonban szükséges előfeltevés – a megszüntetése által jön létre a pozitíve önmagából kezdődő, a *pozitív* humanizmus.〉

De az ateizmus, a kommunizmus nem menekülés, nem elvonatkoztatás, nem az embertől létrehozott tárgyi világnak, tárgyiasággá kivajúdott lényegi erőinek elvesztése, nem a természetellenes, kifejletlen egyszerűséghez visszatérő szegénység. Sőt éppen lényegének, mégpedig lényegének mint valóságosnak a valóságos létrejövése, valóságosan az ember számára létrejövő megvalósulása.

Hegel tehát, amikor az önmagára vonatkoztatott tagadás *pozitív* értelmét – habár megint elidegenült módon – felfogja, az ember önelidegenülését, lényegének külsővé-idegenné válását, tárgyiatlanulását és valótlanulását önmegnyerésként, lényegváltozásként, tárgyiasulásként, megvalósulásként fogja fel. 〈Egyszóval – az elvonatkoztatáson belül – a munkát az ember *önlétrehozási aktusaként*, a magához mint idegen lényeghez való viszonyulást és magának mint egy idegen lényegnek a tevékenykedését a létrejövő *nembeli tudatként* és *nembeli életként* fogja meg.〉

b) Hegelnél – eltekintve a már vázolt visszájára fordítottságtól, vagy jobbanmondva annak következményeképpen – ez az aktus azonban először is egy *csak formális*, mert elvont aktusként jelenik meg, mert maga az emberi lény csak *elvont gondolkodó lényként*, öntudatként érvényes; illetve

másodszor, minthogy a felfogás *formális* és *elvont*, azért a külsővé-idegenné válás megszüntetése a kül-

sővé-idegenné válás igazolásává lesz, vagyis Hegel számára az *önlétrehozás, öntárgyiasítás* eme mozgása mint *önmagát külsővé-idegenné tevés és önelidegenülés* az *abszolút* és ezért a végső, önmagát célzó és magában megnyugodott, lényegéhez eljutott *emberi életnyilvánítás.*

Ez a mozgás a maga elvont formájában mint dialektika ennélfogva az *igazán emberi életként* érvényes, és mert mégis elvonatkoztatása, elidegenülése az emberi életnek, azért *isteni folyamatként* érvényes, ennélfogva az ember isteni folyamatának — olyan folyamatnak, amelyet az embernek tőle megkülönböztetett elvont, tiszta, abszolút lényege maga csinál végig.

Harmadszor: E folyamatnak hordozóval kell bírnia, szubjektummal; de a szubjektum csak eredményként jön létre; ez az eredmény, a magát abszolút öntudatként tudó szubjektum ennélfogva az *Isten, abszolút szellem, a magát tudó és tevékenykedő eszme.* A valóságos ember és a valóságos természet pusztán prédikátumaivá, jelképeivé válnak e rejtett, nem-valóságos embernek és e nem-valóságos természetnek. Szubjektum és prédikátum ennélfogva abszolút visszájára fordítás viszonyában állanak egymással, *misztikus szubjektum-objektum,* vagyis az *objektumon túlnyúló szubjektivitás,* az *abszolút szubjektum* mint *folyamat,* mint magát *külsővé-idegenné tevő* és a külsővé-idegenné válásból magába visszatérő, de azt ugyanakkor magába visszavevő *szubjektum* és a szubjektum mint ez a folyamat; a tiszta, *szüntelen* magában-való forgás.

Először is az ember önlétrehozási vagy öntárgyiasítási aktusának *formális és elvont* felfogása.

Az elidegenült tárgy, az ember elidegenült lényegi valósága — minthogy Hegel az embert öntudattal egyenlőként tételezi — nem egyéb, mint *tudat*, csak az elidegenülés gondolata, *elvont* és ezért tartalmatlan és nemvalóságos kifejezése, a *tagadás*. A külsővéidegenné válás megszüntetése ennélfogva ugyancsak nem egyéb, mint ama tartalmatlan elvonatkoztatásnak elvont, tartalmatlan megszüntetése, a *tagadás tagadása*. Az öntárgyiasítás tartalmas, eleven, érzéki, konkrét tevékenysége ennélfogva annak puszta elvonatkoztatásává, az *abszolút negativitássá* válik, olyan elvonatkoztatás ez, amely megint mint olyan van rögzítve és mint önálló tevékenység, mint a tevékenység egyáltalán van elgondolva. Minthogy ez az úgynevezett negativitás nem más, mint ama valóságos eleven aktus *elvont*, *tartalmatlan* formája, ezért tartalma is csupán *formális*, a minden tartalomtól való elvonatkoztatás által létrehozott tartalom lehet. Ezek ennélfogva az általános, elvont, minden tartalomhoz hozzátartozó, ezért egyben minden tartalommal szemben közömbös, ugyanakkor éppen ezért minden tartalomra érvényes *elvonatkoztatási formák*, a gondolkodási formák, a logikai kategóriák, elszakítva a *valóságos* szellemtől és a *valóságos* természettől. (Az abszolút negativitás *logikai* tartalmát alább ki fogjuk fejteni.)

A pozitív, amit Hegel itt végbevitt — az ő spekulatív logikájában —, az, hogy a *meghatározott fogalmak*, az általános *rögzített gondolkodási formák* a természettel és szellemmel szembeni önállóságukban az emberi lényeg, tehát egyben az emberi gondolkodás általános

elidegenülésének szükségszerű eredményei, és hogy ennélfogva Hegel ezeket az elvonatkoztatási folyamat mozzanataiként ábrázolta és foglalta össze. Pl. a megszüntetett lét lényeg, a megszüntetett lényeg fogalom, a megszüntetett fogalom ... abszolút eszme. De mi hát az abszolút eszme? Ez önmagát megint megszünteti, ha nem akarja újra elölről végigcsinálni az egész elvonatkoztatási aktust és nem akar megelégedni azzal, hogy elvonatkoztatások totalitása vagy az önmagát megragadó elvonatkoztatás legyen. De a magát elvonatkoztatásként megragadó elvonatkoztatás magát semminek tudja; fel kell adnia önmagát, az elvonatkoztatást, és így olyan lényeghez jut el, amely éppen az ő ellenkezője, a *természethez*. Az egész logika tehát annak bizonyítása, hogy az elvont gondolkodás magáért-valóan semmi, hogy az abszolút eszme magáért-valóan semmi, hogy csak a *természet* valami.

Az abszolút eszme, az *elvont* eszme, amely „magával való [...] egysége szerint *tekintve, szemlélés*" (Hegel „Enzyklopädie"-je, [244. §,] III. kiadás, 222. old.), amely, i. h., „önmagának abszolút igazságában *elhatározza* magát, hogy különösségének, vagyis az első meghatározásnak és máslétnek mozzanatát, a *közvetlen eszmét* mint visszfényét, magát mint *természetet* szabadon *magából kibocsátja*" (i. h.), ez az egész oly furcsa és barokk módon viselkedő eszme, amely a hegeliánusoknak szörnyű fejfájásokat okozott, egyáltalán nem más, mint az *elvonatkoztatás*, azaz az elvont gondolkodó, amely tapasztalattól okultan és igazságáról felvilágosodottan, néminemű — hamis és még

szintén elvont — feltételek mellett arra határozza el magát, hogy magát *feladja* és más-létét, a különöst, a meghatározottat teszi magánál-való-léte, nem-léte, általánossága és meghatározatlansága helyébe; arra, hogy a *természetet*, amelyet csak elvonatkoztatásként, gondolati dologként magában rejtett, *szabadon magából kibocsássa*, azaz elhagyja az elvonatkoztatást és a tőle *szabad* természetet egyszer megnézze magának. Az elvont eszme, amely közvetlenül *szemléléssé* lesz, egyáltalán nem más, mint az elvont gondolkodás, amely feladja magát és magát *szemléletre* határozza el. A logikának a természetfilozófiába való ezen egész átmenete nem más, mint — az elvont gondolkodó számára oly nehezen eszközölhető és ezért általa oly kalandosan leírt átmenet az *elvonatkoztatásból* a *szemlélésbe*. A *misztikus* érzés, amely a filozófust az elvont gondolkodásból a szemlélésbe űzi, az *unalom*, a vágy valamilyen tartalom után.

(Az önmagától elidegenült ember egyben a *lényegétől*, azaz a természetes és emberi lényegtől elidegenült gondolkodó. Gondolatai ennélfogva a természeten és az emberen kívül lakozó megrögzött szellemek. Hegel a logikájában összezárta mindezeket a megrögzött szellemeket, mindegyiküket egyszer tagadásként, azaz az *emberi* gondolkodás *külsővé-idegenné válásaként*, azután a tagadás tagadásaként, azaz e külsővé-idegenné válás megszüntetéseként, az emberi gondolkodás *valóságos* nyilvánulásaként fogta fel; de minthogy maga még foglya az elidegenülésnek — a tagadásnak ez a tagadása részben annak a maga elidegenülésében

való visszaállítása, részben a megállás az utolsó aktusnál, a magának magára való vonatkoztatása a külsővé-idegenné válásban mint e megrögzött szellemek igazi létezésében {(azaz Hegel az elvonatkoztatás magában keringő aktusát teszi ama megrögzött elvonatkoztatások helyébe; ezzel megvan először is az az érdeme, hogy kimutatta mindezeknek az eredeti keltük szerint egyes filozófiákhoz tartozó, oda nem illő fogalmaknak a szülőhelyét, összefoglalta őket és egy meghatározott elvonatkoztatás helyett létrehozta a maga egész körében kimerített elvonatkoztatást mint a kritika tárgyát) (hogy miért választja el Hegel a gondolkodást a *szubjektumtól*, később látni fogjuk; de már most is világos, hogy ha az ember nincs, akkor lényegnyilvánítása sem lehet emberi, tehát gondolkodását sem lehetett az embernek mint emberi és természetes, szemmel, füllel stb. a társadalomban és világban és természetben élő szubjektumnak a lényegnyilvánításaként megfogni)}, részben amennyiben ez az elvonatkoztatás önmagát fogja fel és önmagát illetően végtelen unalmat érez, Hegelnél a feladása az elvont, csak a gondolkodásban mozgó gondolkodásnak — amelyben nincs se szem, se fog, se fül, se semmi — azon elhatározásként jelenik meg, hogy a *természetet* lényegként elismerje és a szemléletre adja magát.)

De a *természet* is, elvontan véve, magáért-valóan, az embertől való elválasztásban rögzítve, az ember számára *semmi*. Hogy az elvont gondolkodó, aki szemlélésre határozta el magát, a természetet elvontan szemléli, az magától értetődik. Mint ahogy a termé-

szet a gondolkodó számára az ő maga előtt rejtett és rejtélyes alakjában, mint abszolút eszme, mint gondolati dolog be volt zárva, úgy a gondolkodó igazában, amikor magából kibocsátotta, csak ezt az *elvont természetet* — de mármost azzal a jelentőséggel, hogy az a gondolat más-léte, hogy az a valóságos szemlélt, az elvont gondolkodástól megkülönböztetett természet —, csak a természet *gondolati dolgát* bocsátotta ki magából. Vagyis, hogy emberi nyelven szóljunk, természetszemléleténél az elvont gondolkodó tapasztalja, hogy azok a lényegek, amelyeket ő az isteni dialektikában a gondolkodás önmagában forgolódó és a valóságba sehol ki nem tekintő munkájának tiszta termékeiként a semmiből, a merő elvonatkoztatásból vélt létrehozni, nem egyebek, mint *természeti meghatározások elvonatkoztatásai*. Az egész természet az ő számára tehát csak érzéki, külsőleges formában megismétli a logikai elvonatkoztatásokat. — Újra *elemzi* a természetet és ezeket az elvonatkoztatásokat. Természetszemlélete tehát csak a természetszemlélettől való elvonatkoztatásának igazolási aktusa, elvonatkoztatásának általa tudatosan megismételt nemzési aktusa. Így pl. az idő egyenlő negativitás, amely magát magára vonatkoztatja: (i. m. [257. §,] 238. old.). A megszüntetett levésnek mint létezésnek megfelel — természeti formában — a megszüntetett mozgás mint anyag. A fény — a *természeti* formája — a *magába való reflexiónak*. A test mint *hold* és *üstökös* — a *természeti* formája — az *ellentétnek*, amely a logika szerint egyfelől az *önmagán nyugvó pozitív*, másfelől az önmagán nyugvó *negatív*. A föld a *természeti* for-

mája a logikai *alapnak*, mint az ellentét negatív egysége stb.

A *természet mint természet*, azaz amennyiben érzékileg még különbözik ama titkos, benne elrejtett értelemtől, a természet elválasztva, megkülönböztetve ezektől az elvonatkoztatásoktól *semmi*, egy *semminek bizonyuló semmi*, *értelmetlen*, illetve csak egy megszüntetett külsőlegesség értelmével bír.

„A véges-*teleologikus* álláspontban ott van az a helyes előfeltevés [...] hogy a természet az abszolút [vég]célt nem tartalmazza benne magában valóan." [245. §,] 225. old. Célja az elvonatkoztatás igazolása. „A természet a *más-lét formájában* való eszmeként adódott. Minthogy az *eszme* így önmaga negatívjaként, vagyis a *maga számára külsőlegesen* van, így a természet nem ehhez az eszméhez [...] viszonyítva külsőleges csak, hanem a *külsőlegesség* alkotja azt a meghatározást, amelyben természetként van." [247. §,] 227. old.

A *külsőlegesség* itt nem a magát *nyilvánító* és a fénynek, az érzéki embernek feltárult *érzékiségként* értendő, ez a külsőlegesség itt a külsővé-idegenné válásnak, egy hibának, egy fogyatkozásnak, amelynek nem kellene lennie, értelmében veendő. Mert az igaz még mindig az eszme. A természet csak *más-létének* a *formája*. És minthogy az elvont gondolkodás a *lényeg*, ezért az, ami az ő számára külsőleges, lényege szerint valami csak *külsőleges*. Az elvont gondolkodó egyszersmind elismeri, hogy az *érzékiség* a természet lényege, a *külsőlegesség*, ellentétben az *önmagában* forgolódó gondol-

kodással. De egyszersmind ezt az ellentétet úgy mondja ki, hogy a *természetnek ez a külsőlegessége* annyi, mint *ellentéte* a gondolkodással, *fogyatékossága*, hogy a természet, amennyiben különbözik az elvonatkoztatástól, fogyatékos lényeg. Egy nemcsak számomra, az én szememben fogyatékos, hanem önmagán-valóan fogyatékos lényeg bír valamivel magán kívül, amiben fogyatékossága van. Azaz lényege másvalami, mint ő maga. A természetnek ennélfogva önmagát meg kell szüntetnie az elvont gondolkodó számára, mert ő a természetet már potenciálisan *megszüntetett* lényegként tételezte.

„A szellemnek *számunkra előfeltevése a természet*, amelynek a szellem az *igazsága* és ezzel az *abszolút elsője*. Ebben az igazságban a természet *eltűnt*, és a szellem a magáértvalóságához eljutott eszmeként adódott, amelynek az *objektuma*, akárcsak a *szubjektuma* a *fogalom*. Ez az azonosság *abszolút negativitás*, mert a természetben a fogalom a maga tökéletes külsőleges objektivitásával bír, de ez a külsővé-idegenné válása meg van szüntetve és a fogalom ebben magával azonossá lett a maga számára. A fogalom ilyenképpen csak mint a természetből való visszatérés ez az azonosság." [381. §,] 392. old.

„A *kinyilatkozás*, amely mint az *elvont* eszme a természet közvetlen átmenete, *levése*, egyben mint a szellemnek, amely szabad, kinyilatkozása a természetnek mint az *ő* világának *tételezése*; olyan tételezés ez, amely mint reflexió egyszersmind a világnak mint önálló természetnek *előfeltételezése*. A fogalomban való

kinyilatkozás annak mint a maga létének megteremtése, amelyben szabadságának a *megerősítését* és *igazságát* adja magának." „Az *abszolút a szellem*; ez az abszolútnak a legmagasabb definíciója." [384. § 393. old.]

MELLÉKLETEK

[MARX KIVONATA HEGEL „PHÄNOMENOLOGIE"-JÁNAK UTOLSÓ (VIII.) FEJEZETÉBŐL[66]]

A „Phänomenologie"-ban a létrejött *abszolút tudás* ilyeténképpen ábrázoltatik:

1. A kinyilatkoztatott vallásban a szellem *valóságos* öntudata még nem a *tárgya* a *tudatának;* a szellem és mozzanatai az elképzelésbe és a tárgyiság formájába esnek. Az elképzelés tartalma az abszolút szellem: e *puszta* forma megszüntetéséről van még szó.

2. A tudat *tárgyának ez a leküzdése*... nemcsak az az egyoldalúság, hogy a tárgy az önlétbe visszatérőként mutatkozik, hanem *meghatározottabban* úgy... hogy a tárgy egyrészt mint olyan eltűnőnek ábrázolódik a tudat számára, másrészt méginkább, hogy az öntudat külsővé-idegenné válása az, ami a dologiságot tételezi, és hogy e *külsővé-idegenné válás* nemcsak *negatív*, hanem *pozitív* jelentéssel s ezzel nemcsak *értünk-valóan* vagy magán-valóan, hanem *az öntudatért magáért valóan* bír. *Érte-valóan* a tárgy negatívja, illetve ennek önmagát megszüntetése azáltal bír a pozitív jelentéssel, illetve az öntudat a tárgy e sem-

misségét azáltal *tudja*, hogy egyfelől önmagát teszi külsővé-idegenné; mert e külsővé-idegenné válásban tételezi *magát* tárgyként, illetve a tárgyat a *magáértvalóság* elválaszthatatlan egységénél fogva önmagaként... Másfelől ebben rejlik egyszersmind az a másik mozzanat, hogy ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiságot éppannyira meg is szüntette és magába visszavette, tehát a *maga* más-létében mint olyanban magánál van...

3. Ez a tudat mozgása, és a tudat ebben mozzanatainak totalitása... Éppígy a tárgyhoz meghatározásainak totalitása szerint kell viszonyulnia és a tárgyat ezek mindegyike szerint így kellett megragadnia. Meghatározásainak ez a totalitása teszi a *tárgyat magán-valóan szellemi* lényeggé, és a tudat számára a tárgy igazában ezek közül minden egyesnek mint az *önlétnek* a felfogása által, vagyis a hozzájuk való imént nevezett *szellemi viszonyulás* által lesz ezzé.

4. A *tárgy* tehát részint *közvetlen* lét, vagyis egy *dolog* egyáltalában — ami a közvetlen tudatnak felel meg —; részint magamagának mássá-levése, a maga *viszonya*, vagyis *másértvalósága* és *magáértvalósága*, a meghatározottság — ami az *észlelésnek* —; részint *lényeg*, vagyis mint általános van — ami az értelemnek felel meg. (Lét, lényeg, fogalom: általánosság, különösség, egyediség, állítás, tagadás, a tagadás tagadása; egyszerű ellentét, eldöntött, megszüntetett. Közvetlenség. Közvetítés. Magát megszüntető közvetítés. Magánálvalóság. Külsővé-idegenné válás. A külsővé-idegenné válásból magába való visszatérés. Magán-való. Magáért-való. Magán- és magáért-való.

Egység. Különbség. Önmegkülönböztetés. Azonosság. Tagadás. Negativitás. Logika. Természet. Szellem. Tiszta tudat. Tudat. Öntudat. Fogalom. Ítélet. Következtetés.) A tárgy mint egész a következtetés, vagyis az általánosnak a mozgása a meghatározáson át az egyediséghez, valamint a megfordított mozgás, az egyediségtől az egyediségen mint megszüntetetten, vagyis a meghatározáson át az általánoshoz. — E három meghatározás szerint kell tehát a tudatnak a tárgyat *önmagaként* tudnia. Ez azonban nem a *tudás* mint a tárgynak *tiszta fogalmi megragadása*, amiről szó van, hanem ezt a tudást csak levésében vagy mozzanataiban kell felmutatni abban a tekintetben, amely a tudathoz mint olyanhoz tartozik, és a tulajdonképpeni fogalom, vagyis tiszta tudás mozzanatait a tudatnak alakzatai formájában. Ezért a tárgy a tudatban még nem jelenik meg ama szellemi lényegiségként, ahogyan mi kimondottuk, és a tudat viszonyulása a tárgyhoz nem a tárgynak az ebben a totalitásban mint olyanban, sem pedig e totalitás *tiszta* fogalmi formájában való szemügyrevétele, hanem részint *alakja* az egyváltalában-való tudatnak, részint bizonyos száma ilyen alakoknak, amelyeket mi egybeveszünk, és melyekben a tárgy mozzanatainak és a tudat viszonyulásának totalitása csak mozzanataira feloldva mutatható fel.

5. A *tárgy* tekintetében, amennyiben az közvetlen, amennyiben *közömbös* (sic) lét, azt láttuk, hogy a megfigyelő ész ebben a közömbös dologban önmagát *keresi* és *találja*, azaz hogy tudatában van a maga tevésének mint egy éppúgy *külsőleges* tevésnek, ahogyan a tárgynak csak mint egy közvetlen tárgynak van tu-

datában... Csúcsáig jutva a maga meghatározását a megfigyelő ész abban a végtelen ítéletben mondja ki, hogy az *Én léte: egy dolog*. Mégpedig egy érzéki közvetlen dolog; amikor az Én-t *léleknek* nevezik, akkor is mint dolgot képzelik el ugyan, de mint láthatatlan, tapinthatatlan dolgot; valójában tehát nem mint közvetlen létet, nem mint azt, amit egy *dolgon* értenek. Ama szellemtelen ítélet ellenben fogalma szerint a legszellemesebb. Mármost lássuk, hogyan mondódik ki a *belseje*. A *dolog: Én;* azaz a dolog megszüntetve; a dolog magán-valóan semmi, jelentéssel csak a viszonyban, csak az *Én* által és rá való *vonatkozása* által bír. — Ez a mozzanat a tiszta belátásban és a felvilágosodásban adódott a tudat számára. A dolgok egyszerűen *hasznosak* és csak *hasznosságuk* szerint tekintendők... A *művelt* öntudat, amely befutotta az elidegenült szellem világát, külsővé-idegenné válása révén létrehozta a dolgot mint önmagát, ezért még megtartja a dologban önmagát és tudja a dolog önállótlanságát, vagyis azt, hogy a dolog *lényegileg* csak *másért*valóság; vagyis teljesen kifejezve a *viszonyt*, azaz azt, ami itt egyedül alkotja a tárgy természetét, a dolog valami *magáért-valóként* számít a szemében, kimondja az érzéki bizonyosságot mint abszolút igazságot, de maga ez a *magáértvalóság* a szemében mozzanatként számít, amely csak eltűnik és ellenkezőjébe, a kiszolgáltatott másértvalóságba megy át. — Ebben azonban a dolog tudása még nincs kiteljesedve; a dolgot nemcsak a lét közvetlensége és a meghatározottság szerint, hanem *lényegként* vagy *belsőként*, az *önlétként* is tudni kell. Ez a *morális öntudatban* van meg. A morális öntudat

a tudását az *abszolút lényegiségként*, illetve a *létet* egyszerűen a tiszta akaratként vagy tudásként tudja; *nincs semmi*, csak ez az akarat és tudás; minden mást csak lényegtelen lét, azaz nem *magán-való* lét, csak a lét üres hüvelye illet meg. Amennyiben a morális tudat a *létezést* a maga világelképzelésében az önlétből kibocsátja, éppannyira megint visszaveszi azt magába. Mint *lelkiismeret* a morális tudat már nem a létezésnek és az önlétnek ez a még váltakozó kitevése és elfedése, hanem tudja, hogy *létezése* mint olyan ez az önmaga felől való tiszta bizonyosság; a tárgyi elem, amelybe mint cselekvő kiáll, nem más, mint az *önlét magáról* való tiszta *tudása*.

6. Ezek ama mozzanatok, amelyekből a szellemnek a maga tulajdonképpeni tudatával való megbékélése összetevődik; magáért-valóan e mozzanatok egyediek és csakis szellemi egységük alkotja e megbékélés erejét. E mozzanatok utolsója maga ez az egység, és valójában összeköti magában valamennyit. Az önmaga felől létezésében bizonyos szellem a *létezés* eleméül semmi mással nem bír, mint ezzel a magáról való tudással; annak kimondása, hogy amit tesz, a kötelességről való meggyőződése szerint teszi, ez az ő beszéde a cselekvésének *érvénye* (pénze) [*Gelten* (Geld)]. — A cselekvés a fogalom egyszerűségének első *magán-való elválasztása* és az ebből az elválasztásból való visszatérés. Ez az első mozgás átcsap a másodikba, amennyiben az elismerés eleme a kötelességről való *egyszerű* tudásként tételezi magát a *különbséggel* és a *megkettőződéssel* szemben, amely a cselekvésben mint olyanban rejlik és ezen a módon vaskemény valóságot ké-

pez a cselekvéssel szemben. A *megbocsátásban* láttuk, ahogy ez a keménység enged önmagából és külsővé-idegenné válik. A valóság tehát itt az öntudat számára mint *közvetlen létezés* nem bír más jelentéssel, mint azzal, hogy ő a tiszta tudás; = éppígy mint *meghatározott* létezés vagy mint viszony a magával szembenálló nem egyéb, mint tudás részint erről a tisztán egyedi önlétről, részint a tudásról mint általánosról. Ebben egyszersmind tételezve van az, hogy a *harmadik* mozzanat, az *általánosság* vagy a *lényeg* a két szembenálló mindegyike szemében csak *tudásként* számít; és az üres még hátralevő ellentétet végül éppígy megszüntetik és az Én — Én tudását jelentik, ezt az *egyedi* önlétet, amely közvetlenül tiszta tudás vagy általános.

A tudatnak az öntudattal való megbékélése ezért kettős módon van létrehozva: 1. a vallásos szellemben, 2. magában a tudatban mint olyanban. 1. Megbékélés a magánvalóság formájában, 2. a magáért-valóság formájában. Ahogyan tekintettük őket, külön esnek. Felmutatandó mármost az egyesülése a két oldalnak: 1. szellem *magán-valóan*, abszolút tartalom, 2. magáért-valóan, tartalmatlan forma, vagyis a szellem az öntudat oldaláról, 3. a szellem magán- és magáért-valóan.

7. Ez az egyesülés megvan a vallásban, mint a képzetnek az öntudatba való visszatérése, de nem a tulajdonképpeni formában, mert a vallási oldal a *magán-valónak* az oldala, amely szembenáll az öntudat mozgásával. Az egyesülés a másik oldalhoz tartozik, amely az ellentétben a magába való reflexió oldala.

tehát az az oldal, amely önmagát és az ellenkezőjét magáért-valóan, kifejletten vagy megkülönböztetetten, tartalmazza. A tartalom, valamint a szellem másik oldala mint *másik* oldal a maga teljességében megvan és fel van mutatva; a még hiányzó egyesülés a fogalom egyszerű egysége. — Ez mint a tudatnak különös alakja a *széplélek*, a fogalmánál megálló önmaga felől bizonyos szellem alakja. Mint ami realizálódásával ellentételezetten megrögzíti magát, ez nem egyéb, mint az egyoldalú alak, üres párává enyészés; de pozitív külsővé-idegenné válás és továbbmozgás is. E realizálódás által a fogalomnak a maga *betöltésével* szembeni *meghatározottsága* megszünteti magát; öntudata az általánosság formáját nyeri. Az igazi fogalom, a *tiszta* tudásról mint olyan lényegről való *tudás*, amely *ez* a tudás, *ez* a tiszta öntudat, amely tehát egyszersmind *igazi tárgy*, mert ez a tárgy a magáért-való önlét.

E fogalom beteljesedése részint a *cselekvő* szellemben, részint a *vallásban*... Amaz első alakban a forma az önlét maga, mert a forma tartalmazza a *cselekvő* önmaga felől bizonyos szellemet; az *önlét végigviszi az abszolút szellem életét*. Ez az alak amaz egyszerű fogalom, amely azonban feladja *örök lényegét*, *létezik*, illetve cselekszik. A *megkettőződéssel* vagy előtérbe lépéssel ezen egyszerű fogalom a fogalom tisztaságában bír, mert ez az *abszolút elvonatkoztatás* vagy *negativitás*. Éppígy a létnek vagy valóságnak elemével benne magában, mert az egyszerű *közvetlenség* az, amely éppúgy *lét* és *létezés*, mint lényeg, amaz a negatív, emez a pozitív gondolkodás maga. Hegel már-

most tovább kifejti a széplélek unalmas folyamatát, melynek eredménye a *tudásnak tiszta általánossága*, amely öntudat. — A fogalom köti össze azt, hogy a *tartalom* az *önlét* saját *tevése;* mert e fogalom az önlét magában való tevésének mint minden lényegiségnek és minden létezésnek a tudása, az *erről a szubjektumról* mint a *szubsztanciáról* és a szubsztanciáról mint a szubjektum tevésének erről a tudásáról való tudás.

8. A magát *szellem-alakjában* tudó *szellem*, a *fogalmilag megragadó tudás*. Az *igazság* nemcsak *magánvalóan* egyenlő a *bizonyossággal*, hanem az önmaga felől való bizonyosság *alakjával* is bír, vagyis létezésében, azaz a tudó szellem számára az önmaga felől való tudás *formájában* van. Az igazság a *tartalom*, amely a vallásban még nem-egyenlő a bizonyosságával. Ez az egyenlőség pedig abban van, hogy a tartalom az önlét alakját kapta. Ezáltal az vált a létezés elemévé vagy a *tárgyiság formájává* a tudat számára, ami a lényeg maga — a fogalom. A szellem ebben az elemben a tudatnak *megjelenően* vagy ebben a tudat által létrehozva, ez a *tudomány*. Ez az öntudat tiszta *magáértvalósága;* ez az *Én*, amely *ez* és nem más Én, és amely éppígy közvetlenül *közvetítve* van, vagyis megszüntetett *általános* Én. *Tartalommal* bír, amelyet *megkülönböztet* magától; mert annyi, mint a tiszta negativitás vagy a magát megkettőzés; annyi, mint *tudat*. E tartalom magában a különbségében az Én, mert e tartalom az önmagát megszüntetés mozgása, vagyis ugyanaz a tiszta negativitás, amely az Én. Az Én benne mint megkülönböztetettben magába van reflektálva; a tartalom csakis azáltal van *fogalmilag*

megragadva, hogy az Én a maga más-létében önmagánál van.

E tartalom, *meghatározottabban* megadva, nem más, mint maga *az imént kimondott mozgás;* mert e tartalom a szellem, amely befutja önmagát, mégpedig *magáért-valóan* szellemként, azáltal, hogy a fogalom alakjával bír a maga tárgyiságában. Ami e fogalom *létezését* illeti, az időben és valóságban a *tudomány* nem jelenik meg előbb, mintsem a szellem eljutott ehhez a magáról való tudathoz. Mint a szellem, amely tudja, hogy mi, e fogalom nem existál korábban és sehol másutt, csak ama munka kiteljesítése után, hogy tökéletlen alakján erőt vegyen, tudata számára megszerezze lényegének alakját és ezen a módon kiegyenlítse az *öntudatát* a *tudatával*. Lásd a folytatást 583. skk. old. Önléttelen lét rejtett; *megnyilatkozva a maga számára csak az önmaga felől való bizonyosság van.* Az *idő* viszonya a történelemhez. A fogalmilag megragadó szellem *eltörli* az *időt; tapasztalat* és *tudás*, a szubsztancia átváltoztatása szubjektummá, a tudat tárgyáé az öntudat tárgyává, azaz *éppannyira megszüntetett tárggyá* vagy *fogalommá*. A szellem csak mint ez a magába reflektálódó levés igazában a szellem. „Amennyiben a szellem tehát szükségképpen ez a magában való megkülönböztetés, szemlélt egésze szembelép egyszerű öntudatával, és minthogy tehát amaz egész a megkülönböztetett, ezért meg van különböztetve a maga szemlélt tiszta fogalmává, az *idővé* és a tartalommá, a *magán-valóvá;* a szubsztancia mint szubjektum magán bír az elsőbb csak *belső szükségszerűséggel*, hogy magát rajta magán mint azt áb-

rázolja, ami *magán-valóan, mint szellemet. A kiteljesedett tárgyi ábrázolás* elsőbb csak egyszersmind *annak reflexiója* vagy *annak levése* önlétté. Mielőtt ennélfogva a szellem *magán-valóan*, mint világszellem *ki* nem *teljesedik*, addig nem érheti el mint *öntudatos* szellem a kiteljesedését. A vallás tartalma ezért az időben korábban mondja ki, mint a tudomány, hogy *mi* a *szellem*, de csakis a tudomány a szellem igazi tudása önmagáról... A *mozgás*, a *szellem magáról való tudásának formája*[”...]

[JEGYZETEK A PÁRIZSI KIVONAT-FÜZETEKBŐL[67]]

[1. ENGELS: „A NEMZETGAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK VÁZLATA"[68]]

A magántulajdon. Legközelebbi következménye: a *kereskedelem:* mint minden tevékenység, *közvetlen* kereseti forrás a kereskedő ember számára. A soronkövetkező, a kereskedelem által feltételezett kategória: az *érték*. Elvont reális és csereérték. *Say* — hasznosság = a reális érték meghatározása, Ricardo és Mill — *termelési költségek*. Az angoloknál a konkurrencia, a termelési költségekkel szemben, a hasznosságot képviseli, Saynél a termelési költségeket. *Érték* a *termelési költségek* viszonya a *hasznossághoz*. Az érték legközelebbi alkalmazása az a *döntés*, hogy egyáltalában termeljenek-e, hogy a hasznosság felér-e a termelési költségekkel. Az értékfogalom gyakorlati alkalmazása a termelésre vonatkozó döntésre korlátozódik. A *reális és a csereérték* közötti különbség azon nyugszik, hogy a kereskedelemben adott *egyenérték nem egyenérték*. Az *ár* a termelési költségek és a kon-

kurrencia viszonya. Csak annak van *ára*, ami monopolizálható. A *földjáradék* ricardoi definíciója téves, mert előfeltételezi, hogy a kereslet csökkenése azonnal visszahat a földbérre és tüstént művelésen kívül helyezi a legrosszabb megművelt föld megfelelő mennyiségét*. Ez téves. Ez a definíció elhagyja a konkurrenciát, Smithé a termékenységet. A *földbér* = *a talaj termőképessége* és a *konkurrencia* közötti viszony. *A talaj értékét* egyenlő területek egyenlő munka melletti termelőképességével kell mérni.

Tőke és munka különválása. Tőke és nyereség különválása. A nyereség különválása nyereségre és kamatokra... A nyereség, az a súly, melyet a termelési költségek meghatározásánál a tőke nyom a latban, a tőke számára inherens marad, s ez visszaesik a munkába. Munka és bér különválása. A bér jelentősége. A munka jelentősége a termelési költségek meghatározása szempontjából. Hasadás föld és ember között. Emberi munka különválasztva munkára és tőkére.

* *Marxnál:* minőségét — *Szerk.*

[2. A SAY-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZET[69]]

Adnotationes ad Epitomem *

I. A körforgásra vonatkozó alapelvek

1. A *magántulajdon* tény, melynek megalapozása nem tartozik a nemzetgazdaságtanra, de amely annak alapzatát képezi.

Nincs *gazdagság* magántulajdon nélkül, és a nemzetgazdaságtan lényege szerint a *meggazdagodás tudománya*. Nincs tehát politikai gazdaságtan a magántulajdon nélkül. Az egész nemzetgazdaságtan tehát egy szükségszerűség nélküli tényen nyugszik.

2. *Gazdagság*. Itt az *érték* fogalmát, amelyet még nem fejtett ki, már feltételezi; ugyanis a gazdagságot mint „az értékek összegét", a birtokolt „értékes dolgok összegét" definiálja. — Mivel a relatív gazdagságot a szükséges dolgok értékének a cserébe — en échange — adható dolgok értékével való összehasonlítása révén határozza meg, már eleve a „csere" válik a gazdag-

* — *Megjegyzések a „Kivonat"-hoz* (ti. Say könyvének ilyen című szakaszához) — *Szerk.*

ság lényegi elemévé. A gazdagság azokban a dolgok-
ban áll, amelyekre „nincs szükségünk", amelyek nin
csenek a „személyi szükségletre" megkövetelve.

[3. A SMITH-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZET[70]]

Igen szívderítő az a körforgás a bizonyításban, amelyet Smith elkövet. Hogy a munka megosztását megmagyarázza, feltételezi a cserét. Hogy azonban a csere lehetséges legyen, már előfeltételeznie kell a munka megosztását, az emberi tevékenység különbségét. Azzal, hogy a problémát áthelyezte az ősállapotba, még nem szabadult meg tőle.

[4. A RICARDO-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZETEK[71]]

[I[72]]

Say ezzel szemben a *hasznosságot* érvényesíti. Ezt a hasznosságot a *kereslet*, tehát a fogyasztók konkurrenciája képviseli számára. A termelési költségeket a *kínálat* kiterjedése, mennyisége képviseli.

Ricardo az érték meghatározásában csak a termelési költségeket rögzíti, Say a hasznosságot (használhatóságot). Saynél a konkurrencia a termelési költségeket képviseli. A hasznosság ezért maga Say szerint is a konkurrencia révén tisztára a divattól, szeszélytől stb. függ.

[II[73]]

Nagyon jó, hogy Ricardo kiemeli ezt, hogy a munkás mit sem nyer a munka nagyobb termelőereje által

[III[74]]

Ricardo kifejti, hogy a munka az ár egész összegét felöleli, mert a tőke is munka. Say, i. m. 25. old.

jegyzet, megmutatja, hogy a tőke és a föld profitjáról, amelyet nem gratis* szolgáltatnak, megfeledkezett. Proudhon ebből joggal következtet arra, hogy ahol a magántulajdon létezik, egy dolog többe *kerül*, mint amennyit *ér*, éppen ezzel a magántulajdonosnak fizetett sarccal.

[IV[75]]

Ricardo elválasztja a *talaj magán-való termékenységét* azoktól a gyümölcsöktől, melyeket az bizonyos felszerelések, belé fektetett tőke révén hoz. Ostoba különválasztás. Smith joggal jegyzi meg,[76] hogy a javítási tőke legtöbbször nem a tulajdonostól kerül ki, tehát mint *tőkés* nem követelhetne megjavított talaj után magasabb haszonbért. A „talaj eredeti és elpusztíthatatlan erői", amelyekről Ricardo mint a haszonbér tárgyáról beszél, — elvonatkoztatás.

Malthus állította fel először a Ricardo és Mill által elkezdett haszonbér-elméletet.[77]

[V[78]]

Ugyanezt teszi fel Ricardo a talajra vonatkozóan. Felteszi tehát, hogy egy jól megművelt föld a roszszabbat azonnal kivetné a művelés alól. Megfeledkezik a *konkurrenciáról*.

* — ingyenesen — *Szerk.*

[VI[79]]

Ennek az ‚előzetes megfosztottságnak', más értelemben, mint Say érti, megvan a maga teljes helyessége. Megfosztottság — mert a felhalmozás már előfeltételezi a fő megfosztottságot, a tulajdont, amelyet meg kellene magyaráznia. Megfosztottság, mert a termelés a munkások oldalán és a megtakarítás a tőkések oldalán volt —

[VII[80]]

Egyáltalában érdekes:

A természetes ár Smith szerint a bérben, járadékban és profitban áll. A *járadék* nem része a szükséges termelési költségeknek, habár a föld szükséges a termeléshez. A profit sem része a termelési költségeknek. A földnek és a tőkének a termeléshez való szükségessége csupán annyiban számítható a költségek közé, amennyiben a tőke és a föld fenntartásához munka stb. kell. Újratermelési költségeik. De csak a plusz, ami több, mint ezek, alkot kamatokat és profitot, földbért és földjáradékot. Tehát minden dolognak az ára túl *drága*, mint Proudhon már kifejtette. Továbbá: A bér, járadék és profit természetes rátája teljesen a szokástól, vagyis a monopóliumtól, végső fokon a konkurrenciától függ, és nem a föld, a tőke és a munka természetéből fejtődik ki. Magukat a termelési költségeket tehát a konkurrencia, nem pedig a termelés határozza meg.

[VIII[81]]

A 111. oldalon Ricardo azt mondja, hogy amikor csereértékről beszél, mindig a természetes árat érti, a konkurrencia esetlegességeitől, melyeket „valamilyen időleges vagy esetleges oknak" nevez, el fog tekinteni. A nemzetgazdaságtan, hogy törvényeinek nagyobb szilárdságot és határozottságot adjon, kénytelen a valóságot esetlegesnek és az elvonatkoztatást valóságosnak feltételezni. Say ehhez megjegyzi a 111—112. old. 1. jegyzetében, hogy „a természetes ár ... csalókának ... tűnik. A politikai gazdaságtanban csak piaci árak vannak." Ezt azzal bizonyítja, hogy munka, tőke, föld nem szilárd ráta szerint, hanem a kínált mennyiség és a keresett mennyiség közötti arány szerint határozódnak meg. Amikor Smith a *természetes árat* feltette, legalább az a kérdés létezett: Milyen *meghatározása* van a *termelési* költségekben munkának, tőkének, földnek? Ez olyan kérdés, melynek a magántulajdontól eltekintve értelme van; a természetes ár a termelési költségek. Tehát pl. a közösségben szó lehet arról, hogy ez a föld ezt vagy azt a terméket állítja elő inkább? Megéri-e a dolog a ráfordított munkát és a ráfordított tőkét? Azáltal, hogy a nemzetgazdaságtanban már csak a piaci árról [van szó], a dolgokat már nem a termelési költségeik vonatkozásában és a termelési költségeket már nem az emberek vonatkozásában, hanem az egész termelést az üzletelés vonatkozásában tekintik.

[IX[82]]

Feltűnhetik, hogy ennek a fejezetnek az elején az emberbarát Ricardo úr a *létfenntartási eszközöket* mint a munkás *természetes árát* ábrázolta, tehát mint munkájának ‚egyedüli célját' is, hiszen a bérért dolgozik. Mi dolguk hát itt a ‚szellemi megkülönböztetéseknek'? De Ricardo is csak a különböző osztályok megkülönböztetéseit akarja. A nemzetgazdaságtan szokásos körbenforgása. Szellemi szabadság — cél. Tehát a többség szellemnélküli szolgasága. Testi szükségletek — nem az egyedüli cél. Tehát a többség egyedüli célja. Vagy fordítva, házasság — cél. Tehát a többség prostitúciója. Tulajdon — cél. Tehát a többség tulajdonnélkülisége.

[X[83]]

Say az értékre vonatkozóan azt feleli, 1. hogy az érték a munka nagyobb termelőereje által kétszeresen határozódik meg: a *termékek értéke* süllyed, a *jövedelmek értéke* emelkedik. i. m. 81. old., jegyzet; 2. Say (i. m. 87. old., 1. jegyzet) a *természetes gazdagság* és a *társadalmi gazdagság* közötti megkülönböztetéssel segít magán. Az utóbbi az, amelyik a magántulajdont előfeltételezi. Az utóbbinál az ugyanazon munka szolgáltatta megszaporodott mennyiség a termelőt gazdagítja, ha a csereérték nem esik, s a fogyasztót, ha esik. Meggazdagodás azonban mindig fennforog.

[XI[84]]

Ricardo tehát azt, hogy a tőkenyereség, illetve a kamatok esnek, minél inkább nőnek a tőkék, habár az *alkalmazás fajtái* a tőkével együtt szaporodnak, az *elsődleges* és *legszükségesebb* létfenntartási eszközök megszerzésének nagyobb nehézségéből magyarázza. A konkurrenciát egészen kihagyja a játékból. Ha a tőkék — magától értetődik, a magántulajdont előfeltételezve — nem lennének túl nagy számban a tőke alkalmazásaihoz képest, akkor a *konkurrencia* egyáltalában megmagyarázhatatlan lenne, mert a konkurrencia nem lehetséges anélkül, hogy húszan ne lennének három helyén, tehát a tőkékből alkalmazásukhoz viszonyítva ne lenne felesleg.

Továbbá a Smithtől idézett passzusban[85] különbséget kell tenni két pont között, melyeket Smith az általa tett előfeltételezések mellett szembeállíthatna egymással, 1. felhalmozás abban az értelemben, hogy egy és ugyanazon tőke nagyobbodik, 2. felhalmozás mint *eloszlott* cselekvés, hogy sok tőke keletkezik. Az utóbbi pontban van benne a konkurrencia. Hogy egy tőke még oly nagy is lehet, és még mindig talál alkalmazást, az magától értetődik. Az aránytalanság nem az egyfelől a tőke roppant nagysága és másfelől a lehetséges alkalmazások száma közötti aránytalanságból ered. Az aránytalanság a tőkék *sokaságából*, felparcellázottságukból és kölcsönösen ellenséges cselekvésükből fakad. Smith 1.-t és 2.-t egynek tekintette, mert egy olyan ország állapotát előfeltételezi, amely előrehaladó jólétben leledzik. És a gyors *felhalmozás*

első stádiuma és a tőkék *megsokasodása* a magántulajdont előfeltételezve ugyanaz. Magától értetődik, ha a felhalmozott tőkék kevés kézben koncentrálódnak, a konkurrencia véget ér, és a felhalmozás ellenére a nyereségek — mint monopolnyereségek — crescendo* haladnak.

A nemzetgazdaságban nemcsak a túltermelés és túlnyomorodás csodája van meg, hanem az a csoda is, hogy egyfelől a tőkék, valamint alkalmazási módjaik növekednek, másfelől e növekedésnél fogva hiány van termelő alkalomban.

Ricardo tanításában a mostani állapot szempontjából csak az a fontos, hogy megmutatja, hogy a tőkések közötti konkurrencia, mely egy előrehaladó felhalmozás folyamán következik be, és nyereségük csökkenése korántsem szabja meg szükségszerűen, ahogy Smith előfeltételezi, a munkabérek emelkedését. A *munkáslétszám* most minden ipari országban a kereslet felett áll és toborozódhat a *munkanélküli* proletariátusból, ahogy a maga részéről naponta toborozza azt. Fordítva, a felhalmozásnak mármost az a következménye, a konkurrenciával, hogy a munkabért egyre inkább leszorítják.

Amire Ricardo nem tud megfelelni — és éppúgy Say úr sem, aki vele egyetért (II. köt. 95. old., jegyzet), és aki elsőnek állította fel azt az elvet, hogy a termékek iránti keresletet csak maga a termelés korlátozza —, az az, hogy honnan ered a *konkurrencia* és az emiatt bekövetkező csődök, kereskedelmi válságok stb., ha

* — növekedőleg; erősbödőleg — *Szerk.*

minden tőke megtalálja kellő alkalmazását? ha az alkalmazás mindig arányban áll a tőkék számával? Ezzel az egyetlen tétellel megszüntetnék ezek az urak a konkurrenciát, fő elvüket, valamint ennek az elvnek és egész bölcsességüknek az *alapját* is, tudniillik hogy minden egyén (magától értetődik, nem ‚elértéktelenített' egyén) a legjobban tudja, hogy mi az, ami az ő érdekeihez és következésképpen (egy tartalommal terhes következésképpen) a társadalom érdekéhez hozzámért. Hogy jutnának ezek a *bölcs* egyének odáig, hogy önmagukat és másokat tönkretegyenek, ha minden tőke számára van nyereséges, el nem foglalt alkalmazás?

[XII[86]]

Ricardo azt mondja, hogy ő nem érti Say megkülönböztetését a külkereskedelem és a belkereskedelem profitja között. Mindkét esetben, mondja, a nyereség ‚termelt hasznosság', a kereskedelem tárgya az, hogy ‚a termelést növelje'. 146. old. Say úr Ricardo e naiv csodálkozására azzal felel, i. m. 148. old., 1. jegyzet, hogy a nyereségekre nemcsak a hasznosság és a termelt érték révén tesznek szert, hanem *más emberek a veszteségei* révén is. A belkereskedelemnél ez a nyereség a nemzet számára nem nyereség, hanem csak áthelyezés egyik zsebből a másikba. De ha a másik ember külföldi, „az a nemzet, amelyhez az első tartozik, megnyeri azt, amit a másik nemzet veszít". Ez világos beszéd.

[XIII[87]]

Tehát Smithszel szemben, aki szerint a földtulajdonos érdeke mindig azonos a társadaloméval, Ricardo az ellenkezőjét bizonyítja be. Így döntik le a nemzetgazdászok kölcsönösen egymás bálványait.

[XIV[88]]

Azáltal, hogy a nemzetgazdaságtan a bruttójövedelemtől, azaz a termelés és a fogyasztás mennyiségétől, minden jelentőséget elvitat, kivéve a többletet, tehát magától az élettől is elvitat minden jelentőséget, elvonatkoztatása a *gyalázatosság* csúcsát érte el. Itt kiütközik, 1. hogy számára korántsem a nemzeti érdekről, az emberről van szó, hanem csak a nettójövedelemről, profitról, járadékról, hogy ez egy nemzet végső célja, 2. hogy egy embernek az élete magánvalóan semmit sem ér, 3. hogy nevezetesen a munkásosztálynak az értéke csak a szükséges termelési költségekre korlátozódik, s hogy a munkások pusztán a nettójövedelemért, azaz a tőkések profitjáért és a földtulajdonosok járadékáért léteznek. Ők maguk munkagépek maradnak és kell hogy maradjanak, akikre pusztán azokat az eszközöket pazarolják, amelyek működésben tartásukhoz szükségesek. Hogy ezeknek a munkagépeknek a száma nagy vagy kicsi, az — ugyanazt a tiszta terméket előfeltételezve — teljesen mellékes*. Sismondi joggal mondja,[89] hogy Ri-

* *Marxnál:* felesleges — *Szerk.*

cardo e nézete szerint az angol királynak, ha gépek által az egész országban ugyanazt a jövedelmet kaphatná meg, nem lenne szüksége az *angol népre*.

Amikor azonban Say és Sismondi — ami az elsőt illeti, lásd i. m. 192. old., 1. jegyzet és 195. old., 1. jegyzet, éppígy Nemzetgazdaságtanát,[21] ahol azt a tételt állítja fel, hogy a nettó- és a bruttójövedelem megkülönböztetésének csak a magánszemély, nem pedig a nemzet számára van jelentősége, Smithnél a bruttójövedelem jelentősége emberi, a nemzetgazdaságtant legyőző gyöngeség — támadja Ricardót, akkor egy nemzetgazdaságtani igazságnak a *cinikus* kifejezését támadja csak. Nemzetgazdaságtani nézőpontból Ricardo tétele igaz és konzekvens. Mit bizonyít a nemzetgazdaságtanra nézve az, hogy Sismondinak és Saynek ki kell ugrania *belőle*, hogy támadja az embertelen konzekvenciákat? Nem többet, mint hogy az emberiesség a nemzetgazdaságtanon *kívül* és az embertelenség *benne* van.

Amikor Say azt mondja, hogy a bruttó- és a nettótermék különbségének a nemzet számára nincs értelme, hanem csak az egyének számára, ezzel bevallja, hogy a magántulajdon csak egyéni érdekű és még politikai, nemzeti álláspontról is meg kellene szüntetni. Ha ennek a megkülönböztetésnek a nemzet számára nincs értelme, nincs jelentősége, akkor miért tűrje ezt a nemzet? Miért nem foglalkozik a nemzetgazdaságtan semmi mással, csak ezzel a megkülönböztetéssel?

Ricardo tételének megvan a helyes értelme: egy nemzet nettójövedelme nem egyéb, mint a tőkés profitja és a földtulajdonos járadéka, a munkásnak

semmi köze hozzá. És a munkásnak semmi köze a nemzetgazdaságtanhoz, csak amennyiben ő ezeknek a magánelőnyöknek a gépe.

A nemzetgazdaságtani és politikai ellenvetések, amelyeket Say tesz, idétlenek.

7 millió munkásnál több megtakarítást tennének, mint 5 milliónál. Egy erős népesség jobban megvédene az Attiláktól, mint a spekuláns tőkések, akik irodájuk mélyén azzal vannak elfoglalva, hogy Európa és Amerika fő helyeinek piaci árait kiegyensúlyozzák. 7 milliónál nagyobb volna a boldogság tömege, mint 5 milliónál.

Erre ezt lehet válaszolni: 7 milliónál többet pazarolnak el, mint 5 milliónál. Egyébként Ricardo ki is mondja: az ember értéke arányban áll egy *adott* nagyságú megtakarítással. A második ok az erős népességet jó ágyútöltelékeknek tekinti, jó strázsának az irodáikban ülő spekuláns tőkések számára. De nem fenyeget-e a népesség erős volta azzal, hogy még veszélyessé válik e spekulatív fejek számára és részt akar majd a nettójövedelemből? Végül, 7 milliónál mindenesetre több a nyomor, mint 5 milliónál.

Végül ezt mondja Say (198. old., jegyzet): „Úgy tűnnék, hogy az ember csak azért van a világon, hogy takarékoskodjék és felhalmozzon... Termelni és fogyasztani, íme ez az emberi élet legsajátja, íme fő célja." Ha ez az élet célja, akkor a nemzetgazdaságtan nagyon rosszul felel meg ennek a célnak, mert nála nem a fogyasztás és a termelés a munkás rendeltetése.

Ha bruttó- és nettójövedelem nem a nemzet álláspontjáról való megkülönböztetés, mi következik

ebből? A tőke és a profit, a föld és a járadék, a te tőkéd és az enyém stb. közötti különbségnek nincs nemzetgazdaságtani értéke. Miért ne szüntetné meg tehát a munkásosztály ezt a közösség számára jelentéktelen és az ő számára halálos különbséget? s ha a *nemzet*gazdaságtani álláspont nem elvonatkoztatás, akkor tehát a tőkésnek, a földtulajdonosnak — ahogy a munkásnak is — mint nemzete tagjának így kell következtetnie: Nem azon fordul meg a dolog, hogy *én* ennyi- meg ennyivel *többet* nyerjek, hanem hogy ez a nyereség mindannyiunknak a javát szolgálja, azaz meg kellene szüntetnie a különérdek álláspontját, és ha ő maga ezt nem akarná megtenni, másoknak jogában állna ezt helyette megtenni.

[XV[90]]

Erre azt kell felelni:

ad 2. A nettó- és a bruttójövedelem különbségére redukálódik, amire már megfeleltünk. ad 3. Az ország nyeresége minden esetben csak a tőkések és a földtulajdonosok nyeresége. Say megjegyzése arra redukálódik tehát, hogy az egyes tőkések nyereségei emelkedhetnek, anélkül, hogy az összes tőkések nyereségeinek összege emelkednék, azáltal, hogy az egyik nyeri azt, amit a másik veszít. Say megjegyzése Ricardóval szemben ennélfogva nem hatálytalanítja Ricardo tételét. Csak azt bizonyítja, hogy vannak ágak, amelyekben az egyik tőkés nyeresége nem zárja ki a másik nyereségét. De nem bizonyítja, hogy *egyáltalában* a tőkések nyeresége különbözik az ország nyereségétől.

Mit mond Ricardo megjegyzése végső elemzésben? Semmi egyebet, mint: Az *ország* nyeresége, elválasztva a tőkésekétől, *fikció*, mert országon a *tőkések összességét* értjük. Ami mármost az egyes tőkést illeti, megint azt állíthatja, hogy ennek számára a *tőkések összessége* fikció, és hogy ő *az ország*, tehát az ő nyeresége az ország nyeresége. Ha már a *tőkések különérdekei az ország érdekeinek* számítanak, miért ne számítana egy *egyes* tőkés különérdeke az összes tőkések *általános* érdekének. Amennyi joga a tőkések különérdekének van arra, hogy magát az ország általános érdekének adja ki, ugyanannyi joga van az egyes tőkések különérdekének arra, hogy az összes tőkések közösségi érdekének, az ország érdekeinek adja ki magát. A nemzetgazdaságtan mesterséges fikciója. A *különérdek* és a *közösségi* érdek ellentételezéséből indul ki, és azt állítja, hogy ezen ellentét dacára a *különérdek* az általános.

Ugyanúgy, amikor Ricardo nem érti, hogy Say szerint a termelt hasznosság miért csak a belkereskedelemben nyereség és a külkereskedelemben nem, ez nem jelent egyebet, mint: mind az egyik, mind a másik esetben lopnak, és a nemzet számára közömbös, hogy külföldinek vagy hazainak a meglopása gazdagítja kereskedőjét, mert minden kereskedő megintcsak külföldi a saját nemzetével szemben, ahogy egyáltalában a belföld a magántulajdonos számára éppen addig terjed, ameddig az ő birtoklásai, és a külföld éppen ott kezdődik számára, ahol egy másiknak a birtoka kezdődik. A liberális nemzetgazdaságtan, mely ezt a törvényt felfedezte és a konkurrenciában, vagyis a

háborúban találta meg ezeknek a külföldieknek a megfelelő viszonyát egymással szemben, joggal veti el ezért a nemzeti monopóliumokat, melyek abból az előítéletből indulnak ki, mintha a magántulajdonosoknak hazájuk volna.

[5. A JAMES MILL-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZETEK[91]]

[I]

A pénznek és a fémértéknek ennél a kompenzációjánál, akárcsak a termelési költségeknek az értékmeghatározás egyetlen mozzanataként való ábrázolásánál, Mill — mint egyáltalában Ricardo iskolája — elköveti azt a hibát, hogy az *elvont törvényt* mondja ki, e törvény változása, illetve állandó megszüntetése nélkül — holott a törvény csak ezáltal lesz. Ha *állandó* törvény az, hogy pl. a termelési költségek végső soron — vagy jobbanmondva a kereslet és kínálat periodikusan véletlenül bekövetkező fedésekor — meghatározzák az árat (értéket), akkor ugyanolyan *állandó törvény* az, hogy ez az arány nincs fedésben, tehát hogy érték és termelési költségek nem állnak szükségszerű arányban. Sőt, a kereslet és a kínálat mindig csak pillanatnyilag fedik egymást a kereslet és a kínálat megelőző ingadozása révén, a termelési költségek és a csereérték közötti aránytalanság révén, ahogy ez az ingadozás és ez az aránytalanság ugyanúgy megint követi a pillanatnyi fedést. Ezt a *valóságos*

mozgást, melynek ama törvény csak egy elvont, véletlen és egyoldalú mozzanata, az újabb nemzetgazdászok esetlegességgé tették meg, lényegtelenné. Miért? Mert azon éles és szabatos formulák mellett, melyekre ők a nemzetgazdaságtant redukálják, az alapformula, ha ezt a mozgást elvontan akarnák kimondani, így kellene hogy szóljon: A törvényt a nemzetgazdaságtanban az ellenkezője, a törvénynélküliség határozza meg. A nemzetgazdaságtan igazi törvénye a *véletlen*, melynek mozgásából mi, a tudományos emberek, néhány mozzanatot önkényesen törvények formájában rögzítünk. —

Nagyon jó, és a dolog lényegét egy fogalomba hozva tartalmazza, amikor Mill a *pénzt* a csere *közvetítőjeként* jelöli meg. A pénz lényege mindenekelőtt nem az, hogy benne a tulajdon külsővé-idegenné válik, hanem hogy a *közvetítő tevékenység* vagy mozgás, az *emberi*, társadalmi aktus, mely által az ember termékei kölcsönösen kiegészítik egymást, *elidegenül* és egy emberen kívüli *anyagi dolognak*, a pénznek a tulajdonsága lesz. Azáltal, hogy az ember magát ezt a közvetítő tevékenységet külsővé-idegenné teszi, itt csak mint a maga számára veszendőbe ment, elembertelenedett ember tevékenykedik; maga a dolgoknak a *vonatkozása*, az ezekkel való emberi művelet egy emberen kívüli és emberen felüli lényegnek a művelete lesz. Ezen az *idegen közvetítőn* át — ahelyett, hogy maga az ember lenne az ember számára a közvetítő — az ember a maga akaratát, a maga tevékenységét, a maga viszonyát másokhoz egy tőle és tőlük független hatalomnak tekinti. Rabszolgasága eléri tehát a csúcsát. Hogy ez a

közvetítő mármost *valóságos Istenné* lesz, az világos, hiszen a közvetítő a *valóságos hatalom* afelett, amivel engem közvetít. Kultusza öncélllá lesz. A tárgyak, e közvetítőtől elválasztva, elvesztették értéküket. Tehát csak amennyiben őt *képviselik*, van értékük, holott eredetileg úgy tűnt, hogy neki volt csak annyiban értéke, amennyiben *őket* képviselte. Az eredeti viszonynak ez a megfordítása szükségszerű. Ez a *közvetítő* ennélfogva a magántulajdonnak önmaga számára veszendőbe ment, elidegenült *lényege*, az önmaga számára külsőlegessé vált, *külsővé-idegenné vált* magántulajdon, mint ahogy ez az emberi termelésnek az emberi termeléssel való *külsővé-idegenné vált közvetítése*, az embernek *külsővé-idegenné vált* nembeli tevékenysége. Mindazok a tulajdonságok, melyek ezt ennek a tevékenységnek a termelésében megilletik, ennélfogva átvivődnek erre a közvetítőre. Az ember tehát annál szegényebb lesz mint ember, azaz ettől a közvetítőtől elválasztva, minél *gazdagabb* lesz ez a közvetítő. —

Krisztus eredetileg *képviseli:* 1. az embereket Isten előtt; 2. Istent az emberek számára; 3. az embereket az embernek.

Így a *pénz* eredetileg fogalma szerint képviseli: 1. A magántulajdont a magántulajdon számára; 2. a társadalmat a magántulajdon számára; 3. a magántulajdont a társadalom számára.

De Krisztus a *külsővé-idegenné vált* Isten és a külsővé-idegenné vált *ember*. Istennek már csak annyiban van értéke, amennyiben ő Krisztust, az embernek

már csak annyiban van értéke, amennyiben ő Krisztust képviseli. Ugyanígy van a pénzzel. —

Miért kell a magántulajdonnak a *pénzléthez* továbbmennie? Mert az embernek mint társas lénynek a *cseréhez*, és mert a cserének — a magántulajdon előfeltételezése mellett — az értékhez kell továbbmennie. A cserélő ember közvetítő mozgása ugyanis nem társadalmi, nem emberi mozgás, nem *emberi viszony*, ez a magántulajdonnak a magántulajdonhoz való *elvont viszonya*, és ez az *elvont* viszony az *érték*, melynek valóságos exisztenciája mint érték csak a *pénz*. Minthogy a cserélő emberek nem mint emberek viszonyulnak egymáshoz, a *dolog* elveszti az emberi, a személyi tulajdon jelentését. A magántulajdon magántulajdonhoz való társadalmi viszonya már olyan viszony, amelyben a magántulajdon önmagától elidegenült. Ennek a viszonynak a magáért-való exisztenciája, a pénz, ezért a magántulajdon külsővéidegenné válása, a *sajátos*, személyi természetétől való elvonatkoztatás.

A modern nemzetgazdaságtannak a pénzrendszerrel, système monétaire-rel való ellentéte ezért e nemzetgazdaságtan minden okossága ellenére sem vihet döntő győzelemre; mert amikor a nép és a kormányok nyers nemzetgazdaságtani babonája az *érzéki*, *kézzelfogható*, *szemmellátható* pénzeszsákhoz ragaszkodik és ezért a nemes fémek abszolút értékében, valamint birtoklásukban mint a gazdagság egyetlen realitásában hisz, — ha aztán jön a felvilágosult, világlátott nemzetgazdász és bebizonyítja nekik, hogy a pénz áru, mint minden más áru, amelynek értéke ezért, mint

minden más árué, a termelési költségeknek a kereslethez (konkurrencia*) és kínálathoz, a más áruk mennyiségéhez vagy konkurrenciájához való viszonyától függ, — akkor ennek a nemzetgazdásznak helyesen azt felelik, hogy a dolgok *valóságos* értéke mégis a *csereértékük* és ez végső soron a pénzben, mint ahogy a pénz a nemes fémekben existál, hogy tehát a pénz a dolgok *igazi* értéke és ezért a legkívánatosabb dolog. Hiszen a nemzetgazdász tanai maguk is végső soron erre a bölcsességre lyukadtak ki, csakhogy neki megvan az az elvonatkoztató képessége, hogy a pénznek ezt a létezését az áru minden formája alatt felismerje és ezért ne higgyen a pénz hivatalos fémlétezésének kizárólagos értékében. — A pénz fémlétezése csak a hivatalos, érzékletes kifejezése a pénzléleknek, mely a polgári társadalom termeléseinek és mozgásainak minden porcikájában benne rejtőzik.

A modern nemzetgazdászoknak a pénzrendszerrel való ellentéte csak az, hogy ők a *pénzlényeget* [*Geldwesen*] a maga elvonatkoztatásában és általánosságában fogták fel és ezért felvilágosultak azon *érzéki* babona tekintetében, mely ennek a lényegnek a nemes fémben való kizárólagos létezésében hisz. Ők ezt a nyers babonát a rafinált babonával helyettesítik. De mert mindkettőnek lényegében egy a gyökere, így a babona felvilágosult formája nem jut el odáig, hogy nyers érzéki formáját teljesen kiszorítsa, mert nem a babona lényegét, hanem e lényegnek csak a meghatározott formáját támadja. — A pénznek mint

* *A* konkurrencia *szó a* kereslethez *szó fölé van írva.* — *Szerk.*

pénznek a *személyi* létezése — és nemcsak mint az áruk egymáshoz való belső, magán-való, rejtett átváltási vagy rangviszonya —, ez a létezés annál inkább megfelel a pénz lényegének, minél elvontabb az, minél kevésbé van *természetes* viszonya a többi áruhoz, minél inkább mint az embernek a terméke és mégis megint nem-terméke jelenik meg, minél kevésbé *természet-adta* a létezési eleme, minél inkább ember-alkotta, vagyis nemzetgazdaságtanilag, minél nagyobb az *értékének mint pénznek* azon anyag csereértékéhez vagy pénzértékéhez való *fordított* aránya, melyben exisztál. Ezért a *papírpénz*, valamint a *pénz* számos *papírból való képviselője* (mint váltók, meghatalmazások, adósságlevelek stb.) a *tökéletesebb* létezése a *pénznek mint pénznek* és szükségszerű mozzanat a pénzlényeg fejlődésének előrehaladásában. A *hitelügyben* [*Kreditwesen*], melynek teljes kifejezése a *bankügy* [*Bankwesen*], azt a látszatot ölti, mintha az idegen, anyagi hatalom hatalma megtört volna, megszűnt volna az önelidegenülés viszonya és az ember az emberrel ismét emberi vonatkozásokban állna. A *saint-simonisták*, ettől a *látszattól* megtévesztve, a pénznek, váltóleveleknek, papírpénznek, a pénz papírból való képviselőinek, *hitelnek*, *bankügynek* a fejlődését úgy tekintik, hogy ebben fokozatosan megszűnik az embernek a dologtól, a tőkének a munkától, a magántulajdonnak a pénztől és a pénznek az embertől való elválasztása, az embernek az embertől való elválasztása. Ezért a szervezett *bankügy* az eszményük. De az elidegenülésnek ez a megszűnése, az embernek ez az önmagához és ezért a másik emberhez való *visszatérése* csak *látszat*, annál

gyalázatosabb és *végletesebb* önelidegenülés, embertelenedés, mert eleme már nem áru, fém, papír, hanem a *morális* létezés, a *társas* létezés, az emberi kebel *belseje* maga; mert ez — az ember ember iránti *bizalmának* látszata mögött — a legnagyobb *bizalmatlanság* és a teljes elidegenülés. Mi alkotja a *hitel* lényegét? Itt egészen eltekintünk a hitel *tartalmától*, ami ismét a pénz. Eltekintünk tehát ennek a bizalomnak a *tartalmától*, mely szerint az egyik ember azáltal *ismeri el* a másikat, hogy értékeket előlegez neki és — a legjobb esetben, ha ugyanis nem fizetteti meg magának a hitelt, azaz nem uzsorás — embertársának azt a bizalmat ajándékozza, hogy az nem csirkefogó, hanem „jó" ember. „Jó" emberen a bizalommal viseltető itt, akárcsak Shylock, „fizetőképes" embert ért.[92] — A hitel két viszony és két különböző feltétel mellett gondolható el. A két viszony: Egyik esetben gazdag ember hitelez egy szegénynek, akit szorgalmasnak és rendesnek tart. Ez a fajta hitel a nemzetgazdaságtan romantikus, érzelmes részébe, a nemzetgazdaságtan eltévelyedéseihez, kisiklásaihoz, *kivételeihez* tartozik, nem a *szabályhoz*. De még ha feltételezzük is ezt a kivételt, megengedjük is ezt a romantikus lehetőséget, a szegénynek az élete és a tehetsége mint tevékenység a gazdag számára a kölcsönadott pénz visszatérítése *biztosítékának* számít; azaz tehát a szegény összes társadalmi erényei, élettevékenységének tartalma, maga a létezése, a gazdag számára tőkéjének a szokásos kamatokkal való visszatérítését képviseli. A szegénynek a halála ezért a hitelező számára a legrosszabb eset. Ez tőkéjének a halála, kamatokkal együtt.

Gondoljuk csak meg, micsoda aljasság rejlik abban, hogy egy embert *pénzben értékelnek*, ahogy ez a hitelviszonyban történik. Magától értetődik, hogy a hitelező a *morális* biztosítékokon kívül a *jogi* kényszer biztosítékával és még többé vagy kevésbé *reális* biztosítékokkal is rendelkezik emberét illetően. Ha mármost az„ akinek hiteleznek, maga is tehetős, a *hitel* csupán a csere megkönnyítő *közvetítőjévé* válik, azaz ez maga a pénz, egészen *eszményi* formába emelve. A *hitel* a *nemzetgazdaságtani* ítélet egy ember moralitása fölött. A hitelben a fém vagy a papír helyett maga az *ember* lett a csere *közvetítőjévé*, de nem mint ember, hanem mint egy *tőkének* és a kamatoknak a *létezése*. A csere közege tehát mindenesetre visszatért és visszahelyeződött anyagi alakjából az emberbe, de csak azért, mert maga az ember önmagán kívülre helyeződött és önmaga számára anyagi alakká vált. Nem a pénz szűnt meg az emberben — a hitelviszonyon belül, hanem maga az ember változott *pénzzé*, illetve a pénz *testesült meg* benne. Az *emberi egyéniség*, az emberi *morál* maga is kereskedelmi cikké vált, valamint az *anyaggá*, melyben a pénz exisztál. Pénz, papír helyett az én saját személyes létezésem, az én húsom és vérem, az én társas erényem és érvényem a *pénzszellem* anyaga, teste. A hitel a pénzértéket már nem pénzre, hanem emberi húsra és emberi szívre váltja. Egy hamis rendszeren belüli minden előrelépés és következetlenség ilyennyire a legnagyobb hátralépés és a legnagyobb következetesség az aljasságban. — A hitelrendszeren belül ennek embertől elidegenült természete az ember legnagyobb nemzetgazdaságtani elisme-

résének látszata mögött kettős módon igazolódik: 1. az ellentét tőkés és munkás, nagy és kis tőkés között még nagyobb lesz, amennyiben csak annak adnak hitelt, akinek már van, és a gazdag számára a hitel új felhalmozási esély, illetve amennyiben a szegény a gazdagnak a reá vonatkozó véletlen tetszésében és ítéletében *egész* exisztenciáját látja igazoltnak vagy tagadottnak, teljesen ettől a véletlentől függőnek; 2. amennyiben a kölcsönös tettetést, képmutatást és álszentséget csúcspontig hajtják, odáig, hogy a hitelnélküli ember feletti egyszerű ítélethez, hogy szegény, most az a morális ítélet is hozzájárul, hogy nem részesül bizalomban, elismerésben, tehát társadalombeli pária, rossz ember; és amennyiben a szegénynek nélkülözéséhez még ez a megaláztatás és a gazdagtól való megalázó hitel*kérés* is kijut; 3. amennyiben a pénz ezen egészen *eszmei* exisztenciájánál fogva az ember a *pénzhamisítást* semmilyen más anyagon, hanem már csak a saját személyén végezheti el, önmagát kell hamispénzzé tennie, a hitelt csalással, hazugsággal megszereznie stb., és ez a hitelviszony — mind a bizalommal viseltetőnek, mind annak az oldaláról, akinek a bizalomra szüksége van — kereskedelmi tárggyá, a kölcsönös becsapás és visszaélés tárgyává válik. Itt azután ragyogóan megmutatkozik még a *bizalmatlanság* mint ennek a nemzetgazdaságtani bizalomnak a bázisa; a bizalmatlan mérlegelés, hogy megadják-e a hitelt vagy sem; a kémkedés a hitelkérő magánéletének stb. titkai után; pillanatnyi bajok elárulása, hogy egy vetélytársat hitelének hirtelen megrendítésével megbuktassanak stb. A csőd egész rendszere,

a látszatvállalkozások stb... Az *államhitelnél* az államnak teljesen ugyanaz a helyzete, mint fentebb az embernek... Az állampapírokkal folytatott játékban megmutatkozik, hogy az állam mennyire a kereskedők játékszere lett stb.

4. *A hitelrendszer* a kiteljesedését végül a *bankügyben* éri el. A bankár megteremtése, a bank államuralma, a vagyonnak e kezekben való koncentrációja, a nemzetnek ez a nemzetgazdasági *areiopagosza*[93], ez a pénzügy méltó kiteljesedése. Azáltal, hogy a hitelrendszerben egy *ember morális elismerése*, akárcsak az *állam iránti bizalom* stb. a *hitel* formáját kapta, feltárulkozik a titok, amely a morális elismerés hazugságában rejtőzik, ennek a moralitásnak az *immorális* alávalósága, akárcsak az ebben az állam iránti bizalomban levő álszentség és egoizmus, és mint az mutatkozik meg, ami valójában.

Mind az emberi tevékenységnek magán a termelésen belül, mind az *emberi termékeknek* egymásra való *cseréje* = a nembeli tevékenység és nembeli élvezet, melyeknek valóságos, tudatos és igazi létezése a *társadalmi* tevékenység és a *társadalmi* élvezet. Mivel az *emberi* lény [Wesen] az emberek *igazi közössége* [*Gemeinwesen*], így az emberek *lényük* működtetése által *teremtik*, termelik az emberi *közösséget*, a társadalmiságot [gesellschaftliches Wesen], mely nem az egyes egyénnel szemben álló elvont-általános hatalom, hanem mindegyik egyénnek a lénye, saját tevékenysége, saját élete, saját élvezete, saját gazdagsága. Nem reflexió által jön létre, ezért ez az *igazi közösség*, s ezért az egyének *szüksége* és *egoizmusa* által, azaz közvetlenül

magának a létezésüknek a működtetése által termelve jelenik meg. Nem az embertől függ, hogy ez a közösség legyen-e vagy sem; de amíg az ember nem ismerte meg magát mint embert és nem szervezte meg ennélfogva emberien a világot, ez a *közösség* az *elidegenülés* formája alatt jelenik meg. Mert *szubjektuma*, az ember, önmagától elidegenült lény. Az emberek, nem elvonatkoztatásban, hanem mint valóságos, eleven, különös egyének — *ők* ez a lény. *Amilyenek* ők, olyan ezért ez maga is. Ezért azonos tétel az, hogy az *ember* elidegenül önmagától, és hogy ennek az elidegenült embernek a *társadalma* karikatúrája az *ő valóságos közösségének*, az ő igazi nembeli életének, hogy ezért tevékenysége mint gyötrődés [Qual], saját teremtése mint idegen hatalom jelenik meg számára, gazdagsága mint szegénység, a *lényegi kötelék*, amely őt a másik emberhez kapcsolja, mint lényegtelen kötelék, és éppenséggel a másik embertől való elválasztása jelenik meg mint igazi létezése, hogy élete mint életének feláldozása, hogy lényének megvalósulása mint életének valótlanulása, hogy termelése mint az ő semmijének a termelése, hogy hatalma a tárgy felett mint a tárgy hatalma őfelette, hogy ő, teremtésének ura mint ennek a teremtésnek a szolgája jelenik meg.

A nemzetgazdaságtan mármost az *ember közösségét*, illetve magát működtető *ember*lényüket, nembeli életté, igazán emberi életté való kölcsönös kiegészítődésüket a *csere* és a *kereskedelem* formája alatt fogja fel. A *társadalom*, mondja Destutt de Tracy,[45] *kölcsönös cserék sora*. Nem egyéb, mint éppen a kölcsönös integrációnak ez a mozgása. A *társadalom*, mondja

Adam Smith,[94] *kereskedelmi társaság*. Mindegyik tagja *kereskedő*.

Látjuk, hogy a nemzetgazdaságtan a társas érintkezés *elidegenült* formáját mint a *lényegi* és *eredeti* és az emberi rendeltetésnek megfelelő formát *rögzíti*.

A nemzetgazdaságtan — akárcsak a valóságos mozgás — az *embernek az emberhez való viszonyából* indul ki, mint a *magántulajdonosnak a magántulajdonoshoz* való viszonyából. Ha az embert mint *magántulajdonost* előfeltételezik, azaz mint kizárólagos birtokost, aki e kizárólagos birtok által igazolja személyiségét és különbözteti meg magát a másik embertől, valamint vonatkoztatja magát másokra — a magántulajdon az ő személyes, az ő magát *kitüntető*, ezért az ő lényegi létezése —, akkor a magántulajdonnak az *elvesztése* vagy *feladása* az *embernek*, akárcsak magának a *magántulajdonnak külsővé-idegenné tevése*. Mi itt csak az utóbbi meghatározást rögzítjük. Ha én a magántulajdonomat valaki másnak átengedem, az megszűnik az *enyém* lenni; tőlem független, területemen *kívül* fekvő dolog lesz, számomra *külsőleges* dolog. *Külsővé-idegenné teszem* tehát a magántulajdonomat. Rám vonatkozóan *külsővé-idegenné vált* magántulajdonnak tételezem tehát. De csak egyáltalában *külsővé-idegenné vált* dolognak tételezem, csak az én *személyes* viszonyomat szüntetem meg hozzá, visszaadom az *elemi* természeti hatalmaknak, ha csak rám vonatkozóan teszem külsővé-idegenné. Külsővé-idegenné vált *magántulajdonná* csak akkor lesz, ha véget ér *az én* magántulajdonom lenni anélkül, hogy ugyanakkor emiatt véget érne egyáltalában *magántulajdon* lenni,

azaz tehát, ha rajtam *kívül* egy *másik* emberhez ugyanazon viszonyba lép, amelyben hozzám magamhoz állt, egyszóval, ha egy *másik* ember *magántulajdonává* lesz. Az *erőszak* esetét kivéve — hogy jövök én mármost ahhoz, hogy egy más ember számára külsővéidegenné tegyem az *én* magántulajdonomat? A nemzetgazdaságtan helyesen válaszol: *Szükségből, szükségletből*. A másik ember is magántulajdonos, de egy *másik* dologé, amelyet én nélkülözök, és amelyet én nem tudok vagy nem akarok nélkülözni, amely számomra *szükségletnek* látszik létezésem teljessétételéhez és lényem megvalósításához.

Az a kötelék, amely a két magántulajdonost egymásra vonatkoztatja, a *sajátos természete a tárgynak*, mely magántulajdonuk anyaga. A vágy e két tárgy iránt, azaz a szükséglet irántuk, megmutatja mindegyik magántulajdonosnak, tudatára ébreszti őt, hogy neki a magántulajdonon kívül még egy másik *lényegi* viszonya van a tárgyakhoz, hogy ő nem az a különös lény, akinek tartja magát, hanem *totális* lény, akinek szükségletei a *belső* tulajdon viszonyában állnak — mert egy dolog iránti szükséglet a legnyilvánvalóbb, legcáfolhatatlanabb bizonyíték arra, hogy a dolog *az én* lényemhez tartozik, hogy annak léte számomra való, hogy *tulajdona* az én lényemnek a tulajdona, a tulajdonsága, sajátságossága — a másik munkájának a termelvényeihez is. Mindkét tulajdonos tehát arra ösztönződik, hogy feladják magántulajdonukat, de úgy adják fel, hogy egyúttal igazolják a magántulajdont, vagyis a magántulajdont a magántulajdon viszonyán belül adják fel. Mindegyik

tehát magántulajdonának egy részét külsővé-idegenné teszi a másik számára.

A két magántulajdonos *társadalmi* vonatkozása vagy *társadalmi* viszonya tehát a *külsővé-idegenné tevés kölcsönössége*, a külsővé-idegenné tevés viszonya mindkét oldalon tételezve, vagyis a *külsővé-idegenné tevés* mind a két tulajdonos viszonya, míg az egyszerű magántulajdonban a *külsővé-idegenné tevés* még csak magára való vonatkozásban, egyoldalúan megy végbe.

A *csere*, vagyis a *cserekereskedelem* tehát az embereknek a társadalmi, a nembeli aktusa, a közössége, a társadalmi érintkezése és integrációja a *magántulajdonon* belül és ezért a külsőleges, a *külsővé-idegenné vált* nembeli aktus. Éppen ezért jelenik meg *cserekereskedelemként*. Ezért éppúgy az ellenkezője is a *társadalmi* viszonynak.

A magántulajdon kölcsönös külsővé-idegenné tevése vagy elidegenítése által maga a *magántulajdon* is a *külsővé-idegenné vált* magántulajdon meghatározásába jutott. Mert először is többé nem a munka terméke, birtokosának kizárólagos, őt kitüntető személyisége, mert a birtokos külsővé-idegenné tette, elkerült a birtokostól, akinek terméke volt, és személyi jelentést nyert annak a számára, akinek *nem* terméke. Személyi jelentését a birtokos számára elvesztette. Másodszor egy másik magántulajdonra vonatkoztatták, azzal egyenlővé tették. Helyére egy *más* természetű magántulajdon lépett, mint ahogy ő maga egy *más* természetű magántulajdon helyét képviseli. Mindkét oldalon tehát a magántulajdon mint egy más természetű

magántulajdon képviselője jelenik meg, mint egy másik természeti termék *egyenlője*, és mindkét oldal úgy vonatkozik egymásra, hogy mindegyik a maga *másikjának* a létezését képviseli és mindkettő kölcsönösen mint sajátmagának és a másikjának *helyettesítője* vonatkozik egymásra. A magántulajdonnak mint ilyennek a létezése ennélfogva *helyettesítéssé*, *egyenértékké* vált. Önmagával való közvetlen egysége helyett már csak mint *másra* való vonatkozás van. Mint *egyenérték* a létezése már nem az ő sajátságos létezése. Ezért *értékké* és közvetlenül *csereértékké* vált. *Értékként* való létezése az ő közvetlen létezésétől különböző, a sajátos lénye számára külsőleges, *külsővé-idegenné vált* meghatározása *önnönmagának;* csak *relatív* létezése annak.

Mármost az, hogy miképp határozódik meg közelebbről ez az *érték*, másutt fejtendő ki, éppúgy, mint az, hogy miképp lesz *árrá*.

A csere viszonyát előfeltételezve, a munka *közvetlen szerzési*, *kereseti munkává* válik. Az elidegenült munkának ez a viszonya csak azáltal éri el tetőpontját, hogy 1. az egyik oldalról a *kereseti munka*, a munkásnak a terméke nem áll *közvetlen* viszonyban szükségletéhez és *munkameghatározottságához*, hanem mindkét oldalról a munkás számára idegen társadalmi kombinációk határozzák meg; 2. hogy az, aki a terméket *megveszi*, önmaga nem termel, hanem a más által termeltet cseréli el. A *külsővé-idegenné vált* magántulajdon ama nyers alakjában, a *cserekereskedelem* alakjában, a két magántulajdonos mindegyike azt termelte, amire közvetlenül hajtotta szükséglete,

adottsága és a meglevő természeti anyag. Ezért mindegyik a másikkal csak termelésének többletét cseréli ki. A munka persze közvetlen *létfenntartási forrása* volt, de egyben *egyéni exisztenciájának* igazolása is. A csere révén *munkája* részben *kereseti forrássá* vált. Munkájának célja és létezése különbözővé vált. A terméket mint *értéket*, mint *csereértéket*, mint *egyenértéket*, s már nem a termelőhöz való közvetlen személyi vonatkozása miatt termelik. Minél sokoldalúbbá válik a termelés, minél sokoldalúbbak lesznek tehát egyrészt a szükségletek, minél egyoldalúbbak lesznek másrészt a termelőnek a teljesítményei, annál inkább esik munkája a *kereseti munka* kategóriájába, mígnem végül a munka már csak ez a jelentés lesz, s egészen *véletlen* és *lényegtelen* lesz mind az, hogy a termelő a közvetlen élvezet és a személyi szükséglet viszonyában áll-e a termékével, mind pedig az, hogy maga a munka *tevékenysége*, cselekvése az ő számára személyiségének önélvezete-e, természeti adottságainak és szellemi céljainak megvalósítása-e.

A *kereseti munkában* benne rejlik: 1. a munkának a dolgozó szubjektumtól való elidegenülése és véletlensége; 2. a munkának a munka tárgyától való elidegenülése és véletlensége; 3. a munkásnak a társadalmi szükségletek által való meghatározása, amelyek azonban számára idegenek és kényszert jelentenek, melynek egoisztikus szükségletből, szükségből veti alá magát, és amelyek csak szűkössége kielégítésére szolgáló forrás jelentésével bírnak számára, mint ahogy a társadalom számára a munkás csak a társadalmi szükségletek rabszolgájaként van meg; 4. hogy a

munkás számára egyéni exisztenciájának fenntartása tevékenységének *céljaként* jelenik meg és valódi tevése az ő számára csak eszköznek számít; hogy ő azért működteti életét [Leben], hogy *létfenntartási* eszközét [*Lebens*mittel] megkeresse.

Minél nagyobbnak, minél kiképződöttebbnek jelenik meg tehát a társadalmi hatalom a magántulajdonviszonyon belül, annál *egoisztikusabb*, társadalomnélkülibb, saját lényétől elidegenültebb lesz az ember.

Ahogyan az *emberi tevékenység* termékeinek a kölcsönös cseréje mint *cserekereskedelem*, mint *üzletelés*, úgy magának a tevékenységnek a kölcsönös kiegészítése és kicserélése mint — a *munka megosztása* jelenik meg, mely az emberből lehetőleg elvont lényt, forgattyúsgépet stb. csinál és szellemi s fizikai torzszülötté változtatja át.

Éppen az emberi munka egységét csak *megosztásként* tekintik, mert a társadalmi lény csak a maga ellenkezőjeként, az elidegenültség formájában jut létezésre. A civilizációval fokozódik a *munka megosztása*.

A munka megosztásának előfeltételén belül a termék, a magántulajdon anyaga az egyes számára egyre inkább *egyenérték* jelentését kapja, és amint az egyed már nem a *többletét* cseréli ki, hanem termelésének a tárgya teljességgel *közömbös* lehet számára, úgy termékét már nem közvetlenül a számára *szükségelt* lényegre cseréli ki. Az egyenérték a maga exisztenciáját mint *pénzbeli* egyenérték kapja meg, amely pénz mármost a kereseti munka közvetlen eredménye és a csere *közvetítője*. (Lásd fent.)

A *pénzben*, a mind az anyag természetével szembeni

a magántulajdon sajátos természetével szembeni, mind a magántulajdonos személyiségével szembeni teljes közömbösségben, az elidegenült dolognak az ember *feletti* teljes uralma került megjelenésre.

Ami a személynek a személy feletti uralma, az mármost a *dolognak* a *személy* feletti, a terméknek a termelő feletti általános uralma. Ahogyan már az *egyenértékben*, az értékben benne rejlett a magántulajdon *külsővé-idegenné válásának* meghatározása, úgy a *pénz* ennek a *külsővé-idegenné válásnak* az érzéki, sőt tárgyi létezése.

Magától értetődik, hogy a nemzetgazdaságtan ezt az egész fejlődést csak mint tényt, mint véletlen szükségnek a szüleményét tudja fogalmilag megragadni.

A munkának önmagától való elválása = a munkásnak a tőkéstől való elválása = munka és tőke elválása, mely utóbbinak eredeti formája *földtulajdonra* és *ingó tulajdonra* esik szét... A magántulajdon eredeti meghatározása a monopólium; mihelyt ezért ez politikai konstitúciót ad magának, az a monopólium konstitúciója. A kiteljesedett monopólium a konkurrencia. — A nemzetgazdász számára szétesik a *termelés*, a *fogyasztás* és mint a kettő közvetítője a *csere* vagy az *elosztás*. Termelésnek és fogyasztásnak, tevékenységnek és élvezetnek elválása különböző egyénekre és ugyanabban az egyénben, ez a *munka elválása* a *tárgyától* és önmagától mint élvezettől. Az *elosztás* a magántulajdon magát működtető hatalma. — A munkának, tőkének, földtulajdonnak kölcsönösen egymástól való elválása, valamint a munkának a munkától, a tőkének a tőkétől és a földtulajdonnak a földtulajdon-

tól való elválása, végül a munkának a munkabértől, a tőkének a nyereségtől és a nyereségnek a kamatoktól, végül a földtulajdonnak a földjáradéktól való elválása az önelidegenülést mind az önelidegenülés alakjában, mind a kölcsönös elidegenülés alakjában megjelenteti.

[II]

Mill itt szokott cinikus élességével és világosságával elemzi a cserét a magántulajdon bázisán.

Az ember — ez a magántulajdon alap-előfeltétele — csak azért *termel*, hogy *bírjon*. A termelés célja a *bírás*. És a termelésnek nemcsak ilyen *hasznos* célja van; van *önhasznú* célja; az ember csak azért termel, hogy magáért-valóan *bírjon;* termelésének tárgya a maga *közvetlen*, önhasznú *szükségletének* tárgyiasulása. Az ember magáért-valóan — vad, barbár állapotban — ezért termelésének mértékét közvetlen szükségletének *terjedelmében* bírja, melynek tartalma *közvetlenül* maga a termelt tárgy.

Az ember ezért ebben az állapotban *nem* termel *többet*, mint amennyit közvetlenül szükségel. *Szükségletének határa termelésének határa*. Kereslet és kínálat ezért pontosan fedik egymást. Termelését szükséglete *méri*. Ebben az esetben nem megy végbe csere, illetve a csere arra szorítkozik, hogy munkáját munkájának termékére cseréli, és ez a csere a valóságos csere latens formája (csírája).

Mihelyt a csere végbemegy, végbemegy a többtermelés a birtoklás közvetlen határán túlmenően. Ez a többtermelés azonban nem felülemelkedés az

önhasznú szükségleten. Éppenséggel csak *közvetett* mód, hogy kielégítsenek egy szükségletet, mely tárgyiasulását nem közvetlenül *ebben* a termelésben, hanem egy másiknak a termelésében találja meg. A termelés *kereseti forrássá*, kereseti munkává vált. Míg tehát az első viszonyban a szükséglet a termelés mértéke, a második viszonyban a termelés, vagyis inkább *a termék birtoklása* a mérték, hogy mennyire elégítődhetnek ki a szükségletek.

Én a magam számára termeltem és nem a te számodra, mint ahogy te a magad számára termeltél és nem az én számomra. Az én termelésem eredményének magán- és magáért-valóan éppúgy nincs vonatkozása rád, ahogy a te termelésed eredményének nincs közvetlen vonatkozása rám. Azaz a mi termelésünk nem az embernek az ember mint ember számára való termelése, azaz nem *társadalmi* termelés. Mint embernek egyikünknek sincs tehát élvezeti vonatkozása a másik termékére. Mint emberek nem kölcsönös termeléseinkért vagyunk meg. Cserénk ezért nem is lehet az a közvetítő mozgás, amelyben igazolódnék, hogy az én termékem a számodra való, mert ez a te saját lényednek, a te szükségletednek *tárgyiasulása*. Mert nem az *emberi lény* a mi termeléseink egymás számára való köteléke. A csere csak *mozgásba* hozhatja, csak igazolhatja azt a *jelleget*, amellyel mindegyikünk a saját terméke irányában, tehát a másiknak a termelése irányában bír. Mindegyikünk a maga termékében csak a *saját* tárgyiasult önhasznát látja, tehát a másiknak a termékében egy *másik*, tőle független, idegen tárgyi önhasznot.

Te persze mint ember emberi vonatkozással bírsz az én termékemhez; te az én termékem *szükségletével* bírsz. Ezért ez számodra mint vágyakozásod és akaratod tárgya megvan. De a te szükségleted, a te vágyakozásod, a te akaratod hatalmatlan szükséglet, vágyakozás, akarat az én termékem szempontjából. Azaz tehát a te *emberi* és ezért az én emberi termelésemre szükségszerűen belsőleges vonatkozásban álló lényed nem a te *hatalmad*, nem a te tulajdonod e termelés felett, mert nem az emberi lény *tulajdonsága*, *sajátságossága*, nem a *hatalma* van elismerve az én termelésemben. Ezek éppenséggel az a *kötelék*, mely téged tőlem függővé tesz, mert téged az én termékemtől való függőségbe juttatnak. Nemhogy az az *eszköz* lennének, mely neked *hatalmat* ad az én termelésem felett, hanem éppen az arra szolgáló *eszköz*, hogy nekem adjon hatalmat feletted.

Ha én *többet* termelek, mint amennyire közvetlenül magamnak a termelt tárgyból szükségem lehet, akkor az én *több*termelésem a te szükségletedre van *számítva*, rafinálva. Én csak a *látszat* szerint termelek többletet ebből a tárgyból. Igazság szerint egy *másik* tárgyat termelek, a te termelésed tárgyát, amelyet én e többletre elcserélni szándékozom, amely cserét gondolatban már végbevittem. A *társadalmi* vonatkozás, amelyben én hozzád állok, a te szükségleted számára végzett munkám ezért szintén puszta *látszat*, és a mi kölcsönös kiegészítődésünk ugyancsak puszta *látszat*, amelyhez a kölcsönös fosztogatás szolgál alapzatul. A fosztogatásnak, a becsapásnak a szándéka szükségszerűen ott rejlik a háttérben, hiszen minthogy a cse-

rénk önhasznú, mind a te, mind az én oldalamról, minthogy minden önhaszon az idegen hasznon igyekszik túltenni, ezért szükségszerűen igyekszünk becsapni egymást. Annak a hatalomnak a mértéke, amelyet én tárgyamnak a tied felett biztosítok, ahhoz, hogy valóságos hatalommá váljék, persze szükségeli a te *elismerésedet*. Tárgyaink kölcsönös hatalmáról való kölcsönös elismerésünk azonban harc, és a harcban az győz, aki több energiával, erővel, betekintéssel vagy jártassággal bír. Ha a testi erőmből futja, akkor egyenesen fosztlak ki. Ha a testi erő birodalma meg van törve, kölcsönösen látszatot igyekszünk kelteni magunknak és a legjártasabb rászedi a másikat. Hogy ki szedi rá a másikat, a viszony *egésze* szempontjából véletlen. Az *eszmei*, *szándékolt* rászedés mindkét oldalon megtörténik, azaz mind a kettő saját ítéletében rászedte a másikat.

A csere tehát mindkét oldalról szükségszerűen a kölcsönös birtoklás *tárgya* révén közvetítődik. A termelésünk kölcsönös tárgyaihoz való eszmei viszony persze a mi kölcsönös szükségletünk. De a *reális*, magát *valóságban* tételező, az *igazi*, magát kivitelező viszony csakis a kölcsönös termelés kölcsönös *kizárólagos birtoklása*. Ami az én dolgom iránti szükségletednek számomra *értéket*, *méltóságot*, *hatékonyságot* ad, az egyedül a te *tárgyad*, az én tárgyamnak az *egyenértéke*. A mi kölcsönös termékünk tehát a mi egymásra való kölcsönös szükségleteink *eszköze*, *közvetítése*, *szerszáma*, *elismert hatalma*. A te *keresleted* és a te *birtoklásodnak az egyenértéke* tehát *egyenlő jelentésű*, egyenlő érvényű terminusok a számomra, és a te keresletednek csak akkor van

értelme, mert van hatása, ha rám vonatkozólag van értelme és hatása. Mint puszta ember, e nélkül a szerszám nélkül a te keresleted kielégítetlen törekvés részedről, számomra pedig egy nem meglevő ötlet. Te mint ember tehát nem állsz viszonyban az én tárgyamhoz, mert *nekem magamnak* nincs hozzá emberi viszonyom. De az *eszköz* az *igazi hatalom* egy tárgy felett, és ezért termékünket kölcsönösen úgy tekintjük, mint mindegyiknek a másik és az önmaga feletti *hatalmát*, azaz saját termékünk velünk szemben a hátsólábaira állt, a tulajdonunknak látszott, igazában pedig mi vagyunk az ő tulajdona. Mi magunk az *igazi* tulajdonból ki vagyunk zárva, mert a mi *tulajdonunk* kizárja a másik embert.

Az egyetlen érthető nyelv, amelyen egymáshoz beszélünk, a tárgyaink a maguk egymásra való vonatkozásában. Emberi nyelvet nem értenénk meg, és az hatástalan maradna; az egyik oldalról kérésnek, könyörgésnek és ezért *megalázkodásnak* tudnák, éreznék, és ezért szégyenkezve, a meghunyászkodás érzésével hozakodnának elő vele, a másik oldalról *szégyentelenségként* vagy *eszelősségként* fogadnák és visszautasítanák. Kölcsönösen annyira elidegenültünk az emberi lénytől, hogy ennek a lénynek a közvetlen nyelve számunkra az *emberi méltóság sérelmeként*, ezzel szemben a dologi értékek elidegenült nyelve az igazolt, magabízó és önmagát-elismerő emberi méltóságként jelenik meg.

Persze: A te szemedben a te terméked *szerszám*, *eszköz* arra, hogy hatalmadba kerítsd az én termékemet és ezért arra, hogy kielégítsd a te szükségletedet.

De az én szememben ez a termék cserénk *célja*. Te számomra éppenséggel eme tárgy termelésére szolgáló eszköznek és szerszámnak számítasz, mely nekem cél, ahogy te, fordítva, ebben a viszonyban állsz az én tárgyamhoz. De 1. mindegyikünk valóban azt *cselekszi*, aminek a másik őt tekinti. Te valóban a *te* saját tárgyad eszközévé, szerszámává, termelőjévé tetted magadat, hogy hatalmadba kerítsd az enyémet; 2. a te saját tárgyad számodra csak az én tárgyam *érzéki burka*, *rejtett alakja;* mert annak termelése ezt *jelenti*, akarja *kifejezni:* az én tárgyam *megszerzése*. Tehát ténylegesen önmagad számára az *eszköze*, a *szerszáma* lettél tárgyadnak, melynek *szolgája* a vágyakozásod, és te szolgamunkákat végeztél, hogy vágyakozásod tárgya soha megint kegyet ne tegyen. Mikor a tárgynak ez a kölcsönös szolgasága nálunk a fejlődés kezdetén mármost valóban is mint az *uralom* és *rabszolgaság* viszonya jelenik meg, ez csak a *nyers* és *nyíltszívű* kifejezése a mi *lényegi* viszonyunknak.

A mi *kölcsönös* értékünk számunkra a mi kölcsönös tárgyainknak az *értéke*. Tehát maga az ember nekünk kölcsönösen *értéktelen*.

Tegyük fel, hogy mint emberek termeltünk: Termelésében mindegyikünk *kettősen igenelte* önmagát és a másikat. Akkor én 1. *termelésemben* tárgyiasítottam *egyéniségemet*, annak *sajátságosságát* és ezért mind a tevékenység alatt egyéni *életnyilvánítást* élveztem, mind a tárgy szemlélésében azt az egyéni örömet, hogy személyiségemet *tárgyi*, *érzékileg szemlélhető* és ezért *kétség felett álló* hatalomnak tudom. 2. Abban, hogy ter-

mékemet te élvezed vagy te használod, megvan *közvetlenül* az élvezetem egyrészt abban a tudatban, hogy munkámban *emberi* szükségletet elégítettem ki, másrészt hogy az *emberi* lényt tárgyiasítottam és ennélfogva egy másik *emberi* lény szükséglete számára megszereztem megfelelő tárgyát, 3. hogy számodra a *közvetítő* voltam közötted és az emberi nem között, tehát te magad saját lényed kiegészítésének és önnönmagad egy szükséges részének tudsz és érzel engem, tehát mind gondolkodásodban, mind szeretetedben igazolva tudom magamat, 4. az én egyéni életnyilvánításomban közvetlenül megteremtettem a te életnyilvánításodat, tehát az én egyéni tevékenységemben közvetlenül *igazoltam* és *megvalósítottam* az én igazi lényemet, az *én emberi lényemet*, az én *közösségemet*.

Termeléseink megannyi tükrök lennének, melyekből lényünk világolna szembe.

Ez a viszony, ahogy emellett kölcsönösen a te oldaladról történik, ami az enyémről tört[énik...]

Vegyük szemügyre a különböző mozzanatokat, ahogy a feltételezésben megjelennek:

Munkám *szabad életnyilvánítás* [*Lebensäusserung*] lenne, ezért az *élet élvezete*. A magántulajdon előfeltétele mellett munkám *élet külsővé-idegenné válása* [*Lebensentäusserung*], mert azért dolgozom, *hogy éljek*, hogy megszerezzem magamnak az élet *eszközét*. Munkám *nem* élet.

Másodszor: A munkában ezért igenelve lenne az én egyéniségem *sajátossága*, mert az én *egyéni* életem igenelve lenne. A munka tehát *igazi, tevékeny tulajdon*

lenne. A magántulajdon előfeltétele mellett az én egyéniségem addig a pontig külsővé-idegenné vált, hogy ez a *tevékenység* számomra *gyűlöletes*, *gyötrődés* és éppenséggel csak a *látszata* egy tevékenységnek, ezért egy csak *kényszerű* tevékenység is, és csak egy *külsőleges* véletlen szükség, *nem* egy *belső szükségszerű* szükség által van rám kiróva.

Csak mint az, ami az én munkám, jelenhetik meg a munka az én tárgyamban. Nem jelenhetik meg mint az, ami lényege szerint *nem* ő. Ezért már csak mint *önvesztésemnek* és *hatalomtalanságomnak* a tárgyi, érzéki, szemlélt és ezért minden kétség felett álló kifejezése jelenik meg.

[III]

Magától értetődik, hogy Mill, akárcsak Ricardo, tiltakozik az ellen, nehogy valamilyen kormányban azt a gondolatot akarják elültetni, hogy a földjáradékot az adók egyetlen forrásává tegye, minthogy ez egyének egy különös osztályának pártosan igazságtalan megterhelése. *De* — és ez nyomós és alattomos de —, de a földjáradékra vetett adó az egyetlen nemzetgazdasági álláspontról nem *káros*, tehát az egyetlen *nemzetgazdaságilag igazságos adó*. Sőt, az egyetlen meggondolás, melyet a nemzetgazdaságtan támaszt, inkább csalogató, mint elriasztó, tudniillik: „hogy egy csak szokásosan benépesült és kiterjedt országban is a földjáradék magassága meghaladná a kormány szükségletét". —

[6. A MCCULLOCH—PRÉVOST-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZETEK[95]

[I[96]]

De mit bizonyítanak ezek az *átlagok?* Hogy egyre inkább elvonatkoztatnak az emberektől, egyre inkább félretolják a valóságos életet és az anyagi, embertelen tulajdon elvont mozgását tekintik. Az *átlagszámok* az egyes valóságos egyéneken elkövetett formális szidalmazások, injuriák.

[II[97]]

Először is: a jóember eltekint attól, hogy a ricardiánusok ezt az elvet csak az *átlag*számítás révén, azaz a valóságtól való elvonatkoztatás révén bizonyítják. Másodszor: e tétel szerint elegendő lenne egy árut felkínálni anélkül, hogy meg is vennék, hogy *árát* a termelési költségek szerint meghatározzák. De a leghaszontalanabb dolgot is termelhetik. Harmadszor: az urak megengedik, hogy véletlen okok az árat a termelési költségek fölé vagy alá vihetik. De a konkurrencia a termelési költségek szintjére emelné vagy

űzné vissza őket. De hát mi más is a konkurrencia, mint a kínálat és kereslet viszonya? Tehát a kínálat és kereslet viszonyát a konkurrencia alakja alatt megengedik. Mit akarnak az urak tulajdonképpen bizonyítani? Hogy a *szabad konkurrencián belül* a *termékek* árát al pari* tartják *termelési költségeikkel*. A szabad konkurrenciának mint az ármeghatározás eszközének a hatásáról máshol beszéltünk. Elvontan kifejezve: az árat a konkurrencia határozza meg = az ár *véletlenné* lesz. Ha az urak azt mondják, hogy senki sem *akar* termelési költségein alul eladni, akkor igazuk van. De akarni és képesnek lenni, ez kettő.

[III]

Számunkra a *felhalmozott munkának* a tőke helyébe csúsztatása, amit a ricardiánusok sürgetnek — a kifejezés már Smithnél megtalálható —, csak azzal a jelentéssel bír, hogy a nemzetgazdaságtan — és ez éppoly szükségszerű elméleti axióma a tudományukban, mint amilyen gyakorlati igazság a mostani társas életben —, minél inkább a munkát ismeri el a gazdagság egyedüli elveként, annál inkább lealacsonyítja, elszegényíti a munkásokat és teszi áruvá magát a munkát. Azonkívül, hogy a „travail accumulé" (felhalmozott munka) kifejezés a tőke eredetét fejezi ki, azzal a jelentéssel is bír, hogy a munka egyre inkább dologgá, áruvá vált és csak egy *tőke* alakjában fogják fel immár, nem mint emberi tevékenységet.

* — egy szinten — *Szerk.*

[IV]

A ricardiánusok tehát csak az *általános törvénnyel* törődnek. Hogy ez hogyan tör keresztül, hogy ezrek tönkremennek-e rajta, az a törvénynek és a nemzetgazdászoknak teljesen közömbös.

Magától értetődik, hogy a tételnek, amellyel a nemzetgazdaságtan az összes csodáit véghezviszi, hogy az egyik termelési árnak a veszteségét a másik terméknek az előnye egyensúlyba hozza és a társadalmat ezért semmiben sem rövidítik meg, csak akkor van reális értelme, csak akkor érzéki, valóságos igazság, ha az egyiknek és a másiknak az érdeke, valamint a társadalomnak és az egyesnek az érdeke azonos, egyáltalában ha az egyes érdek vagy termelés társadalmi. Ha akkor a társadalom egy személynek tekinthető, mert amit itt veszít, ott megnyeri. De a magántulajdonnak, az ellenségesen elválasztott érdekeknek az előfeltétele mellett a tételnek csak az az értelme, hogy a személyektől elvonatkoztatnak. Az egyensúly soha nem az elvont tőke és munka egyensúlya, a tőkéstől és a személytől eltekintve. Ahogy a társadalom csak átlagszám.

A nemzetgazdaságtan gyalázatossága abban áll, hogy a magántulajdon folytán ellenségesen elválasztott érdekek előfeltétele mellett úgy spekulál, mintha az érdekek nem volnának elválasztva és a tulajdon közösségi volna. Így bebizonyíthatja azt, hogy ha én mindent elfogyasztok és te mindent megtermelsz, fogyasztás és termelés a társadalomra vonatkozólag kellő rendben vannak.

Minden ésszerű tétel — mint a megkülönböztetett termelési ágak és érdekek egységéről, munka és tőke, termelés és fogyasztás egységéről stb. — a nemzetgazdaságtan keze alatt, a magántulajdon talaján *gyalázatos* szofizmává válik. Milyen gyalázatos ellentmondás például, hogy a konkurrenciát csak a magánérdekből hozzák létre, csak ezzel igazolják, csak mint a kölcsönösen ellenséges érdekek *hivatalos gyilkosságát és háborúját* fejtik ki, és másrészt viszont úgy ábrázolják, mint a *társadalom hatalmát* és a társadalom érdekét az egyes érdekekkel szemben. A nemzetgazdaságtan azzal, hogy önkényesen *társadalmi* érdekeket tételez fel *társadalmiatlanok* helyett, és a móddal, ahogyan ezt a feltételezést létrehozza, semmi egyebet nem bizonyít, mint hogy ésszerű törvények a mostani állapotban csak a mostani viszonyok *sajátos* természetétől való *elvonatkoztatás* által kaphatók meg, illetve hogy a törvények csak elvont formában uralkodnak.

[V]

Hogy a *profitok* a gazdagság előrehaladásával fordított menetben haladnak, a ricardiánusoknak ez a következtetése sok dolgot ad Prévost-nak.

A mód, ahogy ezt cáfolja, pompás, mert azt bizonyítja, hogy 1. a profitok ismét tetőpontjukra emelkednek a népesség csökkenésével, megtizedelődésével, 2. hogy a profitok ingadozásainak (illetve hogy a fent megadott törvénynek, amely már Adam Smithnél megtalálható — aki egyébként nem aggódik oly gyengéden a profitokért —) kevés kézben való rop-

pant koncentrációt kell előidézniök, mert a kisebb tőke az ingadozás ideje alatt tönkremegy, 3. hogy a profitok növekedése viszont a maga részéről sok mezőgazdasági tőke tönkremenetelét szabja meg.

[7. A BOISGUILLEBERT-KIVONATOK KÖZÉ ÍRT JEGYZETEK[98]]

[I[99]]

Ami Boisguillebert első állítását illeti, Daire-nek szigorúan gazdaságtanilag igaza van. Egy tallérnak, szegénynél vagy gazdagnál, nem több az *értéke*, mint egy *talléré;* ez az érték „sem nem emelkedik, sem nem süllyed, midőn *jövedelem* címén e [két] állampolgár egyikének vagy másikának a zsebébe kerül". Éppúgy, amikor Boisguillebert úgy véli, „hogy a szegény által felvett tallér többet hozott az államnak, mint a gazdag által felvett, mert az első számára az mindig *jövedelem* volt, a második számára pedig sokszor *tőke*", Daire-nek megint igaza van: „a tőke-tallér annak erejéig, amit ér, hozzájárul a társadalom termelőerejének fenntartásához"; de a modern közgazdásznak csak azért van igaza a régivel szemben, mert ez még nem emelkedett arra a magaslatra, amelyen az *érték* és a *jövedelem magukért-való lényegek*, az embertől eltekintve. Máskülönben világos, hogy a szegény *számára* és az állam számára, amennyiben a szegénynek az exisztenciája az ő gazdagságához tartozik, egy tal-

lérnak több az értéke, mint a gazdag számára. Ámde a modern gazdaságtan tudja, hogy egy tallér az egy tallér.

„Még egyszer, nem az a kérdés, hogy *hassunk* egy igen nagy gazdagságot megszerzendő, hanem csupán hogy megszűnjünk hatni." 420. old. Minden modern nemzetgazdász laissez faire, laissez aller* tanítása. Boisguillebert-nél, akárcsak náluk, a dolgok, azaz a polgári társadalom *természetes* folyása hozza rendbe az ügyet. Nála, akárcsak később a fiziokratáknál, ebben a tanításban még van valami *emberi* és *jelentős; emberi* csak a régi állam gazdálkodásával ellentétben, amely a legtermészetellenesebb eszközökkel igyekezett gazdagítani pénztárát, *jelentős* mint első kísérlet a polgári élet emancipálására. De emancipálni kellett a polgári életet ahhoz, hogy megmutassák, *micsoda*.

[II]

Boisguillebert a nemes fémek, a pénz elértéktelenedését úgy jellemzi, mint az áruknak helyes értékükbe való visszaállítását: „*maguk az áruk visszaállíttatnak helyes értékükbe*". 422. old. Nem láthatta még, hogy maga a *csere*, a magántulajdon alapzatán, hogy egyáltalában az *érték* fosztja meg a természetet, akárcsak az embert, „helyes értékétől". Nála a „helyes értékbe való visszaállítás" a *kereskedelmi értékükbe* való visszahelyezés. Jelentős mégis, hogy az első határozott polémia az arany és ezüst ellen — tehát, minthogy

* — engedd tenni, engedd menni — *Szerk.*

ezek csakis a *pénzt* képviselték, a pénz ellen — az emberek és a természet, az emberi *termékek elértéktelenedését* mint a pénz egy *következményét* támadja. Ez az *eszményi*, skolasztikus érték megsemmisíti *valóságos* értéküket.

[III]

Amikor Boisguillebert a termékek cseréjének hiányából és a termelés és termelő fogyasztás ebből következő hiányából magyarázza a *feleslegen belüli hiányt*, ez hasonló ahhoz, ahogy *Say* semmivébizonyítja a *felvevőpiacokról* szóló tanításával a *túltermelést*.[100]

Say tanítása, mint minden nemzetgazdasági tanítás, hamis.

Szerinte soha nem megy végbe túltermelés; ha egy árunak nincs kelendősége, ez csak azért van, mert (netalán egy másik országban, vagy magában az országban) nem eleget termelnek cserére, egyenértékként, de:

1. Say — miként nyomában Mill és Ricardo — elismeri, hogy *egy* meghatározott termelési ágban lehet túltermelés; tehát minthogy egy meghatározott ország esetén mindig meghatározott termékekről van szó, *ennek összes* termelési ágaiban; ebben a termelés nem-tudatos volta a hibás, az, hogy a termelés nem *emberi módon*, hanem az elidegenülés, a magántulajdon előfeltétele mellett megy végbe.

2. Tegyük fel a legkedvezőbb esetet, amelyet Say kívánhat. Termelhet minden ország a lehető legtöbbet, tehát bírhat a lehető legtöbb egyenértékkel a kölcsönös termelés kicserélésére — Say elfelejti, hogy a

kereslet határa a magántulajdon. Franciaországban pl. nem termelnek túl sok *cipőt*, milliók mezítláb járnak. A túltermelés bekövetkezik, mihelyt többet termelnek, mint ahány fizetőképes pályázó van cipőkre. Ami egy országra érvényes, érvényes az országokra kölcsönösen. Ha pl. Franciaország a lehető legtöbb bort termeli, Anglia a lehető legtöbb pamutot és így van ez valamennyi országgal, akkor a) Franciaország borát és Anglia pamutját annyira cserélik ki, amennyire Angliában és Franciaországban vannak emberek, akik a bort és a pamutot meg tudják fizetni, vagyis a magántulajdon a magántulajdon számára termel. A termelés tehát meghaladhatja a keresletet, jóllehet mindkét oldalon felesleg van kölcsönös egyenértékekben, minthogy a bor és pamut iránti, minden termék iránti szükségletnek *meghatározott* mértéke van, másrészt pedig éppúgy *meg* van *határozva* a szám által, amelynek részére a szükséglet *valóságosan*, azaz megfizethetően létezik. A termelés tehát nemcsak azt a *meghatározott* mértéket fogja meghaladni, amelyet egyáltalában az emberi szükségletek, hanem azt a *meghatározott* mértéket is, amelyet a *fizetőképesek meghatározott* kis száma határoz meg. Say mégannyira kitágíthatja a termelés körét, a végnélküliségig fokozhatja változatosságát, mindezen változatos termékekből az, akinek egy vagy több van belőlük, ezeket mindig csak azzal cseréli ki, akinek szintén *van* belőlük néhány, és akinek a szükséglete határolt. Tehát a cserét nem a termékek a termékek ellenében, hanem a termékek mint magántulajdon ellenében alkotják.

Ha az említett legkedvezőbb esetet feltételezzük, a

termékek *ára*, mert mind a legnagyobb feleslegben vannak meg, nagyon esni fog. De termelési költségeiknek meghatározott határa van. Ha a termelők a lehető legtöbbet akarnak cserélni, akkor kénytelenek vevők egy olyan részének eladni, amely a termelési áron alul fizet, azaz áruikat elajándékozni, azaz *nem* eladni. Az eladás számára a legszélső határ általánosságban a termelési költségek és még annyi, hogy a termelőnek termeléséért némi nyeresége legyen. Tehát nem az, hogy más oldalról szintén a lehető legtöbbet termeljék, hanem hogy a *lehető legtöbb ember* birtokoljon termékeket cserére, ez lenne egy nagy felvevőpiac feltétele, azaz hogy *mind gazdagok* legyenek, ámbár még akkor is bekövetkezhetnék *túltermelés*, ami manapság általánosságban véve bizonyosan nem következik be.

A nemzetgazdászok nem csodálkoznak azon, hogy egy országban *termékfelesleg állhat fenn*, noha a többségnél a legegyszerűbb létfenntartási eszközök legnagyobb hiánya áll fenn. Tudják, hogy a gazdagságnak viszonylag hasonlíthatatlanul átfogóbb nyomor a feltétele. Azután csodálkoznak — ők, akik nem az emberek számára, hanem a gazdagság számára termelnek —, hogy maga a *gazdagság értéktelennek* jelenik meg, vagy más szóval, hogy a termékeknek nincs kelendősége, tehát nem kapnak egyenértéket, nincs értékük. Habár a termelés az emberiség tömegével *ellentétben* megy végbe, csodálkoznak, hogy túl *naggyá* lehet a kis maradék, a *fizetőképes emberiség* számára. Az ellentétet, amely egy ország termelése és azok száma között van, akik számára ez a termelés végbe-

megy — a többségnek ez az ellenséges kizárása a termelés eredményéből —, ezt az ellentétet a termelés és a termelésnek az ember számára való létezése között egy országon *belül*, azzal igyekeznek elkenni, hogy bevonják több ország viszonyát, mintha a viszony egy átfogóbb fokon nem ugyanaz maradna, mintha a termelés ellentétes jellege ezáltal megszűnnék, és mintha végül több ország, amikor termékeit kicseréli, nem ugyanabban az ellentétben cserélné ki őket, amely az első országban fennáll.

A legnagyobb gazdagság egyáltalában a legnagyobb szegénység volna a nemzetgazdászok számára, mert minden dolgot megfosztana *értékétől*.

Hogy áruknak el kell veszteniök *csereértéküket* már azért, mert a *csercérték* az egyetlen értékük, ezt a nemzetgazdász nem látja át.

3. Valódi bizarrságnak tekinthető, hogy *Malthus*, aki a *népességre*, az *emberekre* vonatkozóan feltételezi a túltermelést, Sayvel ellentétben az áruk túltermelését lehetségesnek és szerencsétlenségnek állítja. Éppen ebben lép elő e túltermelés jellege. Ugyanaz a nemzetgazdász állítja, hogy több embert termelnek, mint amennyi áru van, és ugyanaz állítja, hogy több árut termelnek, mint amennyi elkelhet, mint amennyit termelni kell.

4. A *túltermelés* magának a *gazdagságnak az értéktelensége*, éppen mert a gazdagságnak mint gazdagságnak kellene értéke legyen.

Lehet *túl sokat* termelni a tőzsdespekulánsok és tőkések számára, árujukat elértéktelenítheti a felesleg. Lehet minden oldalról olyan többletet termelni, ame-

lyet már nem cserélnek ki, mert meghaladja a fizetőképes emberiség *szükségletét*, s a magántulajdon mozgása megköveteli, hogy az általános szegénység ellenére és révén túl sokat termeljenek. (A termelés maga termeli az általános szegénységet, tehát minden elszegényedett egyén esetében egy felvevővel kevesebbet. A liberális nemzetgazdászok látják ugyan, hogy a monopóliumok, de nem látják, hogy a magántulajdon is vámsorompót von az egyének köré, amely a termékek cseréjét lehetetlenné teszi.) A termelés növekedésével nő a felvevőpiacok hiánya, mert nő a tulajdonnélküliek száma. Az emberrel ellentétben álló gazdagságnak odáig kell továbbmennie, hogy a magántulajdon számára *értéktelenné* válik és mint a *saját* szegénysége jelenik meg, hogy többé nem *termel gazdagságot*. A termékeknek csak a *kereslet* számára van *értékük*. A gazdaságtani értelemben vett *keresletnek* csökkennie kell az ipar által. A termékek *tömegének* viszonylag növekednie kell, tehát mindinkább meg kell haladnia a keresletet, azaz értéktelenné kell válnia. Ki kell derülnie annak, hogy nem a társadalom számára, hanem a társadalom egy része számára termelnek, és a termelésnek e rész számára el kell veszítenie értékét, mert a termelés a tömege révén, e rész csekély számához viszonyítva, megsemmisíti önmagát.

FÜGGELÉK

JEGYZETEK*

[1] Marx tervezett munkájához („A politika és a nemzetgazdaságtan bírálata") párizsi tartózkodása idejéből (1843 nov.—1845 febr.) kivonat-füzetein kívül három toredékes kézirat maradt fenn (v. o. még 9., 23., 28. jegyz.). A munka megkezdésének korulményeiről v. o. kiadói előszó, 14—15. old.; tervezett felépítéséről lásd Marx előszavát, 21—22. old. A kéziratokat feltehető keletkezési sorrendjukben kozoljük; az első kézirat keletkezési ideje kb. 1844 április—májusra, a harmadik kézirat nagy részéé — a „Pénz"-ről szóló, legkésőbben keletkezett szakasz kivételével — május—júniusra esik. A harmadik kézirat anyagai kozül kiemeltük és a kötet élére állítottuk az „Előszó"-t; ennek keletkezési ideje legkorábban 1844 augusztusa (de valószínűleg még augusztus vége előtt íródott). — *19*

[2] Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" (lásd Marx és Engels Művei, 1. kot. 378—391. old.). — A „Deutsch-Franzosische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban, német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta ezenkívül Marx írását: „A zsidókérdéshez", valamint Engels írásait:

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

„A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«", továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunyintól és Feuerbachtól. Ezenkívul írásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétol, Herweghtől és Bernaystól. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és a polgári radikalis Ruge kozott kiélezodő elvi nézeteltérés volt. — *21*

[3] V. o. B. Bauer (névtelen) recenzióit: „Neueste Schriften uber die Judenfrage", „Allgemeine Literaturzeitung", I. fuz., 1843 dec., 1. skk. old., és IV. fuz., 1844 marc., 10. skk. old., továbba cikkét: „Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik", uo., VIII. fuz., 1844. júl., 18. skk. old. — „Allgemeine Literaturzeitung" — német havi folyóirat, 1843 decemberétől 1844 októberéig jelent meg Charlottenburgban, B. Bauer szerkesztésében; az „1842 radikalizmusával" szakító ifjuhegelianus irodalmárok lapja. A lapot és irányzatát Marx és Engels a „Szent család"-ban részletesen kritizálták. — *22*

[4] Weitling: „Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte"; „Garantien der Harmonie und Freiheit". — *22*

[5] Hess írásai az „Einundzwanzig Bogen"-ban („Az »Europaische Triarchie« szerzoje" néven): „Sozialismus und Kommunismus"; „Die Eine und ganze Freiheit"; „Philosophie der Tat". — „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz" — cikkgyűjtemény, 1843 nyarán jelent meg Zurichben és Winterthurban; azt a cikkanyagot adták ki benne, amely egy Herwegh által 1842-ben tervezett, de meg nem valósult svájci radikális folyóirat számára osszegyűlt. A gyűjtemény címében szereplo „huszonegy ív" kifejezést az magyarázza, hogy a 20 íven feluli konyvekre a németországi elozetes cenzúra nem terjedt ki. — *22*

[6] Lásd Marx és Engels Művei, 1. kot. 497—522. old. — *22*

[7] Feuerbach: „Vorlaufige Thesen zur Reformation der Philosophie", „Anekdota", II. kot. — „Anekdota zur neuesten

deutschen Philosophie und Publizistik" — cikkgyűjtemény, 1843 februárjában jelent meg Zurichben és Winterthurban, Ruge szerkesztésében; cikkeket tartalmazott a többi között még Marxtól, B. Bauertól, Koppentől, Rugétól. — *23*

[8] Erre a „Szent család"-ban, majd a „Német ideológiá"-ban került sor (lásd Marx és Engels Művei, 2. kot. 1—210. old., ill. 3. köt. 11—538. old.). — *25*

[9] Az első kézirat egymásba helyezett lapokból álló 36 oldalas fuzet; a lapok két-két vonallal három hasábra vannak osztva, a hasábok felett ezekkel a feliratokkal: „Munkabér"; „A tőke profitja"; „Földjáradék". A kézirat kezdetben e szerint a felosztás szerint tagolja az anyagot; a későbbiekben ez a párhuzamosság megbomlik, és a XXII. oldaltól a szöveg folytatólagosan keresztül van írva mindhárom hasábon; a XXVII. oldalon a kézirat megszakad. Kiadásunkban egymás után közöljük a három hasáb párhuzamos fejtegetéseit, majd ezt követőleg új szakaszban („Az elidegenült munka") a kézirat XXII. oldalán kezdődő további fejtegetéseket. — *27*

[10] Smitht Marx a Garnier-féle fordítás: „Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations", alapján idézi. Az idézet: I. kot. 138. old. (I. könyv VIII. fej.). (Az idézetek fordításáról itt és a továbbiakban v. ö. kiadói előszó, 17—18. old.); Smithnél az oldalszám-hivatkozás után zárójelben az eredeti szöveg szakasz-tagolására hivatkozunk. — Marx a kézirat e részében az idézetként meg nem jelölt helyeken is általában Smith gondolatmenetét követi. — *28*

[11] Smith: „Richesse des nations", II. kot. 162. old. (I. könyv XI. fej. (Bef.)). — *30*

[12] Uo., I. köt. 193. old. (I. könyv IX. fej.). — *33*

[13] Uo., I. köt. 159. skk. old. (I. könyv VIII. fej.). — Az alábbi bekezdésekre nézve v. ö. uo., I. kot. 201. old. (I. könyv IX. fej.) és I. köt. 129. old. (I. könyv VIII. fej.) stb. — *33*

[14] V. o. Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété", pl. 99. old. — *37*

[15] Say: „Traité d'économie politique". — *47*

[16] Ez az (utólag beírt) alcím a kéziratban az előző („2. *Alap*, készlet" kezdetű) bekezdés előtt áll. — *48*

[17] V. o. Marshall: „Account of the Population etc. in England and Wales" és „Digest of all the Accounts relating to the Population, Productions etc. of the United Kingdom". — *61*

[18] Az egész bekezdés Buret „Misère des classes laborieuses"-ja alapján idézve, I. kot. 6—7. old. (Ricardót Buret a Constancio-féle francia fordítás: „Des principes de l'économie politique et de l'impôt", Párizs 1835, alapján idézi; a Sismondi idézet: „Nouveaux principes d'économie politique", Párizs 1819.) — *65*

[19] A. v. T[reskow] cikke: „Der bergmannische Distrikt zwischen Birmingham und Wolverhampton", „Deutsche Vierteljahrsschrift", Stuttgart—Tubingen 1838, 3. fuz., 47. skk. old. — *68*

[20] V. o. Smith: „Richesse des nations", I. kot. 216. old. (I. konyv X. fej. 1. rész). („Egy tokéletesen tisztességes lutriban azoknak, akik a nyeró számokat teszik meg, mindazt meg kellene nyerniok, amit azok elvesztettek, akik a veszto számokat teszik meg. Egy olyan hivatásban, amelyben húszan kudarcot vallanak, míg egy ér el sikert, ennek az egynek meg kellene nyernie mindazt, amit a sikertelen húsz kellett volna hogy nyerjen.") — *69*

[21] Say: „Traité d'économie politique", II. kot. V. fej. — *69 245*

[22] Marxnál: „termelő". Nyilvanvaló elíras; Smith szovegében és a Garnier-féle fordításban „eredeti" szerepel; Marx kivo-

nat-füzetében, ahol ugyanez az idézet előfordul, szintén „eredeti" áll. — *72*

[23] A második kéziratból összesen csak az utolsó egy ív (négy oldal) maradt fenn; a számozásból ítélve előtte 39 oldal elveszett; a fennmaradt töredék egy csonka mondattal kezdődik. — *112*

[24] Az 1834-es Poor Law Amendment Act (szegénytorvényt kiegészítő törvény), más néven New Poor Law (új szegénytorvény) átszervezte, igazgatásilag összefogta és újonnan szabályozta a szegényügyet; a törvény megoldási módszere a szegénykérdésre: a pauperok dologházba zárása és kényszermunkán való foglalkoztatása. Ezt megelőzően a szegényügyek intézése lényegében az I. Erzsébet alatt hozott 1601-es törvényen alapult, amely bevezette a szegényadót és a községi segélyezés rendszerét és meghatározta az intézményes jótékonyságban részesíthetők körét. — *113*

[25] „Révolutions de France et de Brabant" — francia jakobinus hetilap; Desmoulins írásait tartalmazta, 1789 novemberétől 1791 júliusáig jelent meg Párizsban (később még néhány szám jelent meg ezzel a címmel); a cikkeket v. ö. 16. sz., 139. sk. old.; 26. sz., 520. skk. old. — *118*

[26] Funke: „Die aus der unbeschränkten Teilbarkeit des Grundeigentums hervorgehenden Nachteile", 56. old. (A Leóból vett idézet eredeti helye: „Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates", I., 102. old.; az anekdota forrása — ugyanott idézve — Möser: „Patriotische Phantasien", III., 279. old.) Moserről és Vincke vesztfáliai jelentéséről v. ö. még Funke, i. m., 2. old. (Marx 1843-as kreuznachi jegyzetfüzeteiben egyébként kivonatok találhatók Möser konyvéből és Lancizolle „Ursachen etc. der Julitagé"-jából.) Haller könyve: „Restauration der Staatswissenschaft"; Kosegarten könyve: „Betrachtungen über die Verausserlichkeit und Teilbarkeit des Landbesitzes". — *118*

[27] „A felvilágosodas harca a babonaval" — Hegel „Phanomenologie"-ja egyik szakaszanak (VI. B. II a) cime (Hegel ebben a szakaszban birálja a hasznossagi elméletet is). — *120*

[28] A harmadik kézirat egymasba helyezett lapokból állo 68 oldalas fuzet; az oldalak fuggoleges vonallal kette vannak osztva; az utolsó 23 oldal ures. A kézirat két, kiegészítéseket tartalmazó részlettel kezdodik; a szoveg, amelyre vonatkoznak, nem maradt fenn. Ezután kezdodik (majd ismételten félbeszakad és más fejtegetések után újra kezdodik) a hegeli filozófia kritikáját tartalmazó fejtegetés; ezt — a Marx eloszavaban kozolt felépitési tervnek megfeleloen — kulon valasztva a kézirat legvégén helyeztuk el. Ebben a kéziratban van az „Eloszó" szovege is, amelyet a kéziratok élére állitottunk. Az „Eloszó" után kovetkezik még a pénzrol szóló kitéro. A harmadik kéziratba vannak bevarrva azok az oldalak is, amelyek a hegeli „Phanomenologie" utolsó fejezetébol készített kivonatot tartalmazzák (ezt mellékletként kozoljuk; v. o. 66. jegyz.). ⟨A kézirat eredeti sorrendje tehat: a két kiegészítés (kiadasunkban 122—148. old.); a Hegel-fejezet eleje 6-tal jelezve (184—191_{16}); a 7-tel jelzett gazdaságtani fejtegetés eleje (149—158_{14}); a Hegel-fejezet folytatasa (191_{17}—193_{26}); a gazdasagtani fejtegetés folytatasa (158_{15}—165_{10}); a Hegel-fejezet befejezése (193_{27}—218), a gazdasagtani fejtegetés befejezése (165_{11}—175) — ennél a részletnél van befúzve négy számozatlan folióoldalon a „Phanomenologie"-kivonat. Ezutan kovetkezik az eloszo, majd a pénzrol szóló szakasz.⟩ — A harmadik kézirat elso kiegészíto részlete egy utalassal kezdődik: „ad pag. XXXVI" (lehet, hogy ez a masodik kézirat elveszett részére vonatkozik; v. o. 23. jegyz.). — *122*

[29] V. o. Engels: „A nemzetgazdasagtan birálatanak vazlata" (lásd Marx és Engels Muvei, 1. kot. 501. old.). — *123*

[31] V. ö. Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété", 96. old. — *128*

[32] Az itt lábjegyzetként közölt részlet a következő oldal aljára van írva széljegyzetként, kb. a 134. oldalon levő 22. sor szövegének magasságában, hovatartozásának megjelölése nélkül. — *130*

[33] V. o. Cabet: „Voyage en Icarie", II. rész XII—XIII. fej.; v. ö. továbbá Villegardelle tanulmányát az általa sajtó alá rendezett Morelly-kiadáshoz. — *133*

[34] V. ö. Hess: „Philosophie der Tat", „Einundzwanzig Bogen", I. rész 329. old. — *139*

[35] V. o. Feuerbach: „Vorläufige Thesen", 65. §. (A környező fejtegetésekre nézve v. ö. még pl. — az előzőekkel kapcsolatban — „Wesen des Christentums", I. fej.; — a továbbiakkal kapcsolatban — „Philosophie der Zukunft", 7. §; „Vorläufige Thesen", 43. §; stb.) — *144*

[36] V. ö. Arisztotelész: „Peri zóón geneszeósz", I. könyv I—II. fej. (V. ö. még pl. „Metaphüszika", I/2. könyv II. fej.). — *146*

[37] V. ö. Aiszkhülosz: „Prométheusz deszmótész", 451. sor. — *151*

[38] Kis-Írország — Manchester egyik nyomornegyede (v. ö. Buret: „Misère des classes laborieuses", II. könyv I. fej. 1. szakasz). — *152*

[39] V. o. Biblia, Máté 6, 20. — *154*

[40] V. o. J. Mill: „Eléments d'économie politique", 59. old. — *157*

[41] V. o. uo., pl. 32. skk. old. — *159*

[42] Fichte filozófiájának középponti tétele. (V. ö. még Hegel: „Phänomenologie", pl. VI. C. c. 3. és VIII. 1—2.) — *159*

[43] A kéziratoldal egy darabja leszakadt; a szöveget nem lehet rekonstruálni. A töredéksorok a következők: „[...] önémet módon — a hegeli „Phänomenologie" módjára — úgy fel-[...] mint *leküzdött mozzanat* immár le van tudva és [...]-hetne és megnyugodhatnék abban, hogy tudatában *fel-*[...] az emberi lényegnek csak a *valóságos* [...] megszűn-[...] gondolatnak továbbra is [...]". — *160*

[44] A kéziratoldal egy darabja leszakadt, három vagy négy sor hiányzik. — *163*

[45] Destutt de Tracy: „Eléments d'idéologie", IV—V. rész, „Traité de la volonté et de ses effets", 68., 78. old. — *169 260*

[46] Smith: „Richesse des nations", I. köt. 29—37., 46. old. (I. könyv II—IV. fej.). — *169*

[47] Say: „Traité d'économie politique", I. köt. 300., 76—77. old. — *170*

[48] Skarbek: „Théorie des richesses sociales", 25—27., 75., 121. old. — *170*

[49] J. Mill: „Eléments d'économie politique", 7., 11—12. old. — *171*

[50] Goethe: „Faust", I. rész 4. szín (Studierzimmer). — *177*

[51] Shakespeare: „Timon of Athens", IV. felv. 3. szín. (Marx a Schlegel—Tieck-féle fordítást használja.) — *179*

[52] Ez a szakasz a kéziratban közvetlenül a „Magántulajdon és kommunizmus" részlet után következik. — *184*

[53] Strauss: „Das Leben Jesu". — B. Bauer: „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker", 154. skk. old. (42. §). — *184*

[54] V. ö. B. Bauer: „Das entdeckte Christentum", 113. old. — *185*

[55] Uo., 114. sk. old. — *185*

[56] B. Bauer: „Die gute Sache der Freiheit", 193. sk. old. (A hivatkozás pontatlan; a szóban forgó hely nem Gruppéra, hanem Marheinekére vonatkozik.) — *185*

[57] V. ö. B. Bauer (névtelen) írásait: „Neueste Schriften über die Judenfrage", „Allgemeine Literaturzeitung", I. füz., 1843 dec., 1. skk. old.; „Hinrichs, Politische Vorlesungen. Zweiter Band", uo., V. füz., 1844 ápr., 23. skk. old.; „Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik", uo., VIII. füz., 1844 júl., 18. skk. old.; továbbá Hirzel zürichi tudósítását, uo., V. füz., 1844 ápr., 11—15. old. — *186*

[58] V. ö. Feuerbach: „Philosophie der Zukunft", 5., 41., 59., 38. stb. §§; az alábbiakhoz v. ö. még 21. §. — *187*

[59] V. ö. uo., 29—30. § (v. ö. még 63. jegyz.). — Az itt lábjegyzetként közölt részlet az oldal aljára van írva széljegyzetként, kb. a 190. oldalon levő 6. sor szövegének magasságában, hovatartozásának megjelölése nélkül. — *188*

[60] E mondatban a „gondolkodásnak" szó előtt: „(lásd XIII. old.)". Maga ez a megjegyzés a XIII-mal számozott oldalon áll, az oldal végén. A XIII. old. a 188. oldalon közölt 1. bekezdés végével kezdődik (a 10. sor „állítást, és ezért" szavaival). (Az is lehetséges, hogy Marx a XVII. oldalra akart utalni: ezen az oldalon folytatódnak a Hegelről szóló fejtegetések.) — *191*

[61] V. o. Hegel: „Phanomenologie", IV. B.; V. C. a; VI. B. I. a. — *193*

[62] V. o. Hegel: „Phanomenologie", VIII. 1. (V. o. Marx részletesebb kivonatát a „Phänomenologie" e fejezetéből, 221. old.) — *197*

[63] V. o. Feuerbach: „Philosophie der Zukunft", 30. §. (Feuerbach ezt a jellemzést Hegelre vonatkoztatja.) — *204*

[64] V. o. uo., 21. §. — *205*

[65] A felsorolás a hegeli „Enzyklopadie" (és ebbe beleépítve a „Logik" és a „Phanomenologie") felépítésének vázlatát nyújtja (éppúgy, mint a két bekezdéssel alább álló felsorolás a „Rechtsphilosophie"-ét). — *207*

[66] Ez a „negyedik kézirat" — kivonat Hegel „Phanomenologie"-jának utolsó (VIII.) fejezetéből („Az abszolút tudás") — négy (számozatlan) oldalra terjed; az ív be van varrva a harmadik kézirat fuzetébe (v. o. 28. jegyz.). A kivonat csonka. — *221*

[67] Marx párizsi tartózkodása idejéből fennmaradt kilenc jegyzetfüzet (kb. 200 fólióoldal terjedelemben), amelyek kivonatokat tartalmaznak különféle könyvekből. A kivonatok kisebb részben a francia forradalom történetével kapcsolatosak (Levasseur), szerepel köztük Xenophón néhány írása, legnagyobbrészt pedig XVIII—XIX. sz.-i politikai gazdaságtani műveket dolgoznak fel (Say, Skarbek; Smith, Ricardo, Mill, McCulloch, Prévost; Destutt de Tracy; Lauderdale; Schüz, List, Osiander; Boisguillebert, Law; Buret); az angol szerzők műveit francia fordításban. Az egyik füzetben fennmaradt Marx rövid kivonata Engels cikkéből: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata". (A kivonat-füzetekben szerepel ezenkívül néhány számítási gyakorlat, valamint egy római történelmi kronológiai összeállítás 752-től 350-ig.) A kivonatok között elszórtan található Marxnak néhány kritikai

megjegyzése és összefuggőbb fejtegetése. Kiadásunkban közöljük Marx kivonatát Engels cikkéből, valamint azokat a megjegyzéseket és fejtegetéseket, amelyek túlmennek a puszta kivonatoláson és képet adnak Marx nézeteiről. — *231*

[68] A kivonat külön lapon maradt fenn, belehelyezve abba a füzetbe, amely tartalmazza a McCullochból, Prévost-ból és Destutt de Tracyből való kivonatokat; továbbá a J. Millből készített kivonatok befejező részét. — Engels cikkét lásd Marx és Engels Művei, 1. köt. 497—522. old. — *231*

[69] A kivonatok Say „Traité d'économie politique"-jának III. kiadásából, Párizs 1817, készültek. A jegyzet a II. köt. végén levő „Kivonat" I. pontjával kapcsolatos: „A gazdagság természetére és forgására vonatkozó alapelvek". — *233*

[70] A kivonatok Smith „Wealth of Nations"-ének Garnier-féle francia fordításából, Párizs 1802, készultek. A jegyzet az I. könyv II. fejezetéből készült kivonatok között van. — Ezenkívül a Smith-kivonatok között Marxnak még egy megjegyzése van; Smith az I. könyv VI. fejezetében azt írja: „A tőkének, amely a szövőket alkalmazza, például, nagyobbnak kell lennie annál, amely a fonókat alkalmazza; mert ez nemcsak hogy ezt a tőkét pótolja profitjával együtt, hanem ezenkívül a szövők bérét fizeti; és a profitnak mindig valamilyen arányban kell állnia a tőkével." Marx ehhez zárójelben hozzáteszi: „Ez igen téves, mivel lehet, hogy ezer szövő dolgozza fel egy fonó termékét. Helyes csak annyi, hogy a szövők össztőkéjének kell nagyobbnak lennie." — *235*

[71] A kivonatok Ricardo „Principles of Political Economy"-jának Constancio-féle (Say által jegyzetelt) francia fordításából, II. kiad., Párizs 1835, készultek. — A fordítás alapjául Ricardo könyvének I. kiadása szolgált; ehhez képest a könyvnek (a III. angol kiadásban kialakult) végleges felépítése és szövege számottevő eltéréseket mutat fel. Az alábbiakban a kivonatok francia kiadásbeli oldalszámai mellett megjelöljük,

hogy Marx jegyzetei a könyv melyik szakaszához kapcsolódnak (a „Principles" végleges tagolása szerint). — *236*

[72] Az I. köt. 8. oldaláról készített kivonat után. (I. fej. I. szakasz; az arról szóló részlet, hogy az árukban realizált munka minden növekedése növeli és minden csökkenése csökkenti a cseréértéket.) Say ehhez kritikai jegyzetet fűz; ezt Marx szintén idézi. — *236*

[73] Az I. köt. 15—16. oldaláról készített kivonatok után. (Ugyanazon szakasz; a munkás fogyasztásába belekerülő áruk termelésében a termelékenység emelkedésének hatása: a munkás által kapott áruk relatív értéke és összehasonlító mennyisége.) — *236*

[74] Az I. köt. 17. oldaláról készített kivonat után. (Két bekezdéssel alább; ez a részlet a „Principles" III. kiadásától kezdve a 2. szakasz élére került. A Marx jegyzetében hivatkozott fejtegetés a 3. szakaszban van.) — *236*

[75] Az I. köt. 56—58. oldaláról készített kivonatok után. (II. fej., „A járadékról"; a második bekezdéséhez.) — *237*

[76] V. ö. Smith: „Richesse des nations", 300—301. old. (I. könyv XI. fej. (Bev.)). — *237*

[77] V. ö. Malthus: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent". (V. ö. még Ricardo könyvének előszavát. Malthus forrása — mint Marx később kimutatta — J. Anderson volt.) — *237*

[78] Az I. köt. 67—68. oldaláról készített kivonatok után. (Ugyanazon fejezet; a jótékonysági intézményről szóló példa után.) — *237*

[79] Az I. köt. 81. oldaláról, Say jegyzetéből készített kivonat után. (Ugyanazon fejezet; a természet szerepéről a termelésben és a földtulajdonos ellenszolgáltatás nélkül kapott jöve-

delméről szóló részhez.) — Marx a jegyzetet a következő szavakkal vezeti be: „Pompás, amit Say a tulajdon *funkciójáról* megjegyez (ugyanabban a jegyzetben):", és idézi Say következő mondatát: „*Kényelmes funkció*, az igaz; mely azonban társadalmaink jelen állapotában felhalmozást követelt; termelésnek és megtakarításnak, vagyis előzetes megfosztottságnak a gyümölcse." — *238*

[80] A fejezetből készült kivonatok végén. — *238*

[81] „A természetes és a piaci árról" fejezet végéhez. (IV. fej.) — *239*

[82] Az I. kot. 139. oldaláról készített kivonat után. (Az V. fej., „A bérről", végéhez.) — *240*

[83] A II. kot. 78. oldaláról készített kivonat után. (XX fej., „Érték és gazdagság stb."; a jegyzet előtt idézett részt — amely a harisnyatermelés termelékenységének emelkedését hozza fel példának — Ricardo a III. kiadásban más fejtegetéssel helyettesítette.) — *240*

[84] A II. kot. 108—109. oldaláról készített kivonat után. (XXI. fej., „A felhalmozás hatásai stb."; az utolsó előtti bekezdés első feléhez.) — *241*

[85] Arról a passzusról van szó, amelyet Ricardo a fejezet elején, az első bekezdésben idéz (Smith, I. könyv IX. fej.-ből). — *241*

[86] A „Kiviteli jutalmak és behozatali tilalmak" fejezet végéhez. (XXII. fej.) — *243*

[87] A II. kot. 168—171. oldalaról készített kivonatok után. (XXIV. fej., „A. Smith tanítása a földjáradékról"; a fejezet végétől számított nyolcadik bekezdéshez.) — *244*

[88] A II. kot. 194—195. oldaláról készített kivonat után. (XXVI.

fej., „A bruttó- és a nettójovedelemről"; az első két bekezdéshez.) — *244*

[89] V. o. Sismondi: „Nouveaux principes d'économie politique", II. kot. 331. old. (Idézi Buret: „Misère des classes laborieuses", I. kot. 6—7. old.) — *244*

[90] A II. kot. 199. oldalához. (Ugyanazon fejezet; a negyedik bekezdés idézése után.) — Marx a jegyzetet a következő szavakkal vezeti be: „Már tobbszor alkalmunk volt megcsodálni Ricardo nemzetgazdaságtani, minden emberi illúziótól szabad cinizmusát. Így a kovetkező pompás megjegyzést teszi itt Say ellen, 199. old. jegyzet:", majd idézi Ricardónak a bekezdés végéhez fűzott lábjegyzetét (amelyben Ricardo — Sayt idézve, aki szerint a dolgok természetes folyása a tőkéket nem olyan alkalmazásokba vonzza, ahol a legnagyobb profitot hozzák, hanem olyanokba, ahol a kozosség számára leghasznothajtóbbak — számon kéri tőle, hogy melyek ezek az alkalmazások, amelyek az egyén számára a leghasznothajtóbbak, és az állam számára nem azok), majd pedig Say válaszjegyzetéből idézi az ott adott tagolás két pontját (2.: olyan tőkealkalmazások, amelyek ugyanakkor, amikor a tőke tulajdonosának profitot hoznak, novelik a termelőerőket és nagyobb arányban novelik az ország jövedelmét; 3.: olyan tőkealkalmazások, amelyek noha profitot hoznak a tőkésnek, nem nyújtanak jovedelmet az országnak, hanem amit az egyik megnyer, a másik elveszíti). — *247*

[91] A kivonatok J. Mill „Elements of Political Economy"-jának Parisot-féle fordításából, Párizs 1823, készultek. Az első jegyzet a III. szakasz 8. §-ából készített kivonatok kozott, a második jegyzet a IV. szakasz 3. §-ából készített kivonatok után, a harmadik jegyzet ugyanezen szakasz 5. §-ából készített kivonatok kozott van. — *250*

[92] Shakespeare: „The Merchant of Venice", I. felv. 3. szín. — *256*

[93] Areiopagosz (Areiosz pagosz, Arész halma) — Athén egyik magaslata; erről kapta nevét az ott ülésező tanács és törvényszék. Széles jogkore volt a közügyekbe való beavatkozásra, ellenőrizte a törvények betartását és bizonyos ügyekben bíráskodott. Egyes időszakokban az athéni állam vezető testülete volt. — *259*

[94] Smith: „Richesse des nations", I. kot. 46. old. (I. konyv IV. fej.). — *261*

[95] A kivonatok McCulloch „Discourse on the Rise, Progress etc. of Political Economy"-jának Prévost-féle fordításából, Genf—Párizs 1825, illetőleg Prévost ehhez csatolt tanulmányából és jegyzeteiből készultek. Mind az ot jegyzet a Prévost Ricardo-tanulmányából készített kivonatok kozott van (I. 2. után; I. 5.-höz; I. 6. után; I. 7. után; II. 2.-hoz). — A magából a McCulloch-szovegből készített kivonatok kozott csak néhány kommentaló és osszekotó fordulat szerepel; e kivonatok végén Marx megjegyzi: „McCulloch, 131—132. old., van olyan *szégyentelen*, hogy Baconnek a filozófiáról szóló következő passzusát a nemzetgazdaságtanra alkalmazza:", majd latinul idézi ugyanazt a mondatot Baconből, amelyet a „Kritikai széljegyzetek »Egy porosz« cikkéhez"-ben közöl (v. ö. Marx és Engels Művei, 1. kot. 395—396. old.), és így folytatja: „És McCulloch ezt 1823-ban vagy 24-ben mondta, tehát miután Ricardo, Malthus és Mill hazugságai már régen világosak voltak." — *276*

[96] Marx a jegyzetet a következő szavakkal vezeti be: „Prévost dicséri a ricardiánusokat, »ezeket a mély kozgazdászokat, hogy a tudományt nagy egyszerűségre redukálták *azáltal, hogy az átlagokat vették alapul* és félretettek minden esetleges körülményt« (ahogy a nagy Ricardo pl. az egy országot lakó emberek számát), »amelyek megállíthatták volna őket általánosításaikban«. 176—177. old. 1. jegyzet." — *276*

[97] Marx a jegyzetet a kovetkező szavakkal vezeti be: „Prévost dicséri a ricardiánusoknak azt a felfedezését, hogy az árat

a termelési költségek képviselik a *kínálat* és a *kereslet befolyása* nélkül. 180. old." — *276*

[98] A kivonatok Boisguillebert „Détail de la France"-jának, „Dissertation sur la nature des richesses"-jének és „Traité de la nature etc. des grains"-jének Daire-féle kiadásából („Economistes financiers du XVIIIe siècle"), Párizs 1843, készültek. Mind a három jegyzet a „Dissertation sur la nature des richesses"-ből készített kivonatok között van (a 419. oldalról készített kivonatok után, ill. a 421—423. oldalról készített kivonatok között). — *281*

[99] Marx a jegyzet előtt idéz egy passzust (419. old.), amely szerint egy tallér egy szegény kezében százszor több jövedelmet hoz, mint egy gazdag kezében, mert nem heverhet tétlenül, hanem folytonos forgalomra van késztetve; ezután ezt írja: „Boisguillebert továbbá azt állítja, hogy ezer tallér ezer szegény embernél, az ezerszer gyorsabb forgás és ezért fogyasztás miatt, tízszer annyi jövedelmet hozna az államnak, mint a nagy tulajdonosnál. Itt, ahogy Daire helyesen megjegyzi, a cseretevékenységet, a pénz forgását tévesen úgy tekinti, mint olyan »tényt, amely értéket hoz létre«." — *281*

[100] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", pl. I. kot. 142. old., II. kot. 440—441. old. — *283*

MUTATÓ

(Nevek — idézett művek, folyóiratok) *

A

AISZKHÚLOSZ (i. e. 525—456) — görög drámaíró. — *151*
— *Προμηθεὺς δεσμώτης* (A leláncolt Prométheusz). — *151* ([37])
»*Allgemeine Literaturzeitung*« (Általános Irodalmi Újság), Charlottenburg. — ([3] [57])
Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik (Kiadatlan írások a legújabb német filozófiához és publicisztikához), Zürich—Winterthur 1843. — *23 185* ([7])
ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384—322) — görög filozófus. — *146*
— *Περὶ ζῴων γενέσεως* (Az élőlények keletkezéséről). — *146—147* ([36])
ATTILA (megh. 453.) — hun király 433—453. — *246*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt — nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva — mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

B

BAUER, Bruno (1809—1882) — német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. — *184—185* (3 7)
— *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája), Lipcse 1841; Braunschweig 1842. — *184—185* (53)
— *Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit* (A szabadság jó ügye és az én saját dolgom), Zürich—Winterthur 1842. — *185* (56)
— *Das entdeckte Christentum. Eine Erinnerung an das achtzehnte Jahrhundert und ein Beitrag zur Krisis des neunzehnten* (A kereszténység felfedezése. Emlékezés a tizennyolcadik századra és adalék a tizenkilencedik század válságához), Zürich—Winterthur 1843. — *185* (54 55)
— (Névtelenül:) *Neueste Schriften über die Judenfrage* (Legújabb írások a zsidókérdésről); „Allgemeine Literaturzeitung", I. füz., 1843 dec.; IV. füz., 1844 márc. — *22 186* (3 57)
— (Névtelenül:) *Hinrichs, Politische Vorlesungen. Zweiter Band, Halle 1843 etc.* (Hinrichs: „Politikai előadások". Második kötet, Halle 1843 stb.); „Allgemeine Literaturzeitung", V. füz., 1844 ápr. — *186* (57)
— (Névtelenül:) *Was ist jetzt der Gegenstand der Kritik?* (Mi most a kritika tárgya?); „Allgemeine Literaturzeitung", VIII. füz., 1844 júl. — *22 186* (3 57)
BERGASSE, Nicolas (1750—1832) — francia ügyvéd és publicista, monarchista. — *118*
Biblia. — *153—154* (39)
BOISGUILLEBERT, Pierre le Pesant, Sieur de (1646—1714) — francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. — *281—283*
— *Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède etc.* (Franciaország részletezése, javai kevesbedésének oka és az orvoslás könnyűsége stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. — *281—287* (67 98)
— *Traité de la nature, culture, commerce et intérêt des grains etc.* (Értekezés a gabona természetéről, műveléséről, kereskedelméről és kamatáról stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. — *281—287* (67 98)

— *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs etc.* (Értekezés a gazdagság, a pénz és az adók természetéről stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad. Párizs 1843. — *281—287* ([67 98 99])

BROUGHAM and Vaux, Henry Peter, Baron (1778—1868) — angol jogász és politikus, 1830—34 lordkancellár; whig. — *42*

BURET, Antoine-Eugène (1810—1842) — francia kispolgári szocialista és közgazdász, Sismondi követője. — *44—45 65*

— *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France etc.* (A dolgozó osztályok nyomorúságáról Angliában és Franciaországban stb.), Párizs 1840. — *44—46 65 152* ([18 38 67 89])

C

CABET, Etienne (1788—1856) — francia jogász és publicista, utopikus kommunista. — *133*

— *Voyage en Icarie. Roman philosophique et social* (Ikáriai utazás. Filozófiai és társadalmi regény) (1840), Párizs 1842. — *133* ([33])

CHEVALIER, Michel (1806—1879) — francia mérnök, közgazdász és publicista; a 30-as évek elején Saint-Simon követője; majd szabadkereskedő és bonapartista. — *120 156*

COURIER DE MERE, Paul-Louis (1772—1825) — francia filológus és publicista, polgári demokrata; a restauráció idején következetes antiarisztokrata és antiklerikális. — *120*

D

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798—1847) — francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. — *281* ([98 99])

DESMOULINS, Lucie-Simplice-Camille-Benoit (1760—1794) — párizsi ügyvéd, forradalmár, Danton barátja. — *118* ([25])

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte (1754—1836) — francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. — *120 169 260*

— *Eléments d'idéologie* (Az ideológia elemei), IV—V. rész: Traité de la volonté et de ses effets (Értekezés az akaratról és annak hatásairól) (1815), Párizs 1826. — *169 260—261* (45 67 68)
»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német—Francia Évkönyvek), Párizs. — *21—22* (2)
»*Deutsche Vierteljahrsschrift*« (Német Negyedévi Folyóirat), Stuttgart—Tübingen. — *68* (19)

E

Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz (Huszonegy ív Svájcból), Zürich—Winterthur 1843. — *22 139* (5)
ENGELS, Friedrich (1820—1895). — *22 122 231* (3)
— *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata); „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. — *22 122—123 231* (2 6 29 67 68)
Extraits des enquêtes etc. publiées en Angleterre par le Parlement etc. (Az Angliában a Parlament által közzétett vizsgálatok stb. kivonata stb.), I. köt.: L'agriculture en Irlande (Az írországi mezőgazdaság), Bécs—Párizs 1840. — *43—44*

F

FEUERBACH, Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus. — *23—25 144 185—188 204—205* (2 63)
— *Das Wesen des Christentums* (A kereszténység lényege), Lipcse 1841; II. kiad. 1843. — *144 188* (35)
— *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie* (Előzetes tézisek a filozófia reformációjához); „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik", 1843, II. köt. — *23 144 185* (7 35)
— *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* (A jövő filozófiájának alapelvei), Zürich—Winterthur 1843. — *23 144 185—187 204—205* (35 58 59 63 64)
FOURIER, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utópikus szocialista. — *129*

FUNKE, Georg Ludwig Wilhelm (XIX. sz. első fele) — német teológus, óhegeliánus. — *118*

— *Die aus der unbeschränkten Teilbarkeit des Grundeigentums hervorgehenden Nachteile etc.* (A földtulajdon korlátozatlan megoszthatóságából származó hátrányok stb.), Hamburg—Gotha 1839. — *118* ([26])

G

GANILH, Charles (1758—1836) — francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista — *120*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós. — *177—179*

— *Faust.* — *177—179* ([50])

GRUPPE, Otto Friedrich (1804—1876) — német publicista, idealista filozófus, antihegeliánus. — *185* ([56])

H

HALLER, Karl Ludwig von (1768—1854) — svájci jogász és történész; az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. — *118*

— *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands; der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt* (Az államtudomány restaurációja, vagy a természetes-társas állapot elmélete; szembeállítva a mesterséges-polgári állapot kimérájával), Winterthur 1816—34. — *118* ([26])

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — *21 23—25 184—196 203—214* ([27 60 63])

— *Die Phänomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája) (1807); „Werke" (Művei), II. kiad., II. köt., kiadta J. Schulze, Berlin 1841. — *23 120 159—160 184 189—197 206—207 221—230* ([27 28 42 43 61 62 65 66])

— *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812—16); „Werke" (Művei), II. kiad., III—V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1841. — *23 184 206—207* ([65])

— *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*

(A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban) (1817), III. kiad., Heidelberg 1830. — *190 206—207 212 215—218* (65)

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.) (1820); „Werke" (Művei), [I. kiad.,] VIII. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1833. — *206—207* (65)

HESS, Moses (1812—1875) — német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén az „igazi szocialisták" egyik fő képviselője, később lassalleánus. — *22 139* (2)

— (Az „Europäische Triarchie" szerzője:) *Sozialismus und Kommunismus* (Szocializmus és kommunizmus); „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz", 1843. I. rész. — *22* (5)

— (Az „Europäische Triarchie" szerzője:) *Die Eine und ganze Freiheit* (Az Egy és egész szabadság); „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz", 1843, I. rész. — *22* (5)

— (Az „Europäische Triarchie" szerzője:) *Philosophie der Tat* (A tett filozófiája); „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz", 1843, I. rész. — *22 139* (5 34)

HIRZEL, Konrad Melchior (1793—1843) — svájci politikus és publicista.

— *Korrespondenz aus Zürich* (Zürichi tudósítás); „Allgemeine Literaturzeitung", IV—V. füz., 1844 márc.—ápr. — *186* (57)

K

KOSEGARTEN, Wilhelm (1792—1868) — német reakciós publicista, védelmezte a jobbágyrendszert. — *118*

— *Betrachtungen über die Veräusserlichkeit und Teilbarkeit des Landbesitzes etc.* (Vizsgálódások a földbirtok elidegeníthetőségéről és megoszthatóságáról stb.), Bonn 1842. — *118* (26)

L

LAJOS FÜLÖP (1773—1850) — orléans-i herceg, francia király 1830—1848. — *63*

LANCIZOLLE, Karl Wilhelm von Deleuze de (1796—1871) — német reakciós publicista és jogtörténész. — *118*

— *Über Ursachen, Charakter und Folgen der Julitage etc.* (A júliusi napok okairól, jellegéről és következményeiről stb.), Berlin 1831. — *118* (26)

LAUDERDALE, James Maitland, Earl of (1759—1839) — angol politikus és közgazdász, whig majd tory; Smith elméletének ellenfele. — *154* (67)

LEO, Heinrich (1799—1878) — német történész és publicista; reakciós, a hegeliánusok ellenfele. — *118*

— *Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates* (Tanulmányok és vázlatok az állam természet-tanához), Halle 1833. — *118* (26)

LOUDON, Charles (1801—1844) — angol orvos, szociálpolitikai író, a gyermekmunka-bizottság tagja. — *43*

— *Solution du problème de la population et de la subsistance etc.* (A népesség és a létfenntartás problémájának megoldása stb.), Párizs 1842. — *43*

LUTHER, Martin (1483—1546) — a német reformáció vezére. — *123*

M

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. — *120 276*

— *Discours sur l'origine, les progrès, les objects particuliers et l'importance de l'économie politique etc.* (Értekezés a politikai gazdaságtan eredetéről, előrehaladásairól, különös tárgyairól és fontosságáról stb.), ford. G. Prévost, Genf—Párizs 1825. — *276—280* (67 68 95)

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. — *154 237 286* (77 95)

— *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák), London 1815. — *237* (77)

MARSHALL, John (1783—1841) — angol közgazdász; gyárfelügyelő. — *61*

— *An Account of the Population in each of six thousand of the Towns and Parishes in England and Wales etc.* (Számadás Anglia és Wales hatezer városának és községének népességéről stb.), London 1831. — *61* ([17])

— *A Digest of all the Accounts relating to the Population, Productions etc. of the United Kingdom* (Az Egyesült Királyság népességére, termelvényeire stb. vonatkozó összes számadások kivonata), London 1833. — *61* ([17])

MARX, Karl Heinrich (1818—1883). — *118 122 130 139 188 202 207 221 232 244* ([1 67 70 71 79 90 95 96 97 99])

— *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés); „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. — *21* ([2])

McCulloch *lásd* MacCulloch

MILL, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász; Ricardo követője. — *114 120 124 157—159 170—173 231 237 250—252 268 275 283* ([95])

— *Eléments d'économie politique* (A politikai gazdaságtan elemei), ford. J.-T. Parisot, Párizs 1823. — *157—159 170—171 231 237 250—275* ([40 41 49 67 68 91])

MÖSER, Justus (1720—1794) — német politikai író és történész; reakciós. — *118*

— *Patriotische Phantasien* (Hazafias fantáziák), Berlin 1775—78; IV. kiad., Berlin 1830. — *118* ([26])

O

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utópikus szocialista. — *134*

P

PECQUEUR, Charles-Constantin (1801—1887) — francia közgazdász; szocialista. —*42 62*

— *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur*

l'organisation des sociétés (A társadalmi és politikai gazdaságtan új elmélete, vagy tanulmányok a társadalmak megszervezéséről), Párizs 1842. — *42—43 62—64*

PREVOST, Guillaume (1799—1884) — svájci politikus és közgazdász. — *276 279*

— *Réflexions sur le système de Ricardo* (Észrevételek Ricardo rendszeréről); „McCulloch: Discours sur l'origine etc. de l'économie politique", Genf—Párizs 1825. — *276—280* (67 68 93 96 97)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója. — *37 107—108 128 159 164—166 237—238*

— *Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement etc.* (Mi a tulajdon? avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről stb.), Párizs 1840—41.— *37 128* (14 31)

Q

QUESNAY, François (1694—1774) — francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. — *125*

R

»*Révolutions de France et de Brabant*« (Franciaország és Brabant forradalmai), Párizs. — *118* (25)

RICARDO, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — *64 114 120 124 154 156—157 173 231—232 236—248 250 275 283* (95 96)

— *Des principes de l'économie politique et de l'impôt* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1835. — *64—65 231—232 236—249 283* (18 67 71 72 73 74 75 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 90)

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760—1825) — francia utopikus szocialista. — *120 129*

SAY, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris közgazdász. — *47 53 69—70 74 77 114 124 154 170—174 231 233 236 238—240 242—243 245—248 283—284 286* (71 72 79 90)

— *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817. — *47 53 69—70 74 77 169—170 231—234 236—237 245 283—284 286* (15 21 47 67 69 100)

SCHULZ (Schulz-Bodmer) Wilhelm (1797—1860) — német publicista, radikális demokrata. — *38—42 61—62 68*

— *Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft* (A termelés mozgása. Történelmi-statisztikai értekezés az állam és a társadalom egy új tudományának alapvetéséhez), Zürich—Winterthur 1843. — *37—42 60—62 67—68*

SHAKESPEARE, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — *178—180*

— *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). — *256* (92)

— *Timon of Athens* (Athéni Timón). — *178—181* (51)

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — *65 118 244—245*

— *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.) (1819), II. kiad., Párizs 1827. — *65 244—245* (18 89)

SKARBEK (Skarbeck), Fryderyk (Frédéric), gróf (1792—1866) — lengyel-francia történész és társadalomtudományos író. — *170 173—174*

— *Théorie des richesses sociales* (A társadalmi gazdagság elmélete), Párizs 1829. — *170* (48 67)

SMITH, Adam (1723—1790) — angol klasszikus közgazdász, filo-

zófus. — *28 30 33 47—59 65—78 81—82 114—115 122—125 167—169 173 232 235 237—239 241—242 244—245 261 277 279*

— *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), ford. és jegyz. G. Garnier, Párizs 1802. — *28 30 33 47—59 65—83 167—169 232 235 237—239 241—242 244—245 261 277 279* (10 11 12 13 20 22 46 67 70 76 85 94)

STRAUSS, David Friedrich (1808—1874) — német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; 1866 után nemzeti liberális. —*184*

— *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* (Jézus élete, kritikailag feldolgozva), Tübingen 1835—36. — *184* (53)

T

TRESKOW, A.

— (A. v. T.:) *Der bergmännische Distrikt zwischen Birmingham und Wolverhampton etc.* (A Birmingham és Wolverhampton közötti bányászkerület stb.); „Deutsche Vierteljahrsschrift", 1838, 3. füz. — *67—68* (19)

V

VILLEGARDELLE, François (1810—1856) — francia publicista; Fourier követője, majd utopikus kommunista; Morelly újrakiadója. — *133* (33)

VINCKE, Friedrich Ludwig Wilhelm Philipp, Freiherr von (1774—1844) — porosz politikus és közgazdász; Vesztfália főprezidense. — *118*

— *Bericht an des Herrn Minister des Innern Exzellenz über die Zerstückelung der Bauernhöfe und die Zersplitterung der Grundstücke in der Provinz Westphalen* (Jelentés a belügyminiszter úr őexcellenciájának a parasztgazdaságok feldarabolódásáról és a földbirtokok szétforgácsolódásáról Vesztfália tartományban), Münster 1824. — *118* (26)

W

WEITLING, Christian Wilhelm (1808—1871) — eredetileg szabó, az első német munkásíró; az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. — *22*

— *Die Menschheit, wie sie ist und wie sie sein sollte* (Az emberiség, amilyen és amilyennek lennie kellene), h. n. 1838. — *22* (4)

— *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és szabadság garanciái), Vevey 1842. — *22* (4)

TARTALOM

A kiadó előszava 5

GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK 1844-BŐL

Előszó 21

Első kézirat
Munkabér 27
A tőke profitja 47
Földjáradék 70
Az elidegenült munka 91

Második kézirat
A magántulajdon viszonya 112

Harmadik kézirat
Magántulajdon és munka 122
Magántulajdon és kommunizmus 128
Szükséglet, termelés és munkamegosztás 149
Pénz 176
A hegeli dialektika és egyáltalában a hegeli filozófia kritikája 184

MELLÉKLETEK

Marx kivonata Hegel „Phänomenologie"-jának utolsó (VIII.) fejezetéből 221

Jegyzetek a párizsi kivonat-füzetekből 231
1. Engels: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" 231
2. A Say-kivonatok közé írt jegyzet 233
3. A Smith-kivonatok közé írt jegyzet 235
4. A Ricardo-kivonatok közé írt jegyzetek 236
5. A James Mill-kivonatok közé írt jegyzetek 250
6. A McCulloch—Prévost-kivonatok közé írt jegyzetek .. 276
7. A Boisguillebert-kivonatok közé írt jegyzetek 281

FÜGGELÉK

Jegyzetek 291
Mutató 307

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója · A borító Erdélyi János munkája · Műszaki vezető Mózes Tibor · Műszaki szerkesztő Székffy Gyula · A szedést 1976. IX. 14-én kezdték meg · Megjelent 1977 II. 20-án, 23 000 példányban · Terjedelme 16,4 (A/5) ív · 76.1260/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest · Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

Az eddig megjelent kötetek

1. sz. Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa
2. sz. Lenin: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége
3. sz. Lenin utolsó írásai
4. sz. Marx: A gothai program kritikája
5. sz. Marx—Engels: Az I. Internacionáléról
6. sz. Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig
7. sz. Lenin: Magyarországról
8. sz. Lenin: A szocialista gazdálkodásról
9. sz. Lenin: A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről
10. sz. Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka
11. sz. Lenin: Mi a teendő?
12. sz. Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége
13. sz. Marx—Engels: Technika és társadalom
14. sz. Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky
15. sz. Engels: Az erőszak szerepe a történelemben
16. sz. Lenin: Állam és forradalom
17. sz. Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban
18. sz. Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai
19. sz. Marx—Engels: Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte („A német ideológia" első fejezete)
20. sz. Lenin: Marx, Engels, marxizmus
21. sz. Marx—Engels: Levelek a történelmi materializmusról
22. sz. Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig
23. sz. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája
24. sz. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete
25. sz. Marx: Bérmunka és tőke. A munkabér
26. sz. Engels: A német parasztháború